

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 14

Хмельницький
2018

УДК 908 (477.43)

ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)

Хме 65

Друкується за ухвалою

*Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту
історії України НАН України
Протокол №4 від 17.05.2018 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України

Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова);

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2018. – Вип. 14. – 208 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2018

НАШІ ЮВІЛЯРИ

СЛОБОДЯНЮК ПЕТРО ЯКОВИЧ

*Даниленко В. М.
Телячий Ю. В.
м. Київ*

УКРАЇНА В ЙОГО ДУШІ

*(До 70-річчя від дня народження Слободянюка Петра Яковича,
українського культуролога, історика, архівіста, громадського діяча)*

Відомий український культуролог, історик, архівіст, громадський діяч Петро Якович Слободянюк народився 30 травня 1948 р. в с. Любоіванівка Арбузинського району Миколаївської області в родині подільських колгоспників-переселенців. Його мама, Крута Марія Юхтимівна, родом із с. Гоголі, що на Вінковеччині. В трирічному віці вона залишилася круглою сиротою й з дитинства зазнала гіркий присмак горя та злиднів. Не дали пропасти добрі люди, родина що взяли її на виховання. Батько, Слободянюк Яків Євтухович, походив із селянської родини, що мешкала в с. Балин Літинського району Вінницької області. Доля їх звела в 1935 р. на Далекій Миколаївщині, куди направили Марію Юхтимівну та Якова Євтуховича разом із їх сім'ями з метою освоєння південних степів України. Саме тут, у селі Любоіванівці, й з'явився на світ Петро Слободянюк. Крім нього в сім'ї було ще дві старші доньки – Надія і Людмила.

Дитинство малого Петруся випало на важкі повоєнні роки. З великим інтересом він слухав малослівні розповіді про воєнне лихоліття від свого тата, котрий пройшов фронтovими дорогами від першого до останнього дня Великої Вітчизняної війни, зустрівши її молодшим лейтенантом в чині замкомвзвода в м. Ізмаїл Одеської області, де проходив військову службу після закінчення офіцерських курсів. А розказати Якову Євтуховичу було що: про те, як на останньому теплоході «Радянська Україна» залишав Одесу восени 1941 р., обороняв Севастополь, з боями відступав до Сталінграда, а звідти, уже з наступом, беручи участь у битві на Курській дузі, звільняв від ворога Київ, Коростишів, Житомир, Рівне, Луцьк. Капітан Яків Слободянюк закінчив бойовий шлях під Кенігсбергом командиром батальйону. За мужність та відвагу він удостоєний багатьох орденів та медалей. У боях з ворогом був п'ять разів поранений та тричі контужений, багато разів дивом залишався живий і тому, пройшовши крізь смертельне пекло, не дуже любив розповідати про страшну війну своїм дітям.

Після смерті Сталіна 1953 р. родина Слободянюків повернулася на рідне Поділля – в с. Гоголі, на батьківщину Марії Юхимівни. Тут батьки П. Я. Слободянюка й прожили решту життя, трудилися в місцевому колгоспі – мама працювала в ланці, а тато – ковалем, пасічником.

Петро ріс як усі, як він сам любить згадувати: «Виріс у кузні і стель-машні». Ще змалку навчився щепити дерева, спостерігаючи як це робив тато в шкільці, аби розширювати колгоспний сад. Разом із друзями дитинства ходив на рибу, пас корову, збирав патрони, робив усе, що й його ровесники Василь Герасімов, Олександр Качуринець, Анатолій Челюбєв, Василь Фурман, Леонід Суйбот, Олександр Явтуховський. З дитинства він дружив із дітьми циган, понад 15 сімей яких мешкали в Гоголях, спілкувався з ними мовою роман, пізнавав циганську культуру. Разом із тим його відокремлювала від інших жага до знань. Ще з школи зацікавився музикою, грав на багатьох музичних інструментах, однаково володів гармошкою і баяном, гітарою та баритоном. (Інтерес до музики був сімейним: тато грав на гітарі, а чудовими музикантами були його двоюрідні брати Володимир і Сергій Круті). Дуже любив Петро читати. Дійшло до того, що батьки вводили йому заборону на книжку, але це не зашкодило перечитати геть усе, що було в сільській і шкільній бібліотеках. Ще одним хобі з дитинства й досьогодення стала фотографія. Якось у розмові Петро Якович сказав: «...Мав десять фотоапаратів, але найдорожчий для мене «Зміна-2», який купив на продані черешні».

Першими вчителями у початкових класах були колишній фронтовик, офіцер Вуйлов Віталій Мусійович, Кушнір (Бондар) Василіса Дементіївна. В старших класах його цікавила література, історія, фізика, інтерес до котрих прищеплювали Микола Варфоломійович Прилюк, Євген Євгенович Ковальський. Улюбленим педагогом був Іван Гнатович Рудий, учитель музики.

1963 р. Петро Слободянюк успішно закінчив 8 класів Женишковецької СІП і вступив до Кам'янець-Подільського культурно-освітнього училища. Становленню професійної майстерності сприяли досвідчені педагоги: директор училища Іван Степанович Юрчишин, викладачі: по класу кларнета - Михайло Іванович Каспрук, Ілля Соловей, гармонії, інструментовці і оркестровому класу – відомий композитор і диригент Ігор Григорович Краєв'янов, по класу диригування – Сергій Григорович Носік, по класу фортепіано – Алла Варбанець та інші. Разом із товаришами Володимиром Гащуком, Дмитром Шевчуком, Миколою Гончаруком, Петром Водяним, Леонідом Бичеком, Миколою Мельником Петро Слободянюк оволодівав азами музичного, оркестрового мистецтва, навчаючись на відділенні духових інструментів (спецінструмент – кларнет). Багато з його друзів юності згодом досягли професійних успіхів, стали знаними діячами культури, авторитетними педагогами.

У липні 1967 р. П. Слободянюк закінчив навчання й одержав кваліфікацію клубного працівника, керівника самодіяльного оркестру духових інструментів. (Державні екзамени здавав на базі Хмельницького міського будинку культури).

Після закінчення училища з липня по жовтень 1967 р. за запрошенням голови колгоспу ім. Комінтерну, Героя Соціалістичної Праці Макара Олександровича Кирилюка він завідував і сільським клубом у с. Новосілка Деражнянського району. Впродовж листопада 1967 – листопада 1969 рр. служив у лавах Збройних Сил СРСР. Службу проходив у зенітно-ракетній бригаді ППО в м. Шепетівці (зв'язківець взводу розвідки, диригент духового оркестру, керівник естрадного оркестру «Романтик»). Вже в той час Петро Слободянюк брав участь у багатьох військових музичних конкурсах, фестивалях, керував художньою самодіяльністю місцевої підшефної школи. Військову науку, заняття музикою він успішно поєднував із спортом – виступав на першість 13-ї армії по військовому багатоборству. В 1969 р. опублікував свою першу статтю «Поюг солдати о Родине». Службу проходив разом із друзями по училищу-подолянами Миколою Статкевичем і Володимиром Юрчуком із м. Дунаєвець, Володимиром Романовським, Анатолієм Мініхом, Степаном Заверухою.

Після звільнення в запас в грудні 1969 р. П. Я. Слободянюка призначили на посаду методиста по музично-інструментальному жанру Хмельницького обласного Будинку народної творчості. З батьківською теплою та чуйністю підтримували молодого фахівця начальник обласного управління культури Франц Петрович Возняк, його заступник Яків Соломонович Брайнін, інспектори управління Ірина Тощева, Володимир Дзик, Яків Крочек, директор обласного музично-драматичного театру Іван Брила.

В той час починають формуватися талант та організаційні здібності його як режисера. Після ініціативи та успішного проведення першого обласного свята духової музики і марш-параду духових оркестрів у серпні 1971 р., П. Слободянюк був призначеним директором обласних постійно діючих 10-ти місячних курсів культосвітніх працівників. На курсах щорічно навчалось понад 300 чоловік диригентів, хормейстерів, художників-оформлювачів, режисерів, хореографів, баяністів.

Уже у вересні він організував першу обласну виставку подільського рушника в м. Хмельницькому. Влітку 1972 р. Петро Слободянюк вступив до Київського державного інституту культури ім. О. Корнійчука, який успішно закінчив 1977 р. за кваліфікацією клубного працівника, режисера клубних масових вистав. Теплі дружні стосунки склалися в нього з досвідченими науковцями, високими професіоналами, проректорами, професорами Василем Івановичем Чепелевим, Іваном Васильовичем Боханом, деканом Бейлом Іштвановичем Лукачем, професорами Сергієм Пеналовим, Анелею Обертинською, Валентином Пархоменком, Миколою Корецьким та іншими.

У той час завдяки його особистій ініціативі та підтримці обласного керівництва в і. м. Хмельницькому було проведено велику кількість мис-

тецьких, фольклорних, етнографічних заходів, які сприяли утвердженню авторитету міста та області, в загальноукраїнському контексті популяризації музичного, хорового, театрального мистецтва та інших мистецьких жанрів.

Молодий режисер був причетний практично до усіх заходів, що проводились на обласному рівні, він майже незмінно відповідав за організацію загальноміських, новорічних свят у мікрорайонах і культурно-мистецьких закладах м. Хмельницького. Мешканцям області на довгі роки запам'ятаються масові театралізовані вистави, дійства, здійснені під керівництвом П. Слободянюка, такі як театралізовані дійства і мітинги-реквієми до Дня Перемоги, Свята зими, Свята подільської пісні, музики і танцю, фестивалі самодіяльної художньої творчості трудових колективів, заходи на честь міст – побратимів Польщі, Болгарії. Зовсім інші організаційні засади в творчій біографії Петра Слободянюка розпочалися в зв'язку з його призначенням з 7 квітня 1977 р. на посаду завідуючого відділом культури Хмельницького міськвиконкому.

Яких неймовірно важких зусиль довелося докласти йому для піднесення на високий рівень культуру обласного центру, якісного ефектного проведення в статусі головного режисера-постановника масового театралізованого мистецько-спортивного видовища «Мир! Спорт! Дружба!» на Хмельницькому стадіоні «Поділля», приуроченого прийому олімпійського вогню «Олімпіади – 80!» У святі взяли участь понад 20 тис. учасників – митців і спортсменів. Він працював разом із відомими діячами культури нашого краю Тамарою Скородем, Юрієм Кузьменком, Михайлом Орлом, Володимиром Атаманом, Олександром Колтуновським, Григорієм Рікельсом, Юрієм Гурєвим, Павлом Кондрашовим, Юрієм Клімчуком, Миколою Мазуром, переймав їх досвід, розширював власний світогляд.

Враховуючи значні особисті ділові якості, організаційні здібності та високий рівень професійної підготовки, 25 вересня 1984 р. П. Я. Слободянюк отримав призначення на посаду заступника начальника управління культури Хмельницького облвиконкому. Доводилося працювати не тільки в межах обласного центру, тому що поле діяльності включало вже масштаби області. Якраз увесь період творчої праці на даній посаді випав на надзвичайно складні в ідеологічному відношенні часи: період «перебудови», розпаду Радянського Союзу, утвердження демократичних тенденцій у суспільстві, зміни орієнтації в системі духовних цінностей. В управлінні культури він трудився спільно з Миколою Лебедевим, Михайлом Войтюком, Володимиром Киричуком, Василем Бичаком, Віктором Пасекою, Анатолієм Ченашем, Мариною Артемовою, Валентиною Вибодовською, Ольгою Мазюковою та іншими колегами-однодумцями, разом із якими розвивали культурно-мистецьку галузь краю, виводили її на передові ру-

бежі в країні. У світлі нових підходів П. Слободянюк організовував такі заходи як творчий звіт колективів художньої самодіяльності на Днях народної творчості Хмельницької області на ВДНГ України та в музеї народної архітектури і побуту в м. Києві, обласне свято фольклору, етнографії, гумору і сатири «Подільські візерунки» в м. Кам'янці-Подільському, Свята квітів у Хмельницькому парку культури і відпочинку, що відбулися в 1987 р. Того ж року він виступив з ініціативою створення Хмельницького обласного відділення Українського фонду культури (є його незмінним головою ось уже впродовж 31 року).

Незважаючи на надзвичайну зайнятість, обмаль вільного часу, Петра Слободянюка завжди вабила наука. Це й спричинило його до вступу та успішного закінчення аспірантури Київського державного інституту культури ім. О. Корнійчука за спеціальністю «теорія і історія культури», результатом чого став захист 1989 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Роль культурно-освітньої роботи в активізації людського фактора» на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Григорій Михайлович Шевчук, опоненти – доктор історичних наук, професор Микола Іванович Лаврінович і кандидат філософських наук, доцент Василь Гнатович Чернець). Значну допомогу, консультування він отримав від відомих учених: Федора Павловича Шевченка, Олександра Євгеновича Манохи, Василя Петровича Хижняка, Василя Івановича Чепелева.

Впродовж 1989–1991 рр. Петро Якович Слободянюк сприяв утвердженню національної самосвідомості серед широкого загалу населення області, відновленню історичних традицій та історичної пам'яті українського народу шляхом організації та керівництва таких визначних заходів як створення літературно-меморіального музею Анни Ахматової в с. Слобідці Шелехівській Деражнянського району (1989 р.), Свята козацької слави, приуроченого 500-річчю українського козацтва в с. Пиляві Старосинявського району (1990 р.), Свята фольклору слов'янських народів «Слов'янське коло» в м. Кам'янці-Подільському (1991 р.). У цей час він випустив брошуру «Історичні центри Поділля», якою було започатковано серію видань «Духовні витоки Поділля», виступив організатором та учасником науково-практичної конференції на честь 500-річчя м. Хмельницького (1991 р.), доповідав на багатьох регіональних, всеукраїнських науково-практичних конференціях, був делегатом міжнародного конгресу ІФЛА (бібліотечна справа) у м. Москві (1991 р.).

Розбудові культури в регіоні сприяли доброзичливі ділові стосунки Петра Слободянюка з керівництвом м. Хмельницького – Анатолієм Сургундом, Іваном Бухалом, Михайлом Чекманом, Юрієм Гавриком, Анатолі-

єм Забеліним, Анатолієм Ярем'юком, Володимиром Байдичем, Дагмарою Царьковою, Віктором Барбалюком та іншими, а також із керівництвом області – Анатолієм Поперняком, Євгеном Гусельниковим, Петром Мажаровим, Василем Ткачуком, Миколою Дарманським, Галиною Галай, Аллою Городецькою, Ольгою Заярнюк, Віталієм Олуйком, Макаром Починком та іншими. Разом із колегами по роботі в різних управліннях облвиконкому – Нелею Продан, Борисом Шаталюком, Володимиром Войтенком, Євгеном Костіним, В'ячеславом Дубицьким, Володимиром Федоришиним, Дмитром Олійником, Миколою Савчуком, Володимиром Королем, Віталієм Лісовим, Олексієм Леванчуком П. Слободянюк сприяв авторитету та позитивному іміджу Хмельницької області у всеукраїнському вимірі.

У складних соціально-економічних та суспільно-політичних умовах, що розпочалися в Україні після 1991 р. в зв'язку з розпадом СРСР, і П. Я. Слободянюку довелося прикласти значних зусиль для збереження інфраструктури культурно-освітніх і мистецьких установ Хмельниччини. Із демократичними тенденціями, що бурхливо утверджувалися в українському суспільстві, духовно-культурним піднесенням, культурна галузь спільно з освітою та медициною переживала скрутні часи – погіршення фінансування, поступове зменшення кількості клубних закладів у містах і селах, деінде навіть закриття, перепрофілювання кінотеатрів, бібліотек тощо. Припиняли свою діяльність раніше відомі на всю країну фольклорні, мистецькі установи. В такий, надзвичайно несприятливий момент для культурної галузі Хмельницької області, Петро Слободянюк не побоявся взяти на себе відповідальність як за її долю, так і за долю багатотисячного колективу культурно-освітніх працівників краю. На зборах працівників культури області він був обраний, а 17 січня 1992 р. сесією Хмельницької обласної ради народних депутатів затверджений начальником управління культури Хмельницького облвиконкому. Того ж місяця новий керівник відбув до Естонії вивчати досвід роботи бібліотек колишньої радянської республіки. Влітку 1992 р. він – головний режисер-постановник, автор сценарію міжнародного фольклорно-етнографічного свята «Слов'янське коло», в якому брали участь понад 200 художніх колективів, митців, майстрів народної творчості. (У рамках даного заходу сприяв проведенню міжнародної науково-практичної конференції «Культура України і слов'янський світ» в м. Кам'янці-Подільському). 9–12 червня 1992 р. П. Я. Слободянюк був делегатом Першого Всеукраїнського конгресу бібліотекарів від Хмельницької області, впродовж 1992–1997 рр. він – голова колегії обласного управління культури, в 1992–2008 рр. – ініціатор та організатор проведення обласного огляду-конкурсу «Нові імена України» в рамках програми Українського фонду культури.

У досить складних умовах того часу ініціював відкриття в м. Хмельницькому обласних літературного та художнього музеїв, продовжував тра-

диції проведення масового міжнародного фольклорного свята «Подільські візерунки» в м. Хмельницькому, організував науково-методичні та історико-красназвачі конференції з проблем розвитку культури Хмельниччини в нових суспільних умовах, з історії м. Хмельницького, м. Віньковець, по голодомору 1932–1933 рр. на Хмельниччині (1993 р.).

Його національно-державницькі погляди і демократичні політичні позиції стверджували доброзичливі ділові стосунки з відомими діячами українського національного відродження: Петром Троньком, Федором Шевченком, Валерієм Смолієм, Олександром Федоруком, Борисом Олійником, Дмитром Гнатюком, Русланом Пирогом, Генадієм Боряком, Віктором Даниленком, Юрієм Богущим. В організованих ним зібраннях обласного відділення Конгресу української інтелігенції брали участь видатні діячі-державники Микола Плавюк, Ярослава Стецько, Вячеслав Чорновіл, Олександр Федорук.

Плідною була співпраця з подільськими істориками – Анатолієм Копиловим, Степаном Гуменюком, Іоном Винокуром, Олександром Завальнюком, Левом Баженовим, Валерієм Степанковим, Віктором Прокопчуком, Анатолієм Філінюком, Олександром Григоренком, Іваном Рибаким, Юрієм Хоптяром, Юрієм Телячим, іншими науковцями.

Дбаючи про збереження національної культури, 9 квітня 1993 р. Петро Слободянюк зніціював звернення від групи керівників культурно-мистецької сфери до керівництва держави проти приватизації об'єктів культури. В листопаді того ж року за ухвалою і дорученням науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу Кам'янець-Подільського державного педінституту та з ініціативи П. Слободянюка і відомого вченого-поділезнавця Л. Баженова, розроблено концепцію та проекти положень про запровадження на Хмельниччині обласних премій в різних галузях краєзнавства па честь Ю. Січинського, К. Широцького, В. Розвадовського, Н. Заремби, М. Годованця, М. Смотрицького, П. Бучинського, а згодом – Т. Шевченка, П. Фараонова.

У вересні 1994 р. він був одним із тих, хто ратував за проведення міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 100-літнього ювілею В. Ю. Січинського, сприяв відкриттю музею Ю. Й. Січинського у с. Мазники Деражнянського району та встановлення пам'ятного знака на його могилі в м. Кам'янці-Подільському. Вже за нових ідеологічних орієнтацій П. Я. Слободянюку довелося організувати масове театралізоване видовище в м. Шепетівці на честь 90-річчя від дня народження М. О. Островського.

27 жовтня 1994 р. постановою колегії Міністерства культури України відзначено позитивну діяльність управління культури Хмельницької області щодо пошуків у складних соціально-економічних умовах неорди-

нарних форм і методів роботи, збереження існуючої мережі сільських закладів культури, відродження і розвитку культури села. Прийнято рішення про узагальнення досвіду роботи управління як складової державної «Національної програми відродження села». Того ж року за вагомі досягнення в галузі публіцистики, популяризації історії та культури Поділля, України він був прийнятий у члени Національної спілки журналістів.

29 червня 1995 р. Указом Президента України Л. Д. Кучми за особистий внесок збагачення національної, мистецької спадщини, високий професіоналізм П. Я. Слободянюку було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури України». Через рік, 24 серпня 1996 р. він отримав Хмельницьку обласну премію ім. Костя Широцького в галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії за багаторічну плідну діяльність по вивченню, збереженню та примноженню народних традицій, наукові досягнення, активну популяризацію українських звичаїв і обрядів. Тоді ж, враховуючи визначну особисту режисерську діяльність П. Слободянюка, його прийняли до складу Національної спілки театральних діячів України.

11 квітня 1997 р. в долі та житті Петра Яковича Слободянюка відбулася докорінна зміна професійної діяльності – він був призначений директором Державного архіву Хмельницької області. За 13 років його керівництва дана установа стала одним із провідних центрів не лише із збереження та відновлення документів Національного архівного фонду України, а й ключовим центром пропаганди, координації та популяризації історії, культури в Хмельницькій області. П. Слободянюку вдалося вивести архів у розряд передових, найкращих архівів України не лише за змістом та значимістю історичних джерел, а й за якістю роботи, що включає в себе потужну матеріально-технічну базу, кваліфікований підбір кадрів, якісний рівень обслуговування дослідників науково-видавничу діяльність тощо. В роботі архіву присутні нові форми та методи, що яскраво відокремлюють його серед інших обласних архівів. У цьому – заслуга його керівника та надійних, кваліфікованих помічників: заступників – Світлани Михайлової, Галини Осадчої, начальників відділів – Валентини Целіх, Людмили Баланюк, Наталії Кузьміної, Валентини Раги, спеціалістів – Юрія Олійника, Ольги Миськової, Юрія Руденка, Людмили Приступи, Ірини Бортник, Михайла Перова, Тетяни П'янкової, Надії Шевчук, Галини Січак та ін. Висока самовідданість роботі та професіоналізм, постійний науковий пошук, особистий приклад дослідницької діяльності є характерними рисами особистості Петра Яковича. За його ініціативи в практику роботи запроваджено постійні проведення Днів архіву у містах та селах області, Днів відкритих дверей для широкого кола громадськості, цикли історико-документальних виставок та теле-, радіопередач з маловідомих сторінок минувшини нашого краю. Такі форми раніше не були притаманні для архівної установи.

Архівна галузь Хмельниччини – одна з найкращих і найбільших в Україні. В архівосховищах на стелажах протяжністю більше 26 кілометрів нині зберігається понад 2 мільйони документів Національного архівного фонду. Штатна чисельність лише працівників Держархіву області станом на 2008 р. нараховувала 50 осіб, а в архівних установах міст і районів Хмельниччини працювали ще 64 архівісти. Крім того, архів забезпечував організаційно-методичне керівництво у 1720 архівних підрозділах органів державної влади, місцевого самоврядування, організаціях та підприємствах регіону різних форм власності. В 2003 р. у результаті міжсообистісних взаємин із посольством США в Україні в архіві створено грантову лабораторію з реставрації документів, пошкоджених пожежею в Кам'янець-Подільському міському державному архіві.

Петро Слободянюк – ініціатор створення Подільського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України і його перший науковий керівник, академік Української Технологічної Академії, очолював раду з питань культури та духовності Хмельницької облдержадміністрації та обласне відділення Конгресу української інтелігенції.

Творчий доробок ювіляра вражає обсягом та чисельністю. Він автор трьох десятків наукових монографій і збірників, понад 400 наукових статей та газетних публікацій з питань історії і культури Поділля та України. П. Слободянюк – член редколегії багатьох десятків наукових збірників і книг, організатор чисельних міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій.

У 1995 р. вийшла друком його фундаментальна монографія «Культура Хмельниччини». Згодом він опублікував такі книги як «Українська церква: історія руїни і відродження», «Чорна дошка» України: події 30-х років», «Єврейські общини Правобережної України», «Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій». Особливу актуальність має його книга «Нескорені», присвячена національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА на чолі з генерал-хорунжим Романом Шухевичем. (в нього також є видання, присвячені Державному архіву Хмельницької області). Як Почесний член Центру дослідження історії Поділля 11 про Якович розробив проект створення багатотомного видання «Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії територіальних громад». Такий грандіозний проект постав уперше її Україні. Завдяки фінансовій підтримці Хмельницької облради ш і йшли друком перші 6 томів. Вийшли у світ його книги «Медицина Поділля», «Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.)», «Подільські телекомунікації: історія і сучасність», «Адміністративно-територіальний устрій: історія і сучасність», «Енергетика Поділля», «Профспілки Поділля: минуле і сьогодення». Його визначальна роль полягає у підготовці

фундаментального видання двох томів Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. (Хмельницька область), двотомного «Довідника Державного архіву Хмельницької області», низки праць з історії події Другої світової війни, колективізації, політичних репресій, соціально-економічного та духовно-релігійного життя на Поділлі.

Робота кандидата історичних наук, доцента Петра Яковича Слободянюка високо оцінена державою. За багаторічну сумлінну працю, активну громадську діяльність, вагомий особистий внесок у розвиток культури, освіти і науки він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, Почесними грамотами Верховної Ради України, Державного комітету архівів України, Головного управління державної служби України, медаллю Кам'янець-Подільського національного університету «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки», багатьма іншими почесними відзнаками.

В розмові з нами одного разу Петро Якович сказав: «Кожен чоловік має крила тоді, коли в нього є надійний тил. Все, що я маю в житті – завдяки абсолютній підтримці і розумінню моєї сім'ї». Понад усе він дорожить дружиною Галиною Никандрівною, донькою Катериною – кандидатом мистецтвознавства та її чоловіком Павлом – лікарем, 11-річним онуком Іванком – лауреатом численних всеукраїнських і міжнародних конкурсів гри на сопілці і трубі та онуком Андрійком – першокласником-відмінником, своєю родиною. Петро Слободянюк – надійний і вірний друг. Увесь його спосіб життя відповідає статусу патріота-інтелігента. Такий він – завжди в турботах, уважний до кожної людини, самовідданий роботі і невтомний до науки.

Так сталося, що його доля розділилася надвое: першу половину життя П. Я. Слободянюк віддав культурі, а решту присвячує історії, краєзнавству, архівній справі. Перебуваючи на заслуженому перед людьми та державою відпочинку він і надалі постійно знаходиться в творчому, науковому пошуку, завжди в праці, турботах. У планах – написання фундаментальної краєзнавчої роботи про рідне село, початок чому вже покладено історико-етнографічним нарисом «Незабутні мої Гоголі». Віримо, що попереду в нього буде світла життєва дорога, тому що по-іншому не може бути в людини, яка живе для людей, символом віри котрої є Україна.

МИТЄВОСТІ ЖИТТЯ

П.Слободянюк, патріарх Філарет, Герой України В.Петринюк

Зустріч з В.Овсійчуком. м. Львів, 2010 р.

Друзі. 2013 р.

Давні друзі. 2014 р.

Хмельницьке відділення Української технологічної академії

Краєзнавці Хмельниччини

З академіком НАН України В.Смолієм. с. Авратин, 2015 р.

Почесна ГРАМОТА

Правління Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України
нагороджує цією Почесною Грамотою та відзнакою
«Кращому краєзнавцю Хмельниччини»

**Слободянюка
Петра Яковича,**

кандидата історичних наук, професора, академіка, українського культуролога, історика, архівіста, режисера, громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча, патріота рідної землі, Заслуженого працівника культури України за подвижницьку роботу на терені розвитку культури і духовності обласного центру, міст і районів Хмельниччини, реформування архівної справи в регіоні, за плідний творчий доробок з історії рідного краю, сотні сценарно-режисерських постановок, наукові історико-краєзнавчі конференції та з нагоди 70-річчя від дня народження.

З глибокою шаною і повагою
Голова правління міської організації
краєзнавців НСКУ, кандидат
історичних наук, доцент

Ю. Блажевич

30 травня 2018 року
м.Хмельницький

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В. Р.
м. Хмельницький*

НАБУТТЯ МІСТЕЧКОМ ТУЛЬЧИН СТАТУСУ МІСТА

У статті аналізується процес набуття містечком Тульчин статусу міста. Показана роль В. М. Сваричовського у вирішенні питання. Продемонстровано листування різних інституцій з органами державної влади з вирішення низки важливих проблем, від яких залежав позитивний розгляд питання. Доведено, що вирішальне значення у здобутті Тульчином статусу міста відіграли революційні події, що призвели до падіння самодержавства та перетворення Росії у демократичну республіку.

Ключові слова: містечко, місто, Тульчин, самоврядний комітет, ухвала, губернатор, комісар, Подільська губернія.

Проблема адміністративно-територіального устрою Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ століття українською історико-політологічною думкою досліджена достатньо ґрунтовно [1; 2]. Проте документальний корпус із даної теми настільки обширний, що й до сьогодні ми продовжуємо відкривати для себе цінні пласти матеріалів, в яких міститься просто таки унікальна інформація з життя та розвитку місцевих громад.

У пропонованій статті автор ставить за мету заповнити одну лауну з історії питання, пов'язану з боротьбою Тульчинської громадськості за набуття містечком статусу міста. Виявлені в Державному архіві Хмельницької області документи дають можливість пролити світло на цей процес та відтворити в історичній ретроспекції його непростий перебіг.

Вперше на офіційному рівні ініціатива щодо надання Тульчину статусу міста була започаткована у 1881 р., коли Подільський губернатор направив відповідне повідомлення київському, подільському та волинському генерал-губернатору [3]. На це були об'єктивні підстави, оскільки і за кількістю жителів, і за соціально-економічними показниками, і за наявною інфраструктурою поселення перевищувало окремі міста Поділля. Проте відсутність дієвого законодавчого механізму в Російській імперії, з одного боку, та надмірна бюрократизація державної машини, з іншого, не дозволили реалізувати цей задум. У 1885 р. розгляд справи припинили і матеріали здали до архіву [4].

За нових умов процес ініціювання змагань за статус міста розпочався 30 грудня 1907 р. Цього дня у Тульчині зібралось місцеве громадянство з

метою обговорення питання щодо благоустрою містечка. Жителі окреслили низку проблем, які заважали нормальному розвитку містечка та організації життя його мешканців. Зокрема, було констатовано, що маючи 24 тис. жителів та полк піхоти, який постійно квартирував у містечку, низку навчальних закладів містечко позбавлене мостових, тротуарів та освітлення. У дощову погоду, особливо навесні та восени, люди змушені були грузнути в багнюці, до того ж змішаній з органічними відходами. Це значно ускладнювало відвідування учнями шкіл та супроводжувалося, як правило, спалахом епідемічних захворювань, що охоплювали і навколишні села та внаслідок чого серед дітей спостерігалася підвищена смертність. Що ж до лікувальних можливостей, то присутні констатували наявність лише селянської лікарні, розташованої за межами містечка, та єврейської лікарні на шість ліжок, що було вкрай недостатньо. З огляду на це, переважна більшість населення була позбавлена будь-якої медичної допомоги, а відвідування лікарем пацієнтів на дому ставало неможливим через глибокі яри на дорогах. Також у містечку не було достатньої кількості колодязів, що унеможливлювало усім мешканцям споживати якісну воду. Врешті, присутні наголосили на тому, що ліквідувати усі зазначені неподобства можливо лише за умови наявності спеціальної інституції, яка відповідатиме за міське господарство та перейматиметься нагальними людськими потребами. Як наслідок зібрання доручило голові Тульчинського комітету самоврядування В. М. Сваричовському клопотати про перейменування містечка в безповітове місто та про уведення в ньому дії міського положення у повному обсязі [5].

Виконуючи це завдання, уповноважений В. М. Сваричовський 23 лютого 1909 р. звернувся до Подільського губернатора з пакетом документів, який містив погодження удільного відомства, на землях якого розташовувалося містечко [6], висновок голови санітарної комісії про антисанітарні умови містечка та цілу низку інших даних, що підтверджували об'єктивну необхідність запровадження в Тульчині інституту місцевого самоврядування. До того ж клопотання підтримав начальник 19 пішої дивізії, війська якої були розквартировані у містечку.

Питання стало предметом розгляду практично усіх губернських установ та центральних виконавчих структур. В. М. Сваричовському довелося побувати в самого губернатора, в його канцелярії, в губернському правлінні, в казенній палаті, в селянському присутствії, у мирового посередника, в повітового справника, в губернському з міських та земських справ присутствії та, врешті, в головному управлінні у справах місцевого господарства. Останнє відомство, базуючись на постанові губернського правління від 25 квітня 1915 р., спрямувало 31 серпня 1915 р. Подільському губернатору відношення, в якому умовою подальшого розгляду справи в

Міністерстві внутрішніх справ вимагалось надати додаткову інформацію, викладену у сімнадцяти пунктах [7]. В свою чергу Подільський губернатор спрямував документ на розгляд повітовому справнику Новицькому, а останній 8 листопада 1915 р. з поміткою «важливе-термінове» адресував його Тульчинській міщанській управі, зазначивши при цьому, що необхідно у тижневий термін «доставити найдетальніші відомості з вказаних питань, виклавши відповідь з кожного пункту окремо» [8].

Позаяк запитувана інформація відносилася до усіх важливих сфер містечкового життя та його інфраструктури, то сформована на них відповідь дає можливість глибше дізнатися про деякі сегменти розвитку поселення. На жаль, цей документ зберігся лише частково. Принаймні, нам вдалося виявити лише заключну його частину, де були зафіксовані відповіді, починаючи з восьмого питання. У перших семи пунктах йшлося про наступне: «1) Коли і за яких обставин виникло містечко Тульчин; 2) чи розташоване містечко при залізничному або водному шляхах сполучення і яке значення має воно в торгівельному та інших відношеннях для навколишніх околиць; 3) чи існує план розташування будівель у містечку і ким він затверджений (план чи копію з нього необхідно було подати в міністерство); 4) як розподіляються жителі містечка Тульчина за віровизнанням, національністю та за видом занять; 5) наскільки заможне населення і в чому це виражається; 6) скільки в селітебній площі, що мала відійти до міста, житлових будівель (камінних та дерев'яних) і яка їх загальна вартість; 7) в якому стані знаходиться місцевий благоустрій, скільки на це витрачається коштів» [9].

У восьмому пункті йшлося про необхідність надання додаткової інформації, яка б характеризувала міський характер містечка. Відповідь на нього була сформульована в достатньо розлогії формі. Зокрема, зазначалося, що до цих даних треба зарахувати становий характер населення, яке не є селянами, а належить до міських обивателів, міщан-християн, євреїв, дворян, чиновників та різночинців. У містечку також є: а) два православних храми, римо-католицький костел та єврейська синагога; б) Міщанська управа, яка, згідно роз'яснень урядового Сенату, складає якісну ознаку міського поселення; в) окрема поліцейська частина в особі поліцейського наглядача містечка Тульчина; г) декілька промисловців та промислових установ, зокрема товариство оптових закупівель, яке постачає товари багатом сільським товариствам, і у зв'язку з цим чотири кредитних установи: кредитно-ощадне товариство з загальними річними операціями від 500000 до 1200000 карб., товариство Взаємного кредиту з загальним річним оборотом з усіх операцій від 25 до 30 мільйонів, нещодавно відкрите друге кредитно-ощадне товариство, операції якого поки ще невідомі; д) крім спеціальної містечкової поліції, камери двох Судових слідчих і Ми-

рового судді, контора нотаріуса та Управління удільним помістям, а також центральна в губернії поштово-телеграфна контора; три аптеки; чоловіче духовне училище; жіноче єпархіальне училище; приватне комерційне училище; приватна жіноча гімназія; початкове міське училище; електрична станція, яка, втім, через відсутність самоуправління обслуговувала лише окремі будинки та під'їзди; е) крім багатьох магазинів у приватних будинках, 70 торгових закладів, розташованих у торгових рядах в кам'яних та дерев'яних будівлях удільного відомства; ж) земська телефонна станція; з) страхові агенти земських і приватних товариств; і) великі казарми інженерного відомства, в яких у мирний час розміщується піхотний полк, а зараз маршовий батальйон. На думку Міщанської управи, наявність усіх цих закладів беззаперечно свідчила про міський характер поселення Тульчина.

Дев'ятий пункт містив запитання щодо наявності у містечку майбутніх виборців згідно з існуючими нормативними документами, а головне міського положення 1892 р. Відповідаючи на нього, Міщанська управа зазначила, що в Тульчині є 1647 домовласників. Щоправда, по податковій відомості містечка 845 маєтків оцінено нижче 100 карб., а 506 господарств – нижче 300 карб., тобто при уведенні правил міського положення в повному об'ємі виборців буде лише 209. Однак при застосуванні норм спрощеного управління виборців стане 802. Щодо виборців, делегованих інституціями, то точні дані мав подати окремо податковий інспектор.

У десятому пункті запитувалося про приблизний розмір доходів та податків майбутнього міста, розрахованих на підставах відповідних статей, передбачених міським положенням. При цьому застерігалось, що доходи від земельних маєтків і оброчних статей, належних на праві власності селянським товариствам та приватним власникам, не повинні були братися до уваги. Міщанська управа не змогла ствердно відповісти на це питання, зіславшись на те, що визначення розміру податків складатиме сферу компетенції винятково міської думи.

Одинадцятье питання стосувалося складу поліцейських чинів та кошторису на їхнє утримання. Міщанська управа, беручи до уваги приблизну кількість населення містечка, розраховану в 30000 жителів, вважала доцільним мати поліцію в складі 25 осіб (городових), з них 3 особи старшого складу, з утриманням по 30 карб. старшому персоналу та по 25 карб. іншим.

Дванадцятий пункт відносився до уточнення земельних відносин між містечком та орендарями, а саме: столичне відомство цікавило на який термін та за якою ціною земля перебувала в оренді? На це питання відповідь була досить вичерпною. Містечко Тульчин розташовувалося на землях удільного відомства. Із цих земель 238 десятин знаходилося у без-

терміновому користуванні на чиншовому праві, яке передбачало незмінні платежі чиншу на користь уділів та повноту володіння у вигляді розпорядження та користування землею, а 361 десятина здавалася уділами в оренду під садиби та торгово-промислові заклади на терміни від 6 до 12 років за цінами, що визначалися обопільною згодою контрагентів. Таким чином, містечко займало площу в 599 десятин. Крім цього, у ньому була низка господарств, які належали мешканцям на правах власності поза чиншовими відносинами, тобто з яких не сплачувався ані чинш, ані оброк. Щоправда, детальних відомостей про такі володіння у Міщанської управи не було.

Тринадцяте питання вимагало окреслити кордони селітебної площі, в яких планувалося утворити місто. Управа на це підтвердила як факт наявності плану містечка з нанесенням вулиць, площ та інших об'єктів, так і обмежилася черговою констатацією користуванням землі в 599 десятин.

У наступному питанні йшлося про присвоєння можливої назви майбутньому місту. На думку членів Міщанської управи, змінювати назву Тульчин, яке існувало вже декілька століть, було зареєстрованим історично та в урядових актах юридично, зафіксованим в енциклопедичних довідниках, не було жодних підстав.

П'ятнадцяте питання стосувалося перспектив розвитку майбутнього міста. Зокрема, чиновники цікавилися, чи є в околицях Тульчина, не далі 10 верст, казенні землі, які могли б бути відведені для міста, зокрема, незабудовані приватновласницькі чи громадські наділи. Відповідаючи на нього, Міщанська управа зазначила, що на околицях містечка є дві ділянки удільної землі: одна розміром в 177 десятин, а інша – 10 десятин. Крім того, в трьох верстах від містечка була розташована ще одна ділянка розміром в 89 десятин, в шести верстах – ділянка площею в 32 десятини, в п'яти-шести верстах – 103 десятини та в семи верстах – 108 десятин.

Шістнадцяте питання з'ясовувало наявність можливих ресурсів для відчуження необхідної майбутньому місту землі. Члени Управи щиро зізналися, що, крім займу, вони не бачить інших шляхів вирішення питання, але вільних капіталів містечко не мало.

Врешті, у сімнадцятому пункті йшлося про можливі розрахунки за придбання землі. Міщанська управа вважала, що найбільш доцільним було б звернутися за допомогою до каси міського та земського кредиту або купити землю в уділів з відтермінуванням внесення плати.

Завершуючи ґрунтовний лист, Міщанська управа додала від себе наступне: «1) що Височайшим повелінням, у 18 день листопада 1903 року, перетворено в безповітове місто приватновласницьке поселення Жмеринка, в Вінницькому повіті, Подільської губернії, яке не мало своїх земель ні в межах селітебної площі, ні поза нею; 2) що бажано подарувати Тульчину,

як щойно утвореному місту, тих пільг, які подаровані Жмеринці пунктом III вказаного вище Височайшого повеління; 3) що з огляду на велику кількість жителів у містечку Тульчин і суто міського характеру останнього, необхідно застосувати у цьому поселенні норми міського положення в повному обсязі» [10].

У додаток до інформації, підготовленої від імені Тульчинської міщанської управи, В. М. Сваричовський 22 січня 1916 р. особисто звернувся до повітового справника із роз'ясненням та уточненням окремих питань. Насамперед він уточнив, що у підготовці відповідей на сформульовані питання, управа частково скористалася наявними у неї даними, частково – він допоміг особисто. Однак залишалося актуальним питання щодо розподілу жителів містечка за освітнім цензом, за видом занять та приблизний розмір обрахованих доходів та видатків майбутнього міста.

В. М. Сваричовський відзначив, що поділ мешканців за першими двома критеріями за відомою програмою можливе лише за умови повного перепису усього населення містечка, для чого потрібне спеціальне уповноваження уряду, а також кошти, час та підготовлені працівники. За умов війни усе це реалізувати зусиллями Тульчинської громади було неможливим, а будь-які інші підрахунки, зроблені випадково, не можуть мати вирішального значення. Зі свого боку, наголосив В. М. Сваричовський, як давній мешканець Тульчина можу ствердити, що більшість жителів є грамотним, крім чиновників та військових, займається різними промислами, торгівлею, кустарними заняттями, особливо садівництвом, городництвом та забоєм свиней. Інтелігентну частину міста складають чиновники, дворяни, вчителі, лікарі, фармацевти, службовці кредитних установ, відставні офіцери та ті, котрі перебувають на військовій службі.

Щодо доходів та видатків майбутнього міста, то, стверджував В. М. Сваричовський, сказати щось певне досить складно, оскільки питання міських зборів перебуватиме у винятковій компетенції міської думи. Однак уповноважений Міщанської управи припустив, що початковий річний бюджет необхідно вираховувати десь у сумі 35000–45000 карб., як це зроблено Міщанською управою.

Отже, беручи до уваги той факт, що «листування про введення у Тульчині міського положення ведеться вже біля семи років, по-друге, набуття статусу міста позитивно позначиться на санітарному становищі поселення, суттєво зменшить спалахи епідемій, врешті, оздоровлення цієї місцевості, особливо в період війни, набуває особливого значення в якості засобу, що упереджує занесення епідемій у війська», В. М. Сваричовський просив повітового справника спрямувати справу вищому начальству, не вимагаючи додаткових відомостей, бо подальше їхнє збирання призведе

лише до втрати часу, але жодних якісних матеріалів для ухвалення рішення не надасть.

Наразі В. М. Сваричовський просив особисто повітового комісара підтримати висновок Тульчинських інституцій щодо введення міського положення у містечку в повному обсязі. Врешті, заявник наголосив, що діючи в якості уповноваженого містечка, він ані матеріальних, ані будь-яких інших вигод від цього особисто для себе не переслідує, а керується винятково громадськими інтересами [11].

16 лютого 1916 р. пакет документів з відношенням Подільського губернського правління надійшов до губернського у земських і міських справ присутствія [12], а вже 24 лютого він став предметом спеціального розгляду. Ознайомившись із матеріалами справи, присутствіє констатувало достатність об'єктивних даних для претендування містечка на новий статус. При цьому відсутність відомостей про освітній ценз майбутніх міських виборців хоча й не надавало особливих гарантій щодо сформування персонального складу міського управління з осіб, які б відповідали за своїм загальним розвитком і підготовкою до громадської роботи, проте наявність у містечку достатньої кількості представників інтелігентної верстви, на думку членів присутствія, мало допомогти вирішити цю проблему. Як наслідок колегіальний орган констатував, що введення міського положення у повному обсязі не викличе будь-яких непереборних труднощів, як це демонструє досвід інших міст Подільської губернії. З огляду на це, губернське присутствіє ухвалило: «визнати, що реорганізація м. Тульчина в місто вважається бажаним, з уведенням у цьому місті повного міського громадського управління, про що повідомити Головному управлінню у справах місцевого господарства» [13].

Уже наступного дня до столиці за підписом губернатора було направлено увесь пакет документів, які містили рішення різних інституцій. Зі свого боку губернатор відмічав, що також розділяє думку про бажаність реорганізації Тульчина у місто з уведенням у ньому міського положення в повному обсязі. Щодо назви поселення, то він не вбачав жодних підстав для його перейменування [14].

Однак розгляд питання знову застряв у Петербурзьких кабінетах. Минуло більше року, але жодних відомостей до губернії не надходило. Як зазначав В. М. Сваричовський, «вірогідно вирішення питання довелося б чекати ще наступних вісім років», але у лютому 1917 р. в Росії відбулася революція, яка «принесла нам свободу, громадянську рівність, а також – як зазначено у зверненні Тимчасового уряду до громадян Російської імперії від 6 березня 1917 року, – і можливість вільного прояву усіма громадянами своїх духовних сил в творчій роботі на благо батьківщини» [15].

Користуючись новими можливостями, що їх надавав демократичний суспільно-політичний устрій, мешканці Тульчина навесні 1917 р. зорганізували Комітет місцевого самоврядування, головою якого обрали В. М. Сваричовського, і який за короткий час організував міліцію, скасував поліцейську владу і перебрав до своїх рук турботу про благоустрій містечка та охорону громадської безпеки і майна громадян. У контексті виконання цих завдань, В. М. Сваричовський 15 квітня 1917 р. підготував Комітету спеціальну доповідь, в якій лапідарно виклав сутність питання про набуття Тульчином статусу міста та процес його розгляду за останній період. У практичній площині він, зокрема, запропонував наступне: «1) визнати існування у нас, в Тульчині, міського положення в повному обсязі, – за умови термінової реорганізації існуючого на його основі самоврядування відповідно вказівкам законодавця безпосередньо після перегляду урядом закону про міське самоврядування; 2) перейменувати м. Тульчин в безповітове місто; 3) керуючись нормами закону допустити, для спрощення рахунків і округлення цифр з 1 січня 1917 р., самооподаткування, встановивши, що попервах, міський податок стягується: а) з осіб, які володіють нерухомим майном, в розмірі повітового та губерньського збору; б) з осіб, які не мають майнового цензу, в розмірі квартирного податку; в) з осіб, які сплачують додаток з особи не менше 10 карб. в сумі, що становить половину цього податку, незалежно від перерахованих вище податків; 4) клопотати за участі Подільського губерньського комісара про прийняття міліції на кошти казни; у разі, якщо це клопотання через проблему фінансового становища країни виявиться не в змозі виконати, то просити про асигнування на дану мету 80%, як це практикувалось на обласному з'їзді міських комісарів у Москві 29 березня 1917 року; 5) клопотати про спрямування на користь Тульчинського самоврядування збору з товарів, отриманих на станції Журавльовка Південно-Західних залізниць, найближчої до Тульчина, так само як із відправлених зі станції у розмірі чверті копійки з пуду, на термін не менше п'ятнадцяти років, задля чого вимагається, по закону, висновок губерньського комісара, і ухвала Міністра внутрішніх справ [16]. Ця доповідь 18 квітня 1917 р. одногосно була схвалена Тульчинським комітетом самоврядування [17], а 24 квітня спрямована Подільському губерньському комісару з проханням «найшвидшого вирішення питання, що відноситься до його компетенції, і спрямувати її до відповідного відомства» [18].

За місяць, 24 травня 1917 р., комісар адресував клопотання Міністру внутрішніх справ [19]. Цього ж дня ним окремо було направлено листа Тульчинському комітету самоврядування, в якому поряд з інформуванням про спрямування документів до Міністерства внутрішніх справ містилося прохання потурбуватися детальною розробкою питання про встановлення

на користь Тульчина збору з вантажообігу на станції Журавльовка відповідно закону про основи і порядок встановлення цього збору. Про завершення цієї справи комісар просив повідомити додатково, аби з результатами ознайомились у Міністерстві внутрішніх справ [20].

Проте дочекатися відповіді не довелося. Уже 29 травня 1917 р. Головне управління у справах місцевого господарства повідомило Подільського губернського комісара про те, що в найближчому часі буде ухвалена постанова Тимчасового уряду про реорганізацію містечка Тульчин у місто з уведенням у ньому міського положення, при чому до міської думи мав обиратися 41 гласний [21]. Тульчинському комітету самоврядування ця інформація стала відомою в середині червня 1917 р. [22].

Офіційне рішення було ухвалене 3 червня 1917 г. Про це Подільського губернського комісара повідомили спеціальною телеграмою. Ось її повний зміст: «ПОСТАНОВЛЕНИЕМ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА 3 ИЮНЯ МЕСТЕЧКО ТУЛЬЧИН ПРЕОБРАЗОВАН БЕЗУЕЗДНЫЙ ГОРОД ТУЛЬЧИН ВВЕДЕНИЕМ НЕМ ГОРОДОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ ТОЧКА НАДЛЕЖИТ НЕМЕДЛЕННО ОЗАБОТИТЬСЯ ПРОИЗВОДСТВОМ ВНОВЬ ОБРАЗОВАННОМ ГОРОДЕ ВЫБОРОВ ГЛАСНЫХ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ ОСНОВАНИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА 15 АПРЕЛЯ ВОЗЛОЖИВ РАСПОРЯДИТЕЛЬНЫЕ ВЫБОРАМ ДЕЙСТВИЯ ИЛИ НА ВРЕМЕННЫЙ ГОРОДСКОЙ КОМИТЕТ ИЛИ НА СПЕЦИАЛЬНО ОБРАЗОВАННУЮ ДЛЯ СЕГО КОМИССИЮ КАК ЭТО БУДЕТ ПРИЗНАНО МЕСТНЫМ УСЛОВИЯМ НАИБОЛЕЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНЫМ ТОЧКА СЛУЧАЕ НАДОБНОСТИ НА ПОТРЕБНЫЕ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА ВЫБОРОВ РАСХОДЫ МИНИСТЕРСТВОМ МОГУТ БЫТЬ ВЫДАНЫ ССУДЫ ПОДЛЕЖАЩИЕ ВОЗВРАЩЕНИЮ СРЕДСТВ БУДУЩЕГО ГОРОДА ОБЯЗАТЕЛЬНЫМ ВНЕСЕНИЕМ ИХ В ПЕРВУЮ ЖЕ ГОРОДСКУЮ СМЕТУ НР 9/1927 ЗА МВД ТОВ МВД АВИНОВ» [23].

На документі комісар наклав резолюцію: «Терміново повідомити повітовому комісару і Тульчинському виконавчому комітету. Останній просити утворити Комісію для розпорядчих заходів з організації виборів» [24]. Проте і без цього інформація стала відомою у Тульчині, позаяк Петроград повідомив про знакове рішення безпосередньо місцевий самоврядний Комітет [25].

Таким чином, боротьба Тульчинської громадськості за набуття містечком статусу міста пройшла декілька етапів. Перша спроба, започаткована Подільським губернатором у 1881 р., не увінчалася успіхом. Після революційних подій 1905–1907 рр. місцеві жителі розпочали черговий етап в реалізації ідеї. Особливу активність на цьому етапі проявив Тульчинський дворянин В. М. Сваричовський. Завдяки йому вдалося підготувати

низку документів та зібрати необхідний для представлення до столичних інституцій довідковий матеріал. Проте справа просувалася надто повільно. Можливо вона й не досягла б успіху, якби не Лютнева революція в Росії 1917 р., що докорінно змінила не лише суспільний устрій, але й підходи до вирішення назрілих суспільно значимих питань. За нових умов в достатньо короткий термін вдалося реалізувати задум, підсумком чого стало ухвалення Тимчасовим урядом відповідної постанови від 3 червня 1917 р. Отже, понад сто років тому Тульчин здобув статус міста і став дев'ятнадцятим містом Подільської губернії, де місцеве життя регламентувалося міським положенням. На жаль, подальші події не дали можливості скористатися усіма перевагами, які надавав Тульчину статус міста.

Джерела:

1. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / гол. ред. П. Т. Тронько (гол. редкол.), М. П. Бажан, М. К. Білогуров та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 777 с.
2. Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баяк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. – Хмельницький, 2005. 399 с.
3. Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 37.
4. Там само, с. 39.
5. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО), ф. 409, оп. 1, спр. 326, арк. 14–14 зв.
6. Там само, арк. 7.
7. Там само, арк. 2–3 зв.
8. Там само, арк. 9 зв.
9. Там само, арк. 8.
10. Там само, арк. 10–11 зв.
11. Там само, арк. 12–13.
12. Там само, арк. 1.
13. Там само, арк. 4–5 зв.
14. Там само, арк. 6–6 зв.
15. Там само, арк. 14.
16. Там само, арк. 15.
17. Там само, арк. 15 зв.
18. Там само, арк. 16–16 зв.
19. Там само, арк. 17–18.
20. Там само, арк. 19 зв.
21. Там само, арк. 20.
22. Там само, арк. 19.
23. Там само, арк. 22–23.
24. Там само, арк. 22.
25. Там само, арк. 24–24 зв.

СПАД КРИМІНАЛЬНОГО БАНДИТИЗМУ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ У 1925-1928 РОКАХ

В цій статті аналізується процес спаду кримінального бандитизму в Південно-Східній Волині у 1925-1928 роках.

Ключові слова: *Південно-Східна Волинь, кримінальний бандитизм, 1925-1928 роки, «кримінальні злочинці та зловмисники», спад бандитизму.*

Впродовж останніх кількох років автором цієї публікації було оприлюднено ряд статей з історії кримінального бандитизму та боротьби з ним у Південно-Східній Волині в першій половині 20-х рр. ХХ століття [1].

У цьому ж матеріалі робиться спроба подати та проаналізувати відомості про поступове скорочення кримінального бандитизму в його організованій формі у середині та другій половині 20-х років ХХ століття.

Дійсно, на початок 1925 р. більшості старих бандформувань уже не було. Цікаво, що у зведеннях міліції та ДПУ практично стає відсутнім вживання терміну «банда». Частіше використовуються слова «невідомі бандити», «невідомі злочинці», «зловмисники». Та й напади, грабунки, розбої здійснювались переважно вже поодинокими злочинцями. Ось коротка хронологія злочинних дій впродовж 1925 року:

Січень:

- невідомі бандити здійснювали грабунки по дорозі в с. Сахнівці Ізяславського р-ну;
- в с. Велика Медведівка Судилківського району 3 бандити з втинками здійснили грабунок;
- замах невідомих злочинців на життя голови сільради с. Білокриниччя в с. Гроцлин; [2, арк. 2]
- брати Іванови вчинили грабунок по дорозі в Ізяслав; [2, арк. 1]
- 8 бандитів з Аннопільського району, озброєні гвинтівками і револьверами напали на м. Красностав; 2, арк. 4]
- 5 озброєних грабіжників на чолі з Михняком вчинили наліт на передмістя Полонного; [2, арк. 4]

Лютий:

- по дорозі з Шепетівки в Ізяслав, за 1 км від Шепетівки 3 озброєні бандити (з с. Плесна) пограбували службовців цукрового заводу; [2, арк. 10]

Березень:

- в селі Ленківці під Шепетівкою вбили сільвиконавця;
- неподалік від Грицева невідомі бандити напали на поштову підводу з метою грабунку; [2, арк. 21]
- невідомі бандити напали на сільЕПО в колонії Михайлівці Плужнянського району; [2, арк. 25]
- в Красилові бандитом Базюком вбиті два агенти карного розшуку [2, арк. 23].

Як бачимо, напади стали дрібніші за розмахом.

А влітку знову активізувалась кримінальна банда Базюка в Красилові, але протрималась вона недовго [2, арк. 78, 93, 102].

В першій же половині 1925 р. в Славутському районі оперувала банда «Карзанова», чисельністю в 5-6 чол., яка стояла на обліку в окружному відділенні ДПУ. До складу банди входили вихідці із польської частини України, але політичного забарвлення це угруповання не мало, займаючись виключно грабунками на дорогах. Діяло воно в районі, який через свою лісистість здавна славився бандитизмом. Ця місцевість була близькою до кордону і дуже сприятлива для проходу контрабандистів. Останніх якраз і грабували «карзанівці».

В той же час у Теофіпольському районі діяла озброєна група грабіжників у складі 4 чол. на чолі з Басюком Тимофієм, а в селі Комарівка – банда з 6 місцевих мешканців. У Старокостянтинівському районі напад на с. Деркачі здійснили 2 озброєні бандити.

В містечку Білогородці оперувала група озброєних грабіжників чисельністю 6 чоловік, які здійснили ряд пограбувань і підпалів. На Красилівщині діяла велика група озброєних конокрадів.

Останні значно активізувалися влітку 1925 р. Тільки в липні того року в окрузі зареєстровано 48 випадків крадіжок коней. Найбільше таке траплялося в Старокостянтинівському, Красилівському та Судилківському районах. Це пояснювалось близькістю Проскурівської округи, куди конокради доставляли більшу частину крадених коней.

Продовжувала перебувати на обліку в Шепетівському особливому відділенні ДПУ у серпні 1925 р. банда «Баса»-Басюка, яка складалась з 5 чол., діяла в Теофіпольському районі. Ватажок банди, затриманий у липні того року, утік з-під варті і знову створив собі банду, переважно із мешканців Теофіпольщини. Характер цієї банд групи кримінальний, займалися вони пограбуванням селян на дорогах.

Банда Базюка в Красилівському районі в липні зросла до 4 чол., але діяла вона недовго. У Старокостянтинівському районі оперувала банда на чолі з Лукашем Синявським чисельністю в 6 чол. В тому ж районі

діяла банда з 5 чол., на чолі з Гайдамашуком, а також група з трьох чол., мешканців сіл Новики і Гролівка.

У вересні банда Баса-Басюка себе нічим не виявляла. По районах округи відмічалися випадки одиночних пограбувань, як це було в Славутському районі. Там невідомими особами були пограбовані мешканці села Ромашовки. В с. Пашуки Аннопільського району під час пограбування вбили одного селянина і поранили другого. Спостерігалися пограбування й в Ізяславському районі.

Характерно, що наприкінці літа – на початку осені 1925 р. істотно знизилася конокрадство.

За період з 1 липня по 1 жовтня 1925 р. бандформування здійснили 15 озброєних пограбувань, 99 випадків конокрадства, вбито 10 приватних осіб та один радянський службовець, поранено 1 людину, вбитий службовець прикордонної охорони та ще одна особа загинула від самоуду злочинців [2, арк. 108-111].

Кінець 1925 року пройшов досить спокійно. Резонансних подій бандитського спрямування не сталося. Відчувалося, що бандитизм різко йде на спад. Це було помітно навіть з того, що при затриманні членів озброєних злочинних груп, у них вилучали дуже малу кількість боєприпасів [3, арк. 13, 17, 21, 27].

Для прикладу, наведемо витяги з директиви зведень окружного відділення ДПУ та окружного кримінального розшуку за першу половину 1926 р.

- про діяльність групи конокрадів, які вчинили, крім крадіжок коней, ряд пограбувань і вбивств в окрузі;

- про діяльність групи конокрадів в Аннопільському районі;

- спроба пограбування групою озброєних злочинців (11 чол.) в м. Лабунь;

- в с. Киселях Старокостянтинівського району група злочинців із зброєю пограбувала селян. Забрали коней, гроші, віз домашні речі (8 злочинців);

- у Полонському районі пограбували коней та 13 мішків муки;

- пограбування невеликих сум грошей в Плужнянському, Базалійському, Грицівському та Судилківському районі;

- крадіжка коней у м. Судилків;

- пограбування в Красилівському районі – облікова книжка кінська та кінська карта;

- пограбування озброєною групою з 3 чол. міліціонера в с. Красносілка Старокостянтинівського району;

- нові пограбування в Грицівському Славутському районах. В останньому випадку у трьох бандитів було 3 гвинтівки, 1 втинок і 6 патронів (ще одне свідчення про нестачу боєприпасів у бандитів – авт.);

- у Полонському районі – 5 бандитів (озброєних 2 рушницями і 4 револьверами) вчинили пограбування на суму 800 крб. та одягу;
- у Красилівському лісі перестрілка з конокрадами;
- напад 6 озброєних грабіжників на цегельню і пограбування її працівників;
- в с. Сахнівка Старокостянтинівського району вбитий агент карного розшуку. Тими ж бандитами здійснено пограбування в Старокостянтинівському районі [3, арк. 4-76].

В наступні роки, хоча злочинність і продовжувала турбувати населення, але це були вже дії не стійких бандитських угруповань, а лише поодинокі напади з метою пограбування. Саме про це свідчать доповіді, рапорти і відомості про діяльність Антонінської [4, арк. 1-46], Базалійської [5, арк. 1-58], Красилівської [6, арк. 1-67] та Ізяславської [7, арк. 1-59] районних міліцій. Підтверджують їх і контрольно-звітні рапорти співробітників тих же Красилівського [8, арк. 1-9], Антонінського [9, арк. 1], Базалійського [10, арк. 1-7], Ізяславського [11, арк. 1-4] райвідділів міліції та рапорти співробітників міліції про пригоди в районах Шепетівської округи [12, арк. 1-234].

Порівняний спад фіксувався в 1926-27 рр. і по конокрадству, що, вірогідно, було викликано активними діями правоохоронних органів Шепетівської округи проти бандитизму [13, арк. 48, 65, 139, 205; 14, арк. 1-9].

Невеликий сплеск бандитських дій спостерігався у 1928 р., коли різко активувала свою діяльність банда Антона Іщука з села Севрюки (тепер Красилівського р-ну – авт.), яка діяла на стиках тодішніх Красилівського, Антонінського, Базалійського і Теофіпольського районів. Займалась вона як пограбуванням місцевих жителів навколишніх сіл (Корчівки, Мончинець, Терешок, Маленок, Решнівки, Якимовець, Гриценок, Трісок та ін.), так і, частіше, збройним конокрадством, а також вбивствами окремих громадян названих сіл [15, арк. 1, 5, 7-10, 13, 16, 18-27]. Тоді ж деякі злочинні дії здійснила злочинна зграя грабіжників з с. Чижівки Ізяславського району, що складалась з 6 осіб. Діяла вона на дорогах біля сіл Кучманівка, Тернівка, Сохужинці, Великі Пузирки та Білогородка. Це були молоді хлопці, віком 22-26 років, озброєні втинками [15, арк. 37-37зв].

Підсумовуючи вище сказане, необхідно відмітити, що бандитизм у Південно-Східній Волині мав свої особливості. Це була прикордонна територія із прикордонною смугою, яка оформилася в 1922 р. [16, арк. 1-22] і була скорочена в 1924 р. [17 арк. 69]. Життя тут мало певні відмінності та обмеження. Значна частина території регіону межувала з Подільською губернією, що давало можливість бандитам вигравати час, переходячи на сусідську територію. Так вони використовували обмеженість бюрократичної системи держави, неможливість вчасно спрацювати і налагодити взаємодію органів влади і правопорядку суміжних територій. Прикордон-

ний статус Південно-Східної Волині визначав і особливу увагу до нього держави, що передбачало виселення з нього непевних елементів, яких тут зосереджувалося дуже багато [18, арк. 21]. Висилали навіть циган [18, арк. 32зв]. Прикордоння викликало і концентрацію в регіоні у певні періоди значної кількості військових частин.

Виходячи з прикордонного статусу та зосередження в цьому районі чималої кількості злочинних елементів, дезертирів, демобілізованих червоноармійців-закордонців, для розвитку бандитизму база була значною. Оскільки Південно-Східна Волинь і до української революції 1917-1921 рр. мала прикордонний статус, то тут був значний відсоток бандитів ще з дореволюційним стажем (в першу чергу контрабандистів та конокрадів).

Особливістю бандитизму в зазначеному регіоні було й те, що він носив, виходячи з архівних документів, переважно кримінальний характер. Тільки окремі бандформування мали якесь політичне забарвлення, яке, щоправда, в більшості випадків досить швидко зникало і члени цих формувань переходили до кримінальної діяльності. Останнє яскраво видно на прикладі 1 куреня ображених (незадоволених) козаків, які спочатку висували певні політичні лозунги і вимоги, а пізніше їхні групи перетворилися на звичайні кримінальні банди.

Специфіка ж діяльності в регіоні, насиченому військовими частинами та ще й прикордонниками, враховуючи й відсутність значних лісових масивів на півдні, привела до того, що чисельність формувань не перевищувала 10-20 чол., найчастіше ще й менше 10. Діяли бандити переважно в пішому порядку, лише інколи використовуючи гужовий транспорт чи верхових коней.

Склад бандитських угруповань був досить строкатим. Найчастіше до них входили місцеві карні злочинці зі стажем, дезертири, демобілізовані червоноармійці а інколи, як це було в 1922 р., й солдати строкової служби. Немало було і ображених владою селян, які, щоправда, досить швидко припиняли свою бандитську діяльність [2, арк. 110-111].

Грабували переважно заможних громадян, торгових осіб, селянські садиби, окремих громадян на дорогах. А коли розвинулась кооперативна система [19, арк. 1-180], то почали віддавати перевагу цим об'єднанням.

Діяли бандити швидко: здійснювали раптовий наліт, грабували і оперативно зникали по своїх криївках. Мали власних вивідувачів, переховувачів та збувачів награвованого майна. Про розгалужену мережу, яка обслуговувала бойове ядро банди засвідчує суд над бандою Андрощука в Красилівському районі, де було заарештовано багато мешканців району, в тому числі й жінок [20, арк. 13, 131; 21, арк. 17, 31].

Не зупинялися бандити і перед вбивствами, діяли жорстоко, не шкодуючи навіть немічних.

Традиційно активність банд зростала навесні, коли сходив сніг, з'являлося листя на деревах і трава, а завершувалась, як правило, пізньої осені, з першими снігопадами. Тобто, оперували вони тоді, коли на землі не було видно слідів. При потребі, бандити виходили на промисел і взимку, але все ж таки, як говорилося в одному з орієнтувань ДПУ в січні 1925 р.: «Зимний період в смысле бандитизма является временем передышки, так как оперирующие бандгруппы в большей части на зиму расплываются и бандиты, прижатые с одной стороны ударными группами, а с другой – зимними холодами и морозами, вынуждены искать теплое убежища и зачастую сидят у себя дома и благодаря связям и родству не боятся, что их могут выдать» [22, с.516].

Озброєні бандити були гвинтівками різних систем, втинками з гвинтівок, карабінами, гранатами, револьверами і пістолетами, окремі (як Женька Галичанин та Гордій Ковтонюк) мали й ручні кулемети, а банда в Теофіпольському районі, як уже зазначалося, - навіть два автомати. Користувалися члени банд і холодною зброєю – шашками й, переважно, ножами та тесаками.

В певні періоди, в ряді місцевостей, бандити користувалися значною підтримкою населення, налаштованого проти економічних дій влади на селі, частина ж мешканців краю була залякана бандитами і не вірила в спроможність влади зупинити, а тим більше ліквідувати бандитизм. Пізніше, змучене бандитським терором, населення почало ставитись до бандитів вороже [23, арк. 60].

В окремих місцевостях бандформування підтримували й представники влади, які постачали їм зброю і боеприпаси. Так, одну з банд, що діяла в Теофіпольському, Антонінському, Базалійському та Ляховецькому районах, постачала зброєю Василівська організація КСМ Теофіпольського району. Ця ж банда мала тісний зв'язок з багатьма головами сільрад Базалійського та Антонінського районів [23, арк. 61]. А відомого бандита Краси́лівщини С.Андрощука постачали документами працівники державних органів того району [24, арк. 62].

Ряд бандгруп використовував і такий метод впливу на населення, як рекет. Особливо цим не гребувала банда Ліснюка-«Гепа» у м. Кузьмин. Погрожуючи підпалом житлових та господарських будівель мешканців містечка, бандити вимагали сплати їм в межах 250-300 крб. золотом за «безпеку». Якщо господарі відмовлялися, тоді й здійснювався підпал. Лише в 1922 р. ця банда спалила біля 50 помешкань в Кузьміні [25, арк. 10, 28].

Слід відмітити, що спостерігалася певна координація дій між бандами. Згадаймо повідомлення ДПУ про те, що «Гордій» підтримував зв'язок з бандами Андрощука та Сука. Територія деяких районів, фактично, була

поділена на сфери впливу між окремими злочинними угрупованнями. Особливо яскраво це вирізнялося в Красилівському районі.

Тут південно-східну частину району (сс. Пашутинці, Берегелі, Кобилля (тепер с. Веселівка – авт.), Баглайки, Мотрунки, Михайлівці, Мовчани, Голюнки (тепер с. Радісне – авт.), Западинці контролювала банда «Алеми». В містечку Кузьмин та сусідніх невеликих селах східної та північно-східної частини району оперувала банда «Гепи»-Ліснока. В районному центрі та прилеглих селах тероризувала населення банда Базюка. В південній частині району діяли дві невеликі банди з базою у с. Слобідка Красилівська [24, арк. 29]. Південно-західна Красилівщина була в сфері впливу двох теж невеликих бандгруп у Слобідці Чернелівській та Волице-Йодківському лісі [22, арк. 46]. Й, нарешті, північно-західну і північну частину району контролювала найбільша банда «Зуха»-Андрощука.

Аналогічно, Красилівщина була поділена на зони, які куриували озброєні банди конокрадів. Вони були досить чисельними (від 10 до 20 чол.) і не тільки крали коней, а й займалися пограбуваннями та розбоєм. У конокрадів були налагоджені зв'язки із Польщею, куди вони і переправляли викрадених коней. Основу цих банд складали рецидивісти з чималим дореволюційним кримінальним стажем. Невелика група конокрадів базувалася в Кузьміні [25, арк. 10] й нараховувала до 10 чол. Вони контролювали східну і північно-східну частину Красилівщини. Найпотужніша банда конокрадів, чисельністю більше 20 чол., базувалася в районі сіл Сорокодуби, Моньки, Чернелівка, Пилипи, контролюючи північну і північно-західну частини району [24, арк. 28]. В районі села Кобилля оперувало інше велике угруповання конокрадів у кількості 15 чоловік, сферою впливу і дій якого була південно-східна зона Красилівського району [24, арк. 28]. Й остання значна група конокрадів діяла в околицях села Котюржинці. Налічувалося у ній 11 бандитів, які діяли в південно-західній частині Красилівщини [17, арк. 19].

Таким чином, на кінець 1928 року організований кримінальний бандитизм себе вже жжив. Закінчення НЕПу і формування державної командно-адміністративної системи, повне одержавлення власності у країні створювали значні перепони для отримання бандитами якихось значних прибутків. Боротися із новим державним апаратом злочинцям було не до снаги.

В цілому, аналіз діяльності бандитських угруповань у Південно-Східній Волині часів НЕПу показує чималу схожість їх дій з бандформуваннями 90-х років ХХ ст., звичайно із поправкою на специфіку часу.

Джерела:

1. а) Байдич В.О. Організація та становлення Старокостянтинівської повітової Радянської Робітниче-Селянської міліції (кінець 1920 – перша

половина 1921 р.) / В.О.Байдич // Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України: науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 20-21 вересня 2012 року. Присвячується 75-й річниці утворення Хмельницької області та 90-річчю Державного архіву Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – С.166-169

б) Байдич В.О. Бандитизм на Красилівщині в перші роки НЕПу / В.О.Байдич // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України» /Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відпов. редактор) та ін. - Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – С.214-218

в) Байдич В.О. Деякі факти з історії боротьби з бандитизмом на Шепетівщині у 1923-1924 рр. (про банду «Шуляка» - Гордія Ковтонюка) / В.О.Байдич // Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Південно-Східна Волинь: від давнини до сьогодення» /Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відпов. редактор), Сміховський В.В. (відповід. секретар) та ін. – Шепетівка: ПП Мельник А.А., 2015. – С.378-383

г) Байдич В.О. Про деякі документи фонду управління Старокостянтинівської повітової Радянської Робітничо-Селянської Міліції (1920-1921 рр.) / В.О. Байдич, О.В. Байдич // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина»: Часопис Державного архіву Хмельницької області. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2017. – С.170-175

д) Байдич В.О. Бандитизм на Славутчині в роки НЕПу (1921-1926 рр.) / В.О.Байдич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник /Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відпов. секретар) та ін. – Хмельницький, ФОП Стрихар А.М., 2017. – вип. 12. – С.43-55

е) Байдич В.О. Епізоди з історії бандитизму на Славутчині в роки НЕПу (1921-1929 рр.) / В.О.Байдич // Місто Славути і Славутчина в контексті історії Волині. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (20-21 вересня 2017 р., м. Славути) /упорядн. Андрощук С.О., Сидор В.Б. – Славути-Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2017. – С.67-77

є) Байдич В.О. Південно-Східна Волинь: кримінальний бандитизм 20-х років ХХ століття / В.О. Байдич // Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення: Матеріали міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.) / [І.М.Шоробура (гол. редактор), В.М. Островський (відп. редактор), В.Р. Адамський та ін.]. – Хмельницький: ХГПА, 2017. – С.150-154

2. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.43
3. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.44
4. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.22
5. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.24
6. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.26
7. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.27
8. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.86
9. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.87
10. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.88
11. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.89
12. ДАХМО. – Ф. Р-1121. – Оп.1 – спр.82
13. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.75
14. ДАХМО. – Ф. Р-2669. – Оп.1 – спр.336
15. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.85
16. ДАХМО. – Ф. Р-2514. – Оп.1 – спр.362
17. ДАХМО. – Ф. Р-1503. – Оп.2 – спр.2
18. ДАХМО. – Ф. Р-1503. – Оп.1 – спр.13
19. ДАХМО. – Ф. Р-2652. – Оп.1 – спр.524
20. ДАХМО. – Ф. Р-2669. – Оп.3 – спр.2
21. ДАХМО. – Ф. Р-1303. – Оп.11 – спр.96
22. Пограничные войска СССР. 1918-1928. Сборник документов и материалов. М.: Издательство «Наука», 1973
23. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.10
24. ДАХМО. – Ф. П-458. – Оп.1 – спр.23
25. ДАХМО. – Ф. Р-6193. – Оп.1 – спр.5222

*Байдич В.Г.
м. Хмельницький*

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2012-2018 РР.

Активною формою публічності архівних установ є експонування документів на виставках. Організація таких виставок дає можливість наочно ознайомитися з документами НАФ – найбагатішою скарбницею національної пам'яті українського народу.

Ключові слова: архів, архівна справа, документи, виставка, виставкова діяльність.

Н. Полетун в пам'ятці щодо організації виставок архівних документів влучно зазначає, що виставкова діяльність державних архівних установ

є однією з найдинамічніших сфер їхньої роботи, оскільки вона відіграє важливу роль у піднесенні суспільного статусу архівів, поширенні інформації про склад і зміст Національного архівного фонду, пропаганді форм і методів архівної роботи, зміцненні і поглибленні міжнародних зв'язків українських архівів. Виставка – захід, пов'язаний з демонстрацією експонатів, оприлюдненням інформації про зміст і склад Національного архівного фонду, послуг, що надають архіви. Виставки класифікуються за місцем проведення, за часом функціонування, за джерелами фінансування і за тематикою.

Виставкова робота Держархівом області планується в річних планах роботи. Крім того виставки додатково організуються на розпорядження Державної архівної служби, облдержадміністрації, закладів культури та освіти. Тематика виставок визначається історичними датами, подіями як загальнодержавного так і місцевого рівня.

На допомогу організації виставкової роботи в архівних відділах області, Держархівом в 2010 році видано методичні рекомендації „Організація виставкової роботи в архівних установах”, які погоджені рішенням Науково-методичної ради 6 грудня 2010 року.

Архівні документи експонуються на виставковому або пристосованому обладнанні, на якому розміщуються архівні документи, книги та фотографії.

Так в Держархіві області в холі II поверху встановлено виставкове обладнання, на якому розміщено 4 постійнодіючі виставки: видання архіву; видання науковців та краєзнавців Хмельниччини; наукові видання, подаровані архіву авторами.

Держархівом області та архівними відділами практикується проведення виставок не тільки в архіві, а й за його межами. Виставки за межами архіву організовувалися в Хмельницькій обласній раді, Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, Хмельницькому інституті МАУП, в ХОУНБ, приміщеннях районних та міських рад.

Новою формою організації виставок є пересувні виставки на банерах. Так, на виконання Указу Президента України щодо відзначення 70-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років Держархівом області (відділом інформаційних технологій) в 2013 році разом з співорганізаторами підготували історико-документальну фотовиставку „Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)”. Виставка складається з 27 стендів, на яких розміщено 180 світлин, копії 123 архівних документів.

Ще однією банерною виставкою є «Поділля на рубежі віків» (складається з 28 банерів).

В корпусі № 2 експонується також постійно діюча банерна виставка «Остарбайтери – невільники не зі своєї волі» (10 банерів).

За 2012-2018 рр. працівниками архіву підготовлено 127 виставок, з них 44 – виїзних. Виїзні виставки проводилися в Хмельницькому інституті МАУП, Хмельницькій обласній філармонії, Хмельницькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії, Хмельницькому обласному академічному театрі ляльок, Хмельницькому обласному госпіталі інвалідів Великої Вітчизняної війни.

У 2012-2016 рр. експонувались такі найцікавіші виставки: „Історія, культура та освіта: християнський вимір” (до 1025-річчя хрещення Київської Русі), для учасників VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (виїзна, Хмельницький інститут МАУП); „Гірка правда війни”, фотовиставка до 72-ї річниці від початку Великої Вітчизняної війни, „До 1025-річчя Хрещення Русі” (виїзна, обласна філармонія), „Шлях української незалежності”, до Дня Незалежності України”, „Шана мудрості і досвіду”, до Дня Ветерана, „Тарас Шевченко – національний пророк”, до 200-річчя з дня народження Т.Шевченка (виїзна, Хмельницький інститут МАУП), „До 85-річчя виходу перших номерів районних газет”, До 25-річчя створення Всеукраїнської спілки краєзнавців”, „Гортаючи сторінки історії” (з історії розвитку релігії на Поділлі), Хмельницький Інститут МАУП, „Друга світова війна в історичній пам’яті подолян” (До дня Перемоги). Хмельницький обласний госпіталь інвалідів Великої Вітчизняної війни, „75 років місту Хмельницькому як обласному центру (1941-2016 роки)”, „Меджибожу – 870”, (до 870-річчя першої літописної згадки про містечко Меджибіж) та інші.

У 2017-2018 рр. – „День єдності України”, до Дня Соборності України; „Пам’яті героїв Небесної Сотні”, до Дня Героїв Небесної Сотні; „Маріїнській гімназії – 150”; „Віхи становлення архівної справи”, до 100-річчя архівної справи в Україні та до 95-річчя архівної справи на Хмельничині; „Українська революція (1917-1921 роки)” до 100-річчя Української революції; „Реабілітовані помертвоні”, до Дня пам’яті жертв політичних репресій; „Остарбайтери – невільники не зі своєї волі”; „Сила закону – сила держави”, до Дня Конституції України; „Слався, край Подільський”, до 80-ї річниці з дня утворення Хмельницької області; „Від Магдебурського права до територіальних громад”, до 20-річчя створення Хмельницької обласної ради та до Дня місцевого самоврядування (7 грудня); „Очільники архівної справи на Хмельничині”, до 95-річчя архівної справи на Хмельничині.

Таким чином, виставкова діяльність в Держархіві області є однією із важливих функцій популяризації історії та архівної спадщини в регіоні. Виставки допомагають побачити оригінали та копії документів та уявити епоху яку вони представляють.

МІСТА І МІСТЕЧКА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У ДОКУМЕНТАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СУДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ЧВЕРТЬ XVII СТ.)

У цій статті автор оприлюднює наявність джерел з історії міст і містечок Південно-Східної Волині другої половини XVI – першої чверті XVII ст. в документах фонду Кременецького земського суду, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві.

Ключові слова: *Південно-Східна Волинь, місто, містечко, документ, фонд Кременецького земського суду, друга половина XVI – перша чверть XVII ст.*

Як вже вказувалося в попередніх моїх повідомленнях [1, 2], у фонді Кременецького земського суду Центрального державного історичного архіву України в Києві зберігається чимало матеріалів, які стосуються історії поселень Південно-Східної Волині XVI-XVII ст. Ці документи ще дуже мало використовуються науковцями та краєзнавцями, що досліджують наш край.

Саме тому автором і була задумана серія публікацій, в яких вже повідомлені, чи будуть ще оприлюднені джерела з історії півдня Волині, що знаходяться у справах вищезазначеного фонду.

У цій статті читачі познайомляться з документами Кременецького земського суду, які стосуються деяких сторінок життя міст та містечок Південно-Східної Волині у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. Зазначені матеріали розташовані у цій публікації в хронологічному порядку. Проте, перший документ, який буде названий, відноситься до періоду ранішого, ніж друга половина XVI ст.

Це – привілей польського короля та великого князя литовського Жигимонта (Сигізмунда) I Старого пану Федору Сенюті Ляховецькому на містечко Ляхівці та ряд інших поселень Кременецького повіту [3, арк.71зв.,72]. Всі інші матеріали стосуються часів, визначених у заголовку цієї статті.

Перший з них відноситься до 1568 р. 13 квітня того року пані Чолганська здійснила дарчий запис своєму чоловікові на половину маєтків у Камені (пізніше – Чолганський камінь, тепер – Теофіполь –авт.) та деяких інших населених пунктах [4,арк.41,42]. У Камені тоді вже функціонувала фортеця.

29 травня 1578 р. в актових книгах Кременецького земського суду зафіксували скаргу п. Івана Сенюти Ляховецького на свого брата Федора стосовно захоплення останнім спадкових частин маєтку Ляхівців, а також сіл Жемелинці, Миньківці, Тихомель, Воробіївка та ряду інших поселень [3, арк.23д.-26].

Тим же роком, але вже 2 жовтня, датується запис про суперечку між панами Федором Сенютою Ляховецьким та Андрієм Чолганським і Ярмолинськими за спадкові маєтки Ляхівці та групи інших сіл [5, арк.92-99]. Наступного дня пан Федір Сенюта подав скаргу на панів Андрія Чолганського та Ярмолинських, які, на його думку, необгрунтовано звинувачували його у захопленні ставів та млинів у Ляхівцях [5, арк.105зв.-107].

11-го ж липня 1592 р. була укладена цікава угода між волинським воєводою князем Янушем Острозьким та панами Білецькими. Вона стосувалася питання повернення підданих з маєтків останніх у Ванжулові, Молодкові та Немиринцях, якщо вони (піддані) втечуть у міста князя Чуднів та Полонне [6, арк.47зв.,102,103].

А 16 листопада того ж року у Кременецькому земському суді відбулося дві події, пов'язані з містечком Ляхівці. Спочатку кременецький війський Федір Сенюта Ляховецький подав позов проти панів Чолганських та Ярмолинських у зв'язку із захопленням ними його землі у ляховецькому маєтку. Проте суд відразу ж відтермінував розгляд цієї справи через хворобу пана Миколи Ярмолинського [6, арк.224-226, 226зв.-227].

19 лютого 1593 р. в актовій книзі Кременецького земського суду вперше фігурує місто Заслав. Того дня туди внесли запис про побиття паном Григорієм Лудвиським деяких міщан, що проживали у цьому адміністративному центрі однойменної волості [6, арк.343, 344].

Вперше у тому ж році, а саме 12 листопада, в записах суду згадується й містечко Волочище (тепер – м. Волочиськ – авт.). Тим числом возний Кременецького повіту Григорій Гуляльницький здійснив зізнання про позику князем Петром Збаразьким грошей у своєї дружини під заставу замку і містечка Волочище [6, арк.402зв.,403].

Перший документ, в якому згадується місто Базалія, датується 26 липня 1585 р. Того дня возний енерал Київського, Волинського та Брацлавського воєводств Андрій Ромашевський вчинив зізнання про вручення позову київському воєводі князю Костянтину Острозькому, краківському каштеляну князю Янушу Острозькому та волинському воєводі князю Олександрю Острозькому у справі захоплення земель панів Чолганських і заснування міста Базалії [7, арк.601зв, 602].

17-го ж листопада 1595 р. в актовій залі Кременецького земського суду вчинено запис про купчу князя Стефана Збаразького князю Петру Збаразькому на половину замку в містечку Волочище [7, арк.217зв. - 220зв.].

Через два дні, 19 листопада 1595 р., князі Острозькі підписали мирову угоду з панами Чолганськими у справі захоплення першими земель у останніх та заснування міста Базалії [7, арк.790зв, 791].

Із запису в актовій книзі від 18 листопада 1596 р. видно, що пани Чолганські позичали гроші у київського воєводи князя Костянтина Острозького під заставу маєтків в Камені та Новоставцях [7, арк.682зв, 683]. Князь Василь-Костянтин скаржився на те, що вони боргу йому не повернули.

А через два роки, 12-го листопада 1597 р., пан Роман Чолганський здійснив новий позов князям Острозьким у справі захоплення маєтку Базалія [8, арк.51зв.,52].

17-го листопада того ж року у земський суд скаржився пан Ян Пакавецький, звинувачуючи у пробитті його міщанами містечка Ямполья Вацовським та його пасинком Степаном [8, арк.75].

Три документи Кременецького земського суду щодо Лабуні та Костянтинова відносяться до 1598 року. Зокрема, 15 листопада того року пані Олександра Лабунська здійснила подарунок своєму чоловікові пану Криштофу Лабунському у сумі 24 тисячі польських злотих [9, арк.100зв, 101]. 16-го ж листопада у актовій книзі цього ж суду здійснено запис щодо позову пана Лукаша Лисицького про побиття його та захоплення грошей і боргових квитанцій підскарбієм Київського воєводства Левом Лясотою під час ярмарку у місті Костянтинові [9, арк.67, 68]. 18 листопада 1598 року вже пан Криштоф Лабунський здійснив дарчий запис своїй дружині Олександрі на маєток Лабунь [9, арк.96, 97]. У ті часи побутувала така практика: дружина часто приносила у ім чоловіка грошовий посаг, а чоловік на таку ж суму відписував їй якусь частку своїх володінь.

Зазначимо, що до першої чверті XVII ст. відноситься значно більше матеріалів про міста і містечка Південно-Східної Волині, зосереджених у фонді Кременецького земського суду, ніж вже оприлюднених у цій статті документів XVI ст. Так, вже 3 червня 1602 р. в актах суду фіксується позов пана Григорія Сенюти до пана Івана Сенюти щодо привласнення останнім його частини спадкового маєтку в Ляхівцях [10, арк.423зв.-425].

До 1603 р. відносяться цілих десять документів суду по п'яти поселеннях Південно-Східної Волині. Перший з них – від 4 лютого 1603 року, стосувався дарчого запису волинського воєводи князя Олександра Острозького його дружині Анні на Полонську маєтність [11, арк.371,372].

Два наступні матеріали того року присвячувалися маєтності панів Сенют у Ляхівцях. Ця численна родина ніяк не могла поділити між собою цю сімейну власність. Про це й свідчать записи в актових книгах суду. 20 травня 1603 р. розглядалася в ньому справа про захоплення паном Іваном Сенютою Ляховецьким спадкової частини маєтку в Ляхівцях, належної пану Григорію Сенюті Ляховецькому [10, арк.604-605]. Тим же числом

датується запис про захоплення панами Миколою, Абрамом і Криштофом Сенютами Ляховецькими спадкових маєтків Григорія та Івана Сенют Ляховецьких у Ляхівцях, селах Вариводинець, Сивки, Москалівка та інших [10, с.621-626].

14 липня 1603 р. в актову книг Кременецького земського суду був внесений запис випису з актових книг Луцького гродського суду листа пана Криштофа Лабунського на продаж маєтку Лабунь волинському воєводі князю Олександрю Острозькому [11, арк.28зв.-32].

Наступні чотири документи стосуються міста Заслава, а саме несплати боргів різними особами міщанину цього міста Хацьку Маїровичу. Три з них датуються 21 листопада 1603 р.:

а) позов підляського воєводи князя Януша Заславського пану Костянтину Ярмолинському за невивлату грошового боргу вищезазначеному міщанину [11, арк.231зв.-234].

б) запис про нез'явлення до суду підляського воєводи князя Януша Заславського і міщанина Хацька Маїровича у справі невивлати паном Романом Ярмолинським грошового боргу [11, арк.234зв.-236].

в) запис про нез'явлення до суду підляського воєводи князя Януша Заславського і міщанина Хацька Маїровича у справі невивлати паном Миколою Ярмолинським грошового боргу [11, арк.236зв.-239].

Четвертий матеріал, записаний в актовій книзі земського суду під 31 листопада 1603 р., але суть його така ж сама, як і в попередніх трьох документах. Змінився лише боржник. Ним у цьому випадку виявився пан Андрій Чолганський, а кредитор той же самий – Хацько Маїрович [11, арк.239-241].

А справа про продаж містечка Лабуні мала продовження. 19 листопада 1603 р. в суді зафіксовано оповідання пана Марка Грузевича про відмову пана Криштофа Лабунського віддати документи на м. Лабунь, яке він продав волинському воєводі князю Олександрю Острозькому [11, арк.339зв,340]. Причина такої його поведінки нами буде пояснена нижче.

20 листопада 1603 р. суд прийняв справу про недопущення брацлавським воєводою князем Янушем Збараським пана Яна Либишевського до оренди Ямпільського маєтку [11, арк.350,351]. Останній вже тривалий час орендував цей та деякі інші маєтки князя.

1 січня 1604 р. вчинив позов проти пана Петра Гурського пан Федір Дедекрал, якого перший побив під час втечі останнього в містечко Волочище від набігу татар влітку 1602 р. [11, арк.572,573]. А 1 грудня 1606 р. до земського суду позивався брацлавський воєвода князь Януш Збараський стосовно неповернення 1000 польських злотих, записаних на маєтку Волочище, які позичив у нього покійний князь Петро Збараський. Він вимагав сплати боргу у спадкоємців та орендарів покійного князя [11, арк.947,949].

4 січня 1607 р. той же князь Януш Збараський позивався до княгинь Катерини та Анни Збараських та ряду інших осіб щодо коштів, які позичив у нього покійний брат князь Петро Збараський [14, арк.946,947]. А вже 27 лютого позивали до суду спадкоємців та орендарів покійного князя Петра Збараського за його борг княжна Анна Збараська та її опікун брацлавський воєвода князь Януш Збараський [11, арк.949,950]. Ще один позов княжна Збараська та її опікун вчинили щодо орендарів по боргах покійних князів Петра і Стефана Збараських [11, арк.950,951].

А тепер повернемося до містечка Лабуні. 30 січня 1607 року пані Гелена Кленська звернулася до суду зі скаргою на п. Гелену Лабунську стосовно привласнення останньої частини маєтку Лабуні [11, арк.697,698]. Далі йде запис від 12 серпня 1607 р., в якому дається пояснення причин відмови Криштофа Лабунського віддати документи на Лабунь волинському воєводі князю Олександру Острозькому. Цього числа княгині Анні Острозькій вчинила позов пані Олександра Семашко. Справа стосувалася привласнення княгиною маєтку Лабунь. Останній купив покійний чоловік княгині Анни, волинський воєвода князь Олександр Острозький у першого чоловіка пані Семашко Криштофа Лабунського. Виявилося, що воєвода не заплатив за покупку грошей – 14 тисяч польських злотих [12, арк.67зв.-70]. За кілька днів до скарги Олександри Семашко, до Острозьких позивалися пані Савичі. Вони стверджували, що 14 тисяч злотих, які Олександр Острозький не заплатив за Лабунь Криштофу Лабунському, належать саме їм, оскільки останній цю суму заповідав саме панам Савичам [12, арк.70зв,71]. З яких причин він це зробив, нам невідомо.

А тепер повернемося до лютого 1607 р. 26 числа того місяця було підписано мирову угоду між паном Андрієм Чолганським та брацлавським воєводою князем Янушем Збараським у справі ув'язнення підданих першого війтом містечка Ямполь, що належало другому [11, арк.880зв]. 13 листопада того ж року в актову книгу Кременецького земського суду внесли ще два записи по Ямполью:

а) зізнання возного єнерала Волинського воєводства Якуба Новаковського про вручення краківському каштеляну князю Янушу Острозькому позову від брацлавського воєводи князя Януша Збараського у справі нанесення збитків міщанину містечка Ямполь Шльомі Лисановичу [12, арк.217зв.-218].

б) зізнання возного єнерала Волинського воєводства Якуба Новаковського про вручення краківському каштеляну князю Янушу Острозькому упоминального листа про виплату його підданам грошового боргу міщанину міста Ямполь Шльомі Лисановичу [12, арк.218].

До того часу вже було відомо, де проживав вищезгаданий боржник – підданий князя Януша Острозького. Адже ще 5 жовтня 1607 р. брацлав-

ський воєвода кн. Януш Збарзький подав до земського суду позов тому ж таки кн. Янушу Острозькому за несплату підданими останнього з міста Базалії грошового боргу вищезгадуваному міщанину м. Ямполья Шльомі Лисановичу [12, арк.99-102].

Наступні три матеріали 1607 р. відносяться до містечка Волочища.

14 листопада 1607 р. в актовій книзі Кременецького земського суду зафіксували зізнання возного енерала Івана Хорошка про вручення пані Катерині Малинській позову від пана Миколи Дедеркала за наїзд на масток в містечку Волочищі [12, арк.227зв.-228]. А 15 листопада того ж року пан Абрам Осемборовський скаржився в суд на пана Олександра Чернявського за поранення його на ярмарку в містечку Волочищі [12, арк.235зв.,236]. 16-го ж листопада возний енерал всіх коронних воєводств Мацей Адамович здійснив зізнання про вручення брацлавському воєводі князю Янушу Збавазькому позову від пана Миколи Малинського стосовно оренди містечка Волочища [12, арк.243]. Цей же пан Микола Малинський 4 вересня 1610 р. позивався в суді до овруцького старости князя Михайла Вишневецького через наїзд слуг останнього на масток в м. Волочищі [13, арк.145, 145a].

Інші документи 1610 р. стосувалися прав власності на маєтності.

1 жовтня 1610 р. вже згадувані пані Абрам і Криштоф Сенюти Ляховецькі позивалися з паном Андрієм Чолганським у справі розмежування маєтків містечка Ямпіль та села Тихомль [13, арк.146-148].

16 листопада того ж року возний енерал Волинського воєводства Марцин Хицький зробив зізнання про вручення позову кременецькому старості князю Криштофу Збарзькому від пана Андрія Минка за захоплення ставу у міщан міста Базалії [13, арк.280].

Подібна ж справа розглядалася у земському суді 22 лютого 1611 р. Того дня здійснили запис зізнання возного енерала Волинського воєводства Івана Полонського про вручення позову пані Катерині Сенюті Ляховецькій та її синам Абраму та Криштофу від пань Маруші Малинської та Настасії Вільгорської у справі відокремлення частини Ляховецького маєтку [14, арк.32].

А в 1613 р. вперше в документах Кременецького земського суду згадується місто Остропіль. 30-м вересня того року датована апеляція князя Януша Острозького у справі наїзду вдови волинського воєводи князя Олександра Острозького на м. Остропіль [15, арк.45-48].

І ще раз, 22 лютого 1614 р., вирішувалося питання по Лабуні. Є матеріали зізнання возного енерала Волинського воєводства Яроша Орновського про вручення позову панам Адаму Клонському, Марині Хом'як та ряду інших від князів Острозьких у справі продажу маєтку Лабунь [16, арк.80зв.-81].

З наступних дев'яти документів Кременецького земського суду за 1616-1618 роки, вісім стосуються містечка Ляхівців. Зокрема, 12 липня 1616 р. зафіксовано квитовий запис ксьондзів Ляховецького монастиря пану Криштофу Сенюті Ляховецькому на сплату 4000 польських злотих [17, арк.166,167].

А 25-м грудня 1616 р. значиться новий квитовий запис ксьондзів Ляховецького монастиря пану Криштофу Сенюті Ляховецькому, але на суму вже 8000 польських злотих [17, арк.167зв.-169].

Три наступні матеріали 1616 р. стосуються вирубки дерев у Ляховецькому лісі. 1-м вересня того року датується позов пана Даниеля (Данила) Малинського пану Адаму Чолганському за порубку дерев у Ляховецькому гаю [18, арк.384,385]. 30-м же грудня 1616 р. позначено два однакових документи – діляції справи про порубку паном Адамом Чолганським дерев у Ляховецькій пущі пана Данила Малинського [17, арк.67, 68, 68зв.-69].

27 лютого 1617 р. в актах земського суду записали пленипотенцію ксьондза Антонія ксьондзу Іоанну на отримання грошей від пана Криштофа Сенюти Ляховецького [17, арк.169зв.-170].

Цікавий епізод був оприлюднений 19 вересня 1617 р. Тим днем датований зиск пана Станіслава Шийського пану Андрію Бобовському в справі захоплення худоби під виглядом татарського нападу в Полонському гаю [19, арк.57,58].

16-го листопада 1618 р. у актовій книзі Кременецького земського суду здійснено два однакових записи наступного змісту:

Квит домініканського Ляховецького монастиря пану Павлу Сенюті Ляховецькому на отримання 8000 польських злотих [19, арк.127-128,129,130].

У 1619 р. було здійснено два найзди на містечка Південно-Східної Волині, про що внесли відповідні записи у актову книгу суду:

а) про неявку до суду князя Костянтина Вишневецького для розбору справи про найзд на замок Камінь пана Андрія Чолганського під час нападу татар у 1618 р. [15, арк.172зв.-174]; (запис від 4 серпня 1619 р.).

б) про апеляцію князя Януша Острозького в справі найзду вдови Олександра Острозького на масток дочок покійного князя О. Острозького Катерини та Анни – Полонне [15, арк.48-51].

А 1620 р. пройшов у земському суді під знаком документів, що стосувались Заслава, Каменя, Базалії, Волочища та Ляховець. Вже 2-м січня того року датовані матеріали, в яких розглядалися зиски пану Миколі Жуковському від єврея м. Заслава Михеля Лейзеровича за несплату боргу у 35 злотих [20, арк.16зв.-17] та єврея м. Заслава Мошка Лейбовича за несплату боргу у 21 польський злотий [20, арк.17зв.-18]. 3-го ж і 13 січня 1620 р. в суді розглядалося питання щодо взаємних звинувачень панів Сенют та Андрія Чолганського у виліві риби у їхніх ставках. Стосовно

першого з них, то в актовій книзі було вчинено запис про неявку до суду панів Абрама, Павла і Криштофа Сенют Ляховецьких для розгляду справи про вилов риби у Каменських ставках пана Андрія Чолганського [20, арк.42зв.,43]. По іншому питанню в актовій книзі записано про неявку до суду пана Андрія Чолганського для розбору справи про вилов риби у ставку пана Абрама Сенюти Ляховецького у Камені [20, арк.22,23]. До 3-го січня відноситься й апеляція пана Андрія Чолганського у справі наїзду князя Костянтина Вишневецького на замок Камінь [20, арк.45а,46]. З іменем останнього зв'язаний ще один документ, датований тим же числом. Це зиск краківського каштеляна князя Януша Острозького князю Костянтину Вишневецькому за неповернення грошей, даних йому підданим першого, міщанином міста Базалії Андрієм Радло за оренду ставу [20, арк.33зв.- 34]. Того ж дня, 3 січня 1620 р. в актах суду записана апеляція панів Ядвиги, Северина, Єви, Анни, Лукаша, Станіслава і Малхера Бруцьких у справі порушення ротмістром Миколою Малинським договору на оренду в м. Волочище [20, арк.69зв.-71].

Серед матеріалів фонду Кременецького земського суду за 1621 р. є два документи щодо містечка Ямпіль. Це – апеляції єврея цього поселення Лейби Зелмановича у справі порушення пані Зофією Сенютою умови про оренду маєтків у навколишніх селах [21, арк.31зв.,31а,175зв.-177]. Датовані вони 4 та 12 січня того року.

Наступні п'ять документів, які стосуються історії міст та містечок Південно-Східної Волині, відносяться до 1624 р. Серед них:

а) зізнання возного енерала Київського, Волинського і Брацлавського воєводств Матіяша Адамовича про вручення позову князям Збаразьким від пана Миколи Малинського за привласнення спадкового маєтку в м. Волочищі [22, арк.4зв.-6] від 19 лютого;

б) зиск пана Олександра Белецького пану Андрію Чолганському за розорення проданого йому маєтку у Камені [22, арк.98зв.-100] від 15 травня;

в) зізнання возного енерала Волинського воєводства Матвія Микулича про вручення позову п. Миколі Малинському від княгині Анни Збаразької за несплату 20 тисяч польських злотих за заставу маєтку у м. Волочищі [22, арк.11зв.,12] від 17 липня;

г) апеляція пані Христини Рисинської у справі наїзду пана Петра Годзиминського на дім у Базалії [23, арк. 198-200] від 17 жовтня;

д) запис про неявку до суду пана Миколи Малинського для розгляду справи щодо затоплення земель князя Костянтина Вишневецького при будівництві греблі на Волочиському ставку [23, арк.200зв.,201] від 19 листопада.

Й, нарешті, до 1625 р. належать матеріали по Полонному та Костянтинівському (пізніше – Старо-Костянтинівському - авт.) Так, 20 травня того року пану Яну Загробському було вручено позов від Костянтинівського домініканського

монастиря щодо повернення 50 польських злотих, взятих у борг в пана Адама Слабковського, які останній подарував монастирю [24, арк.32-34].

А 12 липня 1625 р. в актовій книзі Кременецького земського суду здійснили запис про оренду паном Олександром Білецьким міста Полонного з присілками у брацлавського воєводи князя Олександра Заславського [24, арк. 38,39].

Того ж числа було вчинено запис у тій же актовій книзі зізнання возного енерала Київського, Волинського і Брацлавського воєводств Габрієля Дубинського про вручення позовів панам Миколі Кучевському та Адаму Русецькому за невіддачу речей Костянтинівському монастирю згідно із заповітом [24, арк.69зв.-71].

Таким чином, у фонді Кременецького земського суду, який знаходиться у Центральному державному історичному архіві України в Києві, ми можемо опрацювати більше 80 документів, що відносяться до історії вищезгадуваних міст та містечок Південно-Східної Волині другої половини XVI-першої чверті XVII ст.

Як відомо, до компетенції земського суду входили цивільні справи, головним чином такі, які стосувалися осілої шляхти, тобто землевласників певного повіту. На сесіях земського суду (рочках) розглядалися цивільні позови та межові суперечки між шляхтою, санкціонувалися різні угоди, що стосувалися нерухомого майна. Тому всі документи цієї категорії записувалися до актових книг земського суду. Кримінальними ж справами спочатку займалися гродські суди. Але вже до середини XVI ст. повноваження земських і гродських судів так змішалися, що часто неможливо було визначити, до компетенції якого суду відносяться ті чи інші справи. Протоколи засідань з рішеннями заносилися до вже згадуваних книг, сюди ж записували й інші акти: скарги, заяви, заповіти і т.д.

В цілому ж документи актових книг Кременецького земського суду можна поділити на кілька груп: 1). Судові декрети. 2). Свідчення возних про вручення позовів у справах захоплення земель, маєтків, спадкового майна, порубки лісу, руйнування межових знаків, втечі підданих і т.д., свідчення возних про введення у володіння маєтками, огляд захоплених земель тощо. 3). Протести, маніфестації та апеляції. 4). Акти приватної волі (дарчі записи на маєтки і села, на рухоме майно й грошові суми, тестаменти, заповіти, купчі), умови (заставні, межові, відступні). Зустрічаються в актових книгах й урядові акти: королівські листи щодо різних привілеїв, інвентарі і т.ін.

Аналіз вищенаведеного показує, що у матеріалах міст і містечок Південно-Східної Волині, наявних у фонді Кременецького земського суду зустрічається більшість видів згадуваної документації. А це підтверджує факт, що така їх різноманітність дозволяє всебічно вивчати тодішнє життя:

соціально-економічні відносини, правові стосунки тощо. Варто відмітити, що, не зважаючи на значні недоліки, правова система Речі Посполитої мала ґрунтовну європейську юридичну основу, чого майже зовсім не було у сусідній Московській державі.

В цілому ж, вважаємо, що наведені нами джерела з історії міст та містечок Південно-Східної Волині сприятимуть зацікавленим особам у розробці різних напрямків досліджень та написання правдивої історії нашого краю другої половини XVI - першої чверті XVII ст., в тому числі вищезазначених міст та містечок.

Джерела:

1. Білогірщина в документах Кременецького земського суду (друга половина XVII ст.) / О.В.Байдич // Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія і сучасність». (Ред. кол.: Баженов Л.В. (голова) Єсюнін С.М.(співголова, відповідальний секретар, редактор) та ін. - Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2017. - С.265-268.
2. Білогірщина першої чверті XVII ст. в актових записях Кременецького земського суду / О.В. Байдич // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2017. - Вип. 12. - С.64-75.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.6.)
4. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.1.
5. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.7.
6. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.8.
7. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.9.
8. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.10.
9. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.11.
10. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.13.
11. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.14.
12. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.15.
13. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.18.
14. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.19.
15. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.29.
16. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.22.
17. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.25.
18. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.24.
19. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.28.
20. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.30.
21. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.31.
22. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.33.
23. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.34.
24. ЦДІА України у Києві.-Ф.22.-Оп.1.-Спр.35.

РЕЛІГІЙНА ПАНОРАМА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (2017 РІК)

В статті на основі документальних даних, матеріалів публікацій місцевих періодичних видань, інтернет-ресурсів проаналізовано і висвітлено основні тенденції, динаміку змін, перспективи розвитку релігійної мережі Хмельницької області на сучасному етапі, зокрема в 2017 році.

Ключові слова: *Хмельниччина, релігійні конфесії, православ'я, католицизм, протестантські течії, новітні релігійні рухи.*

Актуальність проблеми та стан її дослідження. За роки незалежності в Україні, зокрема й на Хмельниччині, кардинально активізувався процес відродження краєзнавчого руху, значно зріс інтерес до церковно-історичної проблематики. Останнім часом з'явилася низка ґрунтовних досліджень, присвячених важливим періодам і подіям конфесійного життя на Поділлі-Хмельниччині. Вагомим доробком релігієзнавчого характеру є матеріали наукових збірників та міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових історико-краєзнавчих конференцій, проведених на теренах нашого краю.

Аналіз цих релігієзнавчих досліджень свідчить про зростаючий інтерес науковців і краєзнавців до різних аспектів церковного життя традиційних та новітніх конфесій, що діяли і діють на території нашого регіону, особливо православної, римо-католицької та греко-католицької церков, протестантських релігійних об'єднань, мусульманських та іудейських віросповідань, неорелігійних спільнот.

Спираючись на значну церковно-історичну спадщину вчених, священнослужителів, світських церковних істориків XIX-XX ст. сучасні вітчизняні дослідники В. Бондаренко, А. Колодний, О. Крижанівський, С. Плохій, О. Саган, Н. Стоколос, В. Ульяновський, П. Яроцький та багато інших, широко використовуючи матеріали державних архівів, історичну та релігійну літературу, періодику, церковні архіви, мемуаристику, вивели на новий рівень релігієзнавчу науку, заклали великий потенціал для подальших досліджень в цьому напрямку.

Вагомий внесок у висвітлення духовно-релігійної сфери нашого регіону і діяльності церкви в сучасних умовах внесли сучасні вчені і краєзнавці Хмельниччини В. Смолій, Л. Баженов, І. Винокур, О. Галус, О. Григоренко, О. Дацюк, О. Завальнюк, А. Зінченко, Е. Зваричук, Ю. Земський,

С. Єсюнін, Є. Назаренко, В. Нестеренко, А. Опря, І. Опря, Б. Опря, А. Попович, С. Причишин-Кліновський, П. Слободянюк, І. Сесак, В. Смолінський, Ю. Телячий, А. Трембіцький, А. Філінюк, І. Шоробура, автор цієї статті та ін. [2, с. 3-10].

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз, Хмельниччина за роки незалежності займає третє місце в державі за кількістю релігійних громад і організацій, а за кількістю православних релігійних структур займає перше місце в Україні.

За станом на 1 січня 2018 року релігійна мережа Хмельницької області представлена 16 віросповідними напрямками (40 – церков, конфесій та течій), в межах яких діють 1967 релігійних організацій, в тому числі 1899 релігійних громад, 2 центри (духовний центр «Родове вогнище рідної православної віри» та духовний центр «Об'єднання синів і дочок України рідної української національної віри») 13 управлінь (Хмельницької, Шепетівської та Кам'янець-Подільської єпархій УПЦ; Хмельницької єпархії УПЦ КП; Хмельницької єпархії УАПЦ; Кам'янець-Подільської єпархії УГКЦ; Кам'янець-Подільської Дієцезії РКЦ; провінція (управління) Непорочного Серця Пресвятої Диви Марії ордену отців Маріян Непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії РКЦ; управління Українського регіону Згромадження Сестер Францисканок Місіонерок Марії РКЦ; 4 обласних об'єднань ЄХБ, УЦХВС, ОЦХВС та УХЄЦ), 24 монастирі, 7 духовних навчальних закладів, 3 братства та 19 місій. При релігійних організаціях області діє 624 недільні школи, виходить 17 періодичних духовних видань та одна радіопередача [1, с. 4].

Протягом 2017 року у Хмельницькій області зареєстровано статuti 25 релігійних громад (протягом 2016 – 22), зокрема: 11 – УПЦ, 6 – УПЦ КП, 5 – Духовного центру «Відродження», 1 – лютеранського направлення, 1 – харизматичного типу та 1 іудейська релігійна громада. Водночас, в поточному році з обліку знято 11 релігійних громад Свідків Єгови, які за власним рішенням припинили свою діяльність як юридичні особи шляхом приєднання до Хмельницької міської релігійної громади, а також одну релігійну громаду мусульман, яка припинила свою діяльність шляхом ліквідації.

Релігійною мережею найбільш охопленими залишаються Кам'янець-Подільський (154 релігійних організацій), Дунаєвецький (145), Волочиський (116), Чемеровецький (105) райони та міста Хмельницький (135) і Кам'янець-Подільський (76). Понад 98% релігійних організацій Хмельницької області є християнськими за своєю суттю. Найбільш розповсюдженим за конфесійною ознакою на території регіону є православ'я, яке нараховує 1354 релігійних організацій, що становить 68,8% від їх загальної кількості. За православними ідуть протестантські церкви, які нарахо-

вують 339 релігійних організацій (17,2%), та представники католицького віросповідання – 233 релігійні організації (11,8%) [1, с. 4-5].

Найчисельнішою з **православних церков** на Хмельниччині є **Українська Православна Церква**, яка у трьох єпархіях (Хмельницькій, Кам'янець-Подільській і Шепетівській) нараховує 999 релігійних організацій, а її частка становить 50,8% загальної мережі релігійних організацій області та 73,8% всього православ'я.

В 2017 році УПЦ в області збільшила свою чисельність на 9 громад та склала 986 релігійних громад (у 1999 р. – 749, 2000 р. – 783, 2001 р. – 810, 2002 р. – 850, 2004 р. – 861, 2005 р. – 866, 2006 р. – 878, 2007 р. – 887, 2008 р. – 893, 2009 р. – 910, 2010 р. – 920, 2011 р. – 929, 2012 р. – 952, 2013 р. – 960, 2014 р. – 961, 2015 р. – 966, 2016 р. – 977). Крім того, продовжують діяти 3 єпархіальні управління, 9 монастирів (101 чернець), 1 братство, 272 недільні школи, 12 періодичних видань. Церква представлена у всіх районах і містах області [3].

Активно продовжує свою діяльність в області **Українська Православна Церква Київського Патріархату**.

Нині Хмельницька єпархія УПЦ КП нараховує 269 релігійних організацій (1 єпархіальне управління та 268 релігійних громад), діють 16 недільних шкіл.

Церква в області має стабільну динаміку росту (1999 р.– 100, 2000 р. – 128, 2001 р. – 148, 2002 р. – 163, 2004 р. – 186, 2005 р. – 191, 2006 р. – 199, 2007 р. – 202, 2008 р. – 210, 2009 р. – 218, 2010 р. – 224, 2011 р. – 230, 2012 р. – 238, 2013 р. – 239, 2014 р. – 243, 2015р. – 251, 2016 р. – 259), що становить 13,7% релігійних організацій області та 19,9% всього православ'я.

Релігійні громади УПЦ КП діють у всіх адміністративно-територіальних одиницях регіону. Найбільше релігійних громад УПЦ КП зареєстровано у Чемеровецькому (32), Волочиському (27) та Ярмолинецькому (23) районах та у м. Хмельницькому (18).

Українська Автокефальна Православна Церква нараховує у регіоні 76 релігійних організацій (1 – управління, 1 – духовне училище (зараз не діє), що становить 3,9% релігійної мережі області та 5,6% всього православ'я, 14 священнослужителів, 5 недільних шкіл. Релігійні громади УАПЦ зареєстровані у 14 районах та 4 містах обласного значення [1, с. 5].

На Хмельниччині зареєстровані та діють релігійні організації інших православних деномінацій, які представлені нечисленними згромадженнями, зокрема:

- 5 громад **Руської православної старообрядницької церкви** (Білокриницька згода) (2 релігійні громади діють у Вінковецькому, 1 – Новоушицькому районах, по 1 громаді в м. м. Хмельницький та Кам'янець-Подільський, всі забезпечені культовими спорудами);

- 1 громада – **Руської древлєсправославної церкви** (Новозибківська згода);

- 4 **незалежні православні громади.**

Католицьке віросповідання представлено у регіоні трьома юрисдикціями.

Найчисельнішою в області з поміж католицьких церков залишається **Римсько-католицька церква**, яка нараховує 153 релігійні організації (7,8% релігійної мережі області, 65,7% католицького напрямку), з яких: Курія Кам'янець-Подільської Дієцезії РКЦ, провінція (управління) Непорочного Серця Пресвятої Діви Марії ордену отців Маріян Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, управління Українського регіону Згромадження Сестер Францисканок Місіонерок Марії, 13 монастирів (129 ченців), 6 місій «Карітас-Спес», 2 братства, Вища духовна семінарія Святого Духа та Інститут богословських наук (всього 118 слухачів), 127 релігійних громад (76 священнослужителів, з них 33 іноземці), 117 недільних шкіл, 1 періодичне видання.

Станом на 01.01.2018 в області діє 79 релігійних організації **Української греко-католицької церкви** (1 єпархіальне управління, 76 релігійних громад, 2 монастирі (13 ченців), що складає 4% релігійної мережі області та 33,9% католицького напрямку. При храмах діє 56 недільних шкіл. Нині УГКЦ не представлена у 4-х північних районах області: Ізяславському, Славутському, Шепетівському та Старокостянтинівському.

Лише однією релігійною громадою представлена в області **Вірменська католицька церква в Україні** (м. Хмельницький), що становить 0,05% релігійної мережі області та 0,43% католицького напрямку [1, с. 6].

Протестантські релігійні організації представлені в області 19 деномінаціями (всього 339 релігійних організацій, що складає 17,2% усієї релігійної мережі).

Найбільш масово серед протестантських церков в області представлені **релігійні організації баптистів**, в першу чергу Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів, що нараховує 167 релігійних організацій (8,5 % релігійної мережі області, 49,3% протестантських церков), з яких: 1 обласне об'єднання, 159 релігійних громад, 6 місій, 1 навчальний заклад (навчається 27 осіб), 2 друкованих періодичних видання та 1 радіопередача, 64 недільні школи, 114 священнослужителів. Також, в області зареєстровані та діють 2 незалежні релігійні громади баптистів.

Другими за кількістю є релігійні організації **християн віри євангельської** в особі: Української церкви християн віри євангельської, що нараховує 68 релігійних організацій (3,4% релігійної мережі області 20% протестантських церков), зокрема 1 обласне об'єднання, 1 місія, 65 релігійних громад, 104 священнослужителя, 2 загальноосвітні та 43 недільні школи.

Крім цього, в області зареєстровано та діє 1 релігійна громада Центру бо-жої церкви християн віри євангельської (в пророцтвах), а також 15 інших релігійних організацій християн віри євангельської, зокрема Хмельниць-кий обласний центр об'єднаної церкви християн віри євангельської, до складу якого входять 4 місії [3].

Релігійні організації адвентистів представлені в області виключно 43 релігійними громадами Подільської конференції Української уніонної церкви адвентистів сьомого дня, що становить 2,2% загальної релігійної мережі та 12,7% протестантських церков, службу несуть 11 священнослу-жителів.

Харизматичний напрямок протестантизму в області представля-ють: 5 релігійних громад Духовного центру «Відродження», 4 релігійні організації Української християнської євангельської церкви (1 обласне об'єднання, 1 місія, 2 навчальних заклади), 1 релігійна громада Об'єднання незалежних харизматичних християнських церков України (повного єван-гелія) та 12 незалежних релігійних громад повного євангелія.

В області зареєстровані статuti 9 релігійних громад **євангельських християн**, одна з яких входить до складу Асоціації місіонерських церков євангельських християн України.

Зареєстровано статuti 3 релігійних громад **Свідків Єгови**, проте про-довжує діяти більше 30 груп.

Крім цього, протестантський напрямок в області також представля-ють релігійні громади: лютеран (2), реформаторів (2), Новоапостольської церкви в Україні (4), назарян (1) та Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (1) [3].

Іслам в регіоні представлений 2 зареєстрованими релігійними грома-дами, з яких діючою є лише 1, що входить до складу Духовного управлін-ня мусульман України.

В області діє 21 релігійна громада **іудейського спрямування**, 13 з яких входить в об'єднання іудейських релігійних організацій, 1 громада прогресивного іудаїзму, 2 – месіанського іудаїзму та 5 незалежних іудей-ських релігійних громад.

Етно-конфесійні релігійні організації представлені 3-ма громадами Української єпархії **Вірменської апостольської церкви** [2, с. 12].

Також, в області діють **нові релігійні організації**, зокрема: 12 **язич-ницького спрямування**, з яких духовний центр «Об'єднання синів і до-чок України рідної української національної віри», духовний центр «Ро-дове вогнище рідної православної віри», Православна рідновірська ака-демія віровідання та 9 релігійних громад; 2 громади **орієнталістського походження** (Товариства Свідомості Крішни, Всесвітньої чистої релігії (Сахаджа-йога)).

Релігійні організації всіх церков, конфесій, напрямків і течій Хмельниччини обслуговують 1029 священнослужителів (з них 34 іноземці), що складає 54,2% від загальної кадрової потреби.

Зокрема, 986 громадами УПЦ, статуту яких зареєстровані встановленим порядком, опікуються 489 священнослужителів, що складає 49,6% від потреби, УПЦ КП – 113(42,2%), УАПЦ – 14 (18,9%), УГКЦ – 28 (36,8%), РКЦ – 76 (59,8%), протестантські конфесії в середньому забезпечені священнослужителями на 100%.

Актуальним є питання підготовки священників РКЦ з числа громадян України (43,4% іноземці); релігійних організацій іудейського спрямування: з двох священнослужителів 1 є громадянином Франції; Вірменської апостольської церкви – обслуговуючий священнослужитель приїжджає з м. Чернівці. Новітні та нетрадиційні релігійні організації забезпечені священнослужителями в повному обсязі [1, с. 8-9].

Для задоволення культових потреб станом на 1 січня 2018 року релігійні організації області використовують 1537 культових будівель та приміщень, пристосованих під молитовні, з них: 395 – пристосовані, 1399 – будівель та приміщень перебуває у власності релігійних організацій, 138 – у користуванні, в тому числі на умовах оренди.

Протягом 2017 року було завершено будівництво 17 культових будівель, отримано в користування 4 приміщення, пристосовані під молитовні. Рівень забезпечення релігійних організацій культовими спорудами становить близько 78,1%.

При цьому, необхідно відзначити, що в області не переданими до цього часу залишаються 2 об'єкти колишньої церковної власності:

- колишня католицька Вища духовна семінарія (м. Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 18), на який сьогодні претендує Кам'янець-Подільська Дієцезія РКЦ. На даний час у приміщенні розміщується КП «Міська друкарня» та проживають сім'ї працівників друкарні;

- колишня православна духовна семінарія (м. Кам'янець-Подільський, вул. П'ятницька, 11), на який претендує Кам'янець-Подільська єпархія УПЦ. Зараз у приміщенні знаходиться міська картинна галерея державного історичного-архітектурного заповідника.

Обидва об'єкти перебувають у комунальній власності м. Кам'янець-Подільського.

Згідно з розпорядженням голови Хмельницької облдержадміністрації від 12.12.1997 № 1140-р «Про передачу у власність релігійним організаціям культових (церковних) будівель пам'яток архітектури у м. Кам'янці-Подільському», виконкому Кам'янець-Подільської міської ради було доручено забезпечити повернення у власність Кам'янець-Подільської Ді-

сцезії РКЦ і Кам'янець-Подільського епархіального управління УПЦ будинків духовних семінарій для використання за призначенням. Упродовж останніх 20 років це питання розглядалося різними інстанціями. Проте, практичне його вирішення ускладнювалося через відсутність у міському бюджеті м. Кам'янець-Подільського необхідних коштів для переведення міської друкарні, сімейного гуртожитку її працівників і міської картинної галереї в інші приміщення. У 2012р. облдержадміністрація направила листи Кабінету Міністрів України з проханням розглянути можливість виділення із Державного бюджету України відповідних коштів з метою позитивного вирішення вищезазначеного питання [2, с. 18-21].

Нині, за сприяння народних депутатів України, депутатів обласної і місцевих рад, керівників підприємств, бізнесменів і банкірів будується низка культових споруд у м. м. Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Нетішин, Шепетівка, населених пунктах Волочиського, Білогірського, Полонського, Славутського, Теофіпольського, Городоцького, Дунаєвцького, Шепетівського, Ярмолинецького і Летичівського районів.

За сприяння управління культури, національностей та релігій облдержадміністрації вирішувалися питання щодо тимчасової оренди приміщень обласного музично-драматичного театру ім. М.Старицького, обласної філармонії, районних будинків культури, стадіонів, кінотеатрів, клубів та окремих інших установ для проведення одноразових заходів і постійних богослужінь релігійними громадами СХБ, Свідків Єгови, АСД, церквами Повного Євангелія тощо.

Висновки. Як бачимо, релігійна панорама Хмельниччини за останні роки значно змінилась на краще, різко зменшилась кількість міжконфесійних відкритих конфліктів і суперечок канонічного і неканонічного характеру, з'явилися нові форми взаємовідносин між церковними спільнотами (духовні ради, благодійні молитовні сніданки, волонтерство в зоні АТО, інші соціальні проекти). Це яскраве свідчення нового етапу розвитку духовно-релігійної сфери краю, хоча в деяких містах та населених пунктах краю відчувається напруженість між різними гілками православ'я, деякі управлінські структури не враховують положень Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо рівних прав, обов'язків і свобод всіх релігійних конфесій, які діють в Україні, зокрема й на Хмельниччині, незалежно від їх канонічної приналежності.

Матеріали статті можна використовувати в курсах релігієзнавства, краєзнавства, історії України, народознавства, історії української культури, в студентських та учнівських наукових гуртках, у МАН, в різних виховних заходах.

Джерела:

1. Поточний архів сектору національностей та релігії управління культури, національностей, релігії та туризму Хмельницької ОДА. Інформаційний звіт за 2017 р. «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Хмельницькій обл.» – 34 с.
2. Особистий архів автора статті. Папка «Релігійні конфесії Хмельниччини» – 162 с.
3. Сайти християнських конфесій Хмельниччини. – Доступ до електронного ресурсу: <https://uk.wikipedia.org>

Григоренко О. П.

Яременко В. І.

м. Хмельницький

КУЗЬМА МАТВІЮК: ШЛЯХ ДО ПОЧЕСНОГО ГРОМАДЯНСТВА

В статті розповідається про одного із учасників українського правозахисного руху другої половини ХХ ст., подолянина Кузьму Івановича Матвіюка, який 2017 року став почесним громадянином міста Хмельницького. Використовуючи його спогади, ресурси інтернету, публікації про правозахисний рух автори показують формування цієї людини як особистості. При цьому виокремлюються ті біографічні моменти, які стосуються вироблення К. Матвіюком власної системи цінностей, певних чеснот і принципів. Особлива увага звертається на його турботу про плекання в українців історичної пам'яті й наступності поколінь.

Ключові слова: почесний громадянин, шістдесятництво і дисидентство, російщення, мораль, чесноти, громадська діяльність, історична пам'ять, історична наступність.

Недавні українські революції і війна проти нинішньої російської агресії дещо затінили історичне явище, пов'язане з дисидентським рухом. На перший план зацікавленості небайдужих громадян стали виходити ті процеси з минулого, коли українці намагалися утвердити свої права шляхом повстанської збройної боротьби. Ті давніші історичні події явили світові зразки найвищої жертвовності і самозречення. А проте «шістдесятництво» і пов'язане з ним дисидентство перших десятиліть другої половини ХХ століття забувати аж ніяк не можна. На думку дослідників, «рух опору 1960-80-х років став, крім усього іншого, своєрідним генетичним кодом подій, які привели до незалежності України» [3, 5]. Нині найважливіше

пам'ятати, що це був потужний культурний феномен – і в сенсі спротиву насаджуванню чужих, далеко не кращих, культурних норм та збереження заради розмаїття і повноцінного світового поступу власної культури, і в сенсі збирання нових вагомих врожаїв на різних ділянках українського культурницького поля, і в сенсі прилучення українців до загальнолюдських цінностей. А саме культури в усьому її розмаїтті нині бракує українському соціуму навіть при помітному запізнлому зростанні рівня національної свідомості уже під кінець другого десятиліття існування держави України. Втім, вважаємо, що якраз недостатня та несвочасна увага до всього, що пов'язане з дисидентським рухом, була дуже вагомим чинником тієї запізнілості. І тут важливо використовувати ту обставину, що серед нас ще присутні живі учасників того руху. До них належить Кузьма Іванович Матвіюк. Наприкінці серпня 2017 року відбулося засідання комісії Виконавчого комітету Хмельницької міської ради з визначення кандидатів на присвоєння звання «Почесний громадянин міста Хмельницького». Члени комісії з-поміж чотирьох претендентів обрали Матвіюка Кузьму Івановича. Присвоєння звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» відбулося на День міста – 23 вересня 2017 року. В зв'язку з цією подією в мережі подавалася біографічна довідка з наступними даними про цю людину. Він народився 2 січня 1941 року (так записали батьки, а насправді – в кінці 1940 р., «на Косми і Даміяна», тобто близько 14 листопада) в селі Ілляшівка, Старокостянтинівського району, Хмельницької області. Кузьма Іванович – громадський діяч. Став одним із ініціаторів і лідерів культурологічного товариства «Спадщина» в місті Хмельницькому, обласних організацій товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Був депутатом установчого з'їзду Народного Руху України, з 1990 року очолював міськрайонну організацію НРУ, був співголовою крайової організації. У 1993 році з групою активістів створив обласну організацію Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих. Був головою районної організації «УРП-Собор», а також головою громадської організації «Захист рідної землі». Матвіюк К. І. – член Центральної Ради ветеранів і обласного відділення Всеукраїнського об'єднання ветеранів. У 2014 році рішенням Президії Міжнародної Кадрової Академії Матвіюку К. І. присвоєно звання «Почесний професор» [4]. Як бачимо, в довідці мовилося про ті віхи життєпису, які були пов'язані з Хмельницькою областю і її адміністративним центром. Між тим, звання «почесний громадянин» цій людині особливо пасує. На відміну від російського «почетный», з наголосом на вшануванні людини, українське слово «почесний», крім вказівки на це, містить також значно ширший діапазон. Адже в основі цього слова лежить поняття честі, совісті і воно, відповідно, є вказівкою не лише на ставлення до певної людини інших, а й характеризує саму цю людину

в сенсі її турботи про постійне плекання в собі отієї честі задля гарної думки сторонніх людей про неї, тобто орієнтація себе на постійне чинення добра. І щоб зрозуміти, чому Кузьма Матвіюк є глибоко чесною людиною і творцем добрих справ на теренах сучасної Хмельниччини, треба звернутися до тієї складової його біографії, яка пов'язана передусім з дисидентством, і правозахисною діяльністю, про що годилося б згадати в рішенні Хмельницької міськради. В своїй книзі «І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій)» (Харків, 2010) п. Матвіюк згадує, що у звіті про прохід слідства над ним в КДБ був розділ під приблизно такою назвою «Причини і корені націоналістичного світогляду підсудного» [7,11]. Мета даної студії значно ширша і благородна: на основі його спогадів, інтерв'ю, публікацій про нього з'ясувати в загальних рисах як формувалися саме чесноти цієї людини.

Спогади свідчать, що, як і в більшості людей, першопочатки – в ранньому дитинстві і у впливі родинного середовища. Він згадує про перші прояви гідності і самоповаги в молодших класах, які ішли від власної спостережливості і осмислення висловлювань і дій своїх рідних (особливо дідуся Ярощука Мусія Костянтиновича і бабусі Козак Оляни Дорошівни, що мали козацьке коріння). Вони тверезо дивилися на світ і досить критично оцінювали більшовицьку владу, були віруючими. Важило, мабуть і те, що маленьким Кузьма пережив і німецьку окупацію (про неї пише неодноразово) і важкі повоєнні роки, рано і багато працював. З післявоєнних розповідей в його пам'яті, як свідчення формування безмірної доброти, не випадково закарбувався епізод з 1944 року про жінку, яка нагодувала хлібом молоденького німця (ще майже дитину), що сидів і плакав під телеграфним стовпом, і вмовила для врятування життя доганяти своїх [7, 17]. «Він зачепив і ранив мене ще тоді, у дитинстві...» – пише автор про знаменитий сталінський тост «за здоров'є русского народа» на московському прийомі 24 травня 1945 року [7, 21]. Згадує як один із уроків життя, раннього усвідомлення несправедливості.

Взагалі в спогадах не наголошується, з чого почався шлях автора в дисиденти, але із її контексту і численних фактів зрозуміло – із підсвідомого почуття ураженої людської й національної гідності при спогляданні дійсного стану речей. Тобто, з природної реакції живої людини. Рік роботи слюсарем після закінчення середньої школи на Макіївському металургійному заводі, дворічне механізаторство в рідному селі і успішне навчання на механічному факультеті Української сільськогосподарської академії в Києві (1960-1965) з одержанням диплому інженера-механіка не зробили з молодого людини сухого «технаря», що постійно перебуває лише в орбіті впливу наростаючої науково-технічної революції. Прикметно, що під час навчання в академії для того, щоб «розібратися ґрунтовно, до кін-

ця, в економічних системах капіталізму і соціалізму», Матвіюк зав'язав знайомство зі студентами-земляками економічного факультету Київського університету ім. Тараса Шевченка. І, як він згадує, «був не те, що розчарований безпринципністю і лакейством цих студентів – ... був пригнічений» [7, 40-41].

З 1967 року викладав в Уманському технікумі механізації сільського господарства. Там природні пориви до національної справедливості посилилися. І під впливом споглядання нових реалій. Наприклад, мається на увазі просторікування викладача-русифікатора одного з уманських інститутів: «Ще́ одна п'ятилетка – и с украинским языком будет покончено» [7, 58]. А особливо після знайомства з відомою українською діячкою ще з доби УНР, колишньою секретаркою М. Грушевського, письменницею, яка в 1927-1957 роках перебувала в тюрмах, таборах і на засланнях, Надією Віталіївною Суровцовою. Показово, що з нею познайомився в лицарський спосіб. В місцевому музеї та почула як молодий викладач попросив прочитати щось про козаків і сказав, що якби тепер була Запорозька Січ, то покинув би технікум і пішов би на Січ [7, 50-60]. В її домі бували відомі дисиденти з Києва, Львова, Москви, представники творчої інтелігенції. В спогадах кількома невеликими замальовками Матвіюк подячно показує мужність, мудрість, тонкий гумор Н. Суровцової [7, 64-74]. Відомий дисидент і нинішній авторитетний історик цього руху Василь Овсієнко на основі розмови з Кузьмою Івановичем так стисло подає його дисидентську діяльність в Умані: «Молоді викладачі технікуму, педінституту, вчителі шкіл, студенти під виглядом «відновлення ленінської національної політики» намагалися захищати національну культуру. Читали лекції з історії національно-визвольного руху, проводили семінари, вечори. Вдалося перевести викладання в технікумі на українську мову. Разом зі студентом Уманського сільгоспінституту Богданом Черномазом, з яким винаймали кімнату, розмножували фотоспособом працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», розповсюджували працю «Возз'єднання чи приєднання?» М. Брайчевського, статтю «З приводу процесу над Погружальським» та ін.» [5]. Оскільки вже перебував «на гачку КДБ», по суті юнак жертвував майбутніми планами. Зокрема, не збулася мрія вступити в аспірантуру для підготовки дисертації з металознавства на початку 1972 року, бо приймальна комісія була поінформована про його настрої – його житло, як і «салон Суровцової», прослуховувалося КГБ. Був зарештований 13 липня 1972 року, одночасно з Б. Черномазом. В цій межовій ситуації і проявилася незламність і принциповість Кузьми Матвіюка, його лицарський характер. Адже два перші тижні слідства були найтяжчими: за звільнення та аспірантуру кагебісти пропонували «роззброїтися», тобто охарактеризувати свою діяльність «з партійних позицій», поклас-

ти всю вину на «недобиту буржуазну націоналістку» Н. Суровцову. Він не спокусився і не пішов на компроміс [5]. «... Я прийняв рішення, дуже важке рішення, що раз така справа, то доведеться помирати. Це рішення було дуже-дуже важке, хотілося плакати. Я написав листа матері, що, на жаль, ця гілка нашого роду на мені, мабуть, і закінчиться, просив у матері вибачення, ... просив її, щоб вона не відчаювалася, а хай уже наша гілка піде від двох дітей, які залишилися від дядька» [2] – так розповідав Кузьма Іванович Василеві Овсієнку. Лист, звісно, не був відправлений, але він наводиться у його спогадах і яскраво демонструє всю глибину синівської любові, незламність духу цієї людини, її рішучість іти до кінця [7, 103-105]. Не випадково дослідник дисидентства О. Бажан, вивчаючи архівні матеріали про поширення самвидаву, відзначив: «Крім того, К. Матвіюк не побоявся використати матеріали праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в своїй доповіді в лютому 1971 р. на засіданні теоретичного семінару викладачів Ніжинщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й наводив власні спостереження щодо русифікації України» [1, 188].

16 листопада 1972 року Матвіюк був засуджений Черкаським обласним судом на 4 року таборів суворого режиму за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, а Б. Черномаз – на 3 роки. Суд був закритим, лише на виголошення вироку були допущені родичі. Цікавими є його міркування про методи роботи КДБ, судовий процес. Вони свідчать про тверду здатність цієї людини до аналітики і тверезих висновків, що проявлялася навіть у критичних ситуаціях. Боявся не так покарання, а зневіри в людях. Підставою було те, що чимало знайомих писали на нього доноси в КДБ, а потім «наче й нічого не сталося посміхалися, розмовляли» з ним [7,119]. Лицемерства не сприймав всіма фібрами своєї душі.

За свої погляди Матвіюк карався в таборі ЖХ-385/19 в Мордовії (посьолок Лесной). Критична налаштованість його натури до існуючого режиму зовсім не виключала, як і належить людині, орієнтації на справжні авторитети. Зокрема, величезний вплив на нього в таборі мали воїни УПА, які закінчували відбувати свої астрономічні терміни, але не падали духом. «Повстанці залишалися лицарями і в умовах війни» [7, 162] – такий висновок він робив, слухаючи їхні розповіді. Або: «Найбільше, що мене вражало в бандерівцях – це їхня гідність у неволі» [7, 190]. Саме тоді він відчував себе частиною єдиного великого потоку національно-визвольної боротьби. Тим паче, що кілька разів був свідком мужньої поведінки в таборі й представника вже свого покоління – славного Василя Стуса: «Василь не вставав ні тоді, коли його начальник режиму проходив повз нього, ні тоді, коли той підходив до нього впритул. На запитання «Чому не встає?» він відповідав: «Ви бандит. Вас слід судити міжнародним трибуналом, а не вставати перед вами» [7, 167]. Зберігся лист В. Стуса

від 24 квітня 1977 року із заслання в Магаданській області, після першого ув'язнення, до К. Матвіюка з прикметним закінченням: «Про Україну дещо знаю. Але дещо. Більше думаю про неї – і невесело думаю» [7, 141 - фотокопія]. В найповнішому виданні творів В. Стуса є його лист до дружини від 2 грудня 1976 року, в якому поет просить переслати Олександру Болонкіну в Бурятію адресу Кузьми Івановича [12, 253]. Це вже одне свідчить про духовне побратимство між ними. Але, головне, як і Стус, він у таборі брав участь в акціях протесту, за що карали карцерами. Незламність духу проявлялася і в тому, як почав облаштовувати своє сімейне життя. З розповідей відомо наступне. У зоні він працював наладчиком верстатів. Так і не домігся оформлення шлюбу з дружиною Софією – донькою загиблого 1943 року в бою з німцями вояка УПА, яка разом з матір'ю відбула 20 років заслання в Сибіру і тепер відмовлялася схилити Матвіюка до каяття. Залишалися короткі побачення в присутності наглядача. Коли наближався термін побачення, кожен в'язень намагався не натрапити на «порушення режиму», щоб його не позбутися. 24 вересня 1974 року дружина приїхала до табору на коротке побачення, однак його не надали, лише повідомили, що вона за зоною. Кузьмі вдалося здалеку побачити її, вилізши на підвищення. Після цього він працював у нічну зміну на фрезерному верстаті. Через фізичне та психологічне виснаження втратив пильність і позбувся пальців лівої руки. Довго шукали і споряджали конвой і собак, щоб везти його дрезиною в лікарню. Собаки не визнавали конвоїрів, почалися нові тривалі пошуки. Тим часом Матвіюк стівав кров'ю. Інвалідності не домігся. Згодом поламав ногу. Табірний лікар Сексясєв вважав це симуляцією. Перелом зрісся сам собою, бо Матвіюк прив'язував до ноги дощечку і ходив на роботу на милицях [5].

На відносній волі прийшли нові випробування. Ось що читаємо у відомостях про його митарства періоду після ув'язнення. З закінченням терміну в наручниках був привезений у місто Черкаси, мав адміністративний нагляд упродовж року. Домагався викладацької роботи, але півроку не міг улаштуватися навіть інженером. Його приймали на роботу, але побачивши трудову книжку з записом про політичну судимість, відмовляли. Погрожували ув'язненням за «дармоїдство». Працював у м. Олександрії в проектному бюро, в селі Шубків Рівненської області на дослідній станції, але за читання газети під час колективного примусового прослуховування доповіді Л. Брежнєва звільнений «за невідповідність зайнятій посаді». Улаштовувався механіком на свинокомплексі, завгаражем, інженером пусконаладки, та інтерес до нього з боку КГБ голови колгоспів та директори радгоспів і установ однозначно розуміли як сигнал переслідувати. Більше року ніде не міг протриматися. Звертався до радянських і зарубіжних органів, до Української Гельсінкської Групи (УІГ). Сім разів змінивши

місце роботи, нарешті 1982 року облаштувався з сім'єю в селі Пирогівці Хмельницького району. Керував гуртком сільгосптехніки на Хмельницькій обласній станції юних техніків (його вихованці виборювали перші місця на всеукраїнських конкурсах, а самого відзначили медаллю ВДНХ), з 1988 року – заступник її директора [5]. По суті під постійним наглядом КДБ він зазнавав дискримінації за свої переконання, але це не примусило його кривити душею – каятися і лити бруд на свої світлі ідеали.

Громадську діяльність відновив під час перебудови. І тоді передусім вкотре проявилася в його особі чільна риса «шістдесятників» – турбота за культуру українського суспільства в аспекті виміру культурницького, передусім духовного, морального рівня українського суспільства, послідовність у відстоюванні своїх ідеалів, у турботі про громадянські і національні права людини. Політичні здобутки можуть прийти, а національних культурних втрат не повернеш. Тому був не просто одним із організаторів і лідерів культурологічного товариства «Спадщина» в місті Хмельницькому (зародок – у Хмельницькому технологічному інституті побутового обслуговування), обласних організацій Товариства української мови імені Тараса Шевченка, а й турбувався, щоб вони не лише пробуджували свідомість людей уже самим своїм існуванням, а працювали саме як культурологічні. Адже, як тепер зрозуміло, для багатьох вони стали лише своєрідними «функціонерними» осередками – були просто трампліном у меншу чи більшу політику, де теж, слід пам'ятати, потрібна політична культура. Тому активно, на відміну від багатьох інших, відвідував засідання товариств, пропонував тематику засідань і сам активно виступав. Чи не першим започаткував на сторінках місцевої преси дискусії про стан української мови у місті (наприклад, стаття «Дорожче за золото» в газеті «Радянське Поділля» за 22 березня 1988 р.), організовував зустрічі членів товариства з керівництвом міського відділу освіти тощо.

Коли суспільно-політичні процеси перейшли в активнішу стадію і Україна здобула самостійність, п. Кузьма теж відзначався конкретною діяльністю. Як уже мовилося, був делегатом Установчого з'їзду Народного Руху України (8-9. 09. 1989), у 1990-1992 роках очолював міськрайонну організацію НРУ, був співголовою його крайової організації. У 1993 році з групою активістів створив обласну організацію Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, яку очолював до 1999 року. Як принципова людина, не підтримував зовсім недолугу практику створення політичних партій в Україні. Наприклад, як це робили інші активісти, неодноразовим вступом чи «перебіганням» з однієї псевдопартії в іншу. Але не міг залишитися осторонь, коли постала партія, у створенні якої велику роль відігравали колишні дисиденти. В моральності цих людей він був упевнений. Відповідно у 2000-2002 роках став головою

районної організації об'єднаної УРП «Собор», а в 2002-2006 роках був членом Ради обласної організації цієї партії. Шукав не посад, а ефективної політичної системи для України, якісної зміни в ній політичних еліт, не цурався «чорнової» політичної роботи. Тому в лютому-червні 2004 року став керівником мобільної експериментальної групи від «Нашої України» з підготовки до виборів президента України, а в грудні цього року був членом обласної комісії розслідувань скандальних порушень під час їхнього проведення.

Не цурався такої роботи і в економіці. Діяв, на відміну від багатьох активістів українського відродження постімперського періоду, за принципом «і словом, і ділом». Як фахівець в сфері сільського господарства розумів, що має і тут генерувати відповідні думки, рішення і проводити конкретні дії. Тому ще 1990 року, зокрема, розробив і надіслав проект реформи сільського господарства. Ось як він сам розповідав про свої ініціативи: «У ті часи нас, рухівців, звинувачували в тому, що ми лише критикуємо, а самі практично нічого не робимо. Отож я в кінці кожного проекту написав, що беруся працювати в цих відділах для реалізації запропонованого. В СБУ мене не взяли (після підготовки проекту перепрофілювання одного із відділів на боротьбу з організованою злочинністю – авт.), зіславшись на мій вік (50 років), а щодо сільського проекту, то влітку 1992 року в обласному управлінні сільського господарства був створений відділ організації і розвитку селянських (фермерських) господарств і мені запропонували очолити цей відділ. З літа 1992 року до літа 2001 року я організовував фермерство на Хмельниччині. Працювати було важко – управлінські кадри обласного управління сільським господарством – це колишні компартійні працівники. Я завжди був чужим серед них, без підтримки. І все ж таки вдалося зробити прозорим і демократичним розподіл фінансової допомоги і не допустити на Хмельниччині т. зв. «білих фермерів». Це коли обласне і районне начальство оформляло на себе землю по колгоспах, колгоспники працювали на тих полях, а врожай ішов цим «білим фермерам» [2].

Своєрідним продовженням цієї роботи стала створення ним громадської організації «Захист рідної землі» або «Комітет захисту рідної землі» (КЗРЗ), яку він нині очолює. Її метою є попередити прийняття Верховною Радою України закону про вільний продаж землі в Україні. Вважаємо, що це не виступ проти ринкової економіки як такої в сільському господарстві, а бажання попередити катастрофу. За існуючого стану речей (зокрема, тотального беззаконня, корупції, відсутності кадастру землі і т. п.) це призведе до втрати українцями контролю над своєю землею і відповідно територією. Про цю смертельну загрозу селянський син Кузьма Іванович висловлюється з прихованим болем і притаманною йому метафоричною глибиною: «І сьогодні наш селянин спокійний, бо впевнений, що він буде

так само потрібний китайцеві, арабові, єврею – всім, хто прийде на його землю. Він спокійний, як їжачок, якому не страшний ніякий звір, бо він має колючки. Їжачок вільно перебігає автомобільну трасу, не усвідомлюючи, що колючки вже не рятують його від протекторів Камазів і Кразів. Так само і наш селянин не усвідомлює, що змінилась епоха, що він вже нікому не потрібен, тільки його земля» [9]. Розглядає цю проблему комплексно, що теж притаманно його аналітичному мисленню. І в кожному слові прозирає турбота за рідний народ: «Нині продаж землі має цілу низку різних аспектів та думок: політичних, економічних, релігійних, демографічних, соціальних тощо. Релігія твердить, що земля дана Богом, щоб на ній жили та плодилися. Торгувати даром Божим – це великий гріх. Зазначу, що земля – це наче скатертина, яка може дати те, що забажаєш. І не один рік, а постійно. Земля не один рік годувала наших предків, наш народ. Нині продати землю – це продати цю скатертину-самобранку. І заради чого? Щоб два-три роки добре поїсти за виручені кошти?» [6].

Кузьма Матвіюк трепетно ставиться до історичної пам'яті, без якої немає народу і нації. При цьому воліє, щоб ця пам'ять передусім базувалася на міцній науковій основі. І тому саме він в уже далекому 1992 році організує в приміщенні міського будинку культури міста Хмельницького науково-теоретичну конференцію на актуальну і по сьогодні тему «Національно-визвольна боротьба українського народу і національне примирення (до 50-річчя створення УПА)». На неї, серед інших, запрошує і чотирьох молодих науковців із Інституту історії Академії наук України (нині – НАН України). Серед них був і чільний нині історик Владислав Гриневич, який зробив тоді доповідь на тему «УПА і Червона армія» [11, 2]. Турбуючись про факти історії, і в своїй книзі спогадів Матвіюк, мов сумлінний літописець, подає хроніку розгортання сучасних йому подій, пов'язаних зі здобуттям самостійності України, з іменами, цифрами, датами, документами. Деякі з них є унікальними, зацікавлять не лише краєзнавців, а й дисертантів. Хотілося б розгортання деяких авторових тез, зокрема про причетних до громадського життя мітингових «амбітних хлопців», які хочуть посад, але не вміють чи не хочуть робити буденних справ» [7, 370]. Але тут проявилася ще одна риса характеру цієї людини – вроджена делікатність, що не дозволила конкретизувати подібні положення. Так само він не забуває згадати за своїх давніх побратимів по відстоюванню національних прав, пошанувати їх. Яскравим свідчення цього є його розлога стаття про Василя Білоуса «Один із нескорених» до його 90-ліття в газеті «Наша віра» (2017. – №1. – С. 12-13). Показове в аспекті збереження пам'яті і те, що К. Матвіюк є членом Центральної Ради ветеранів і обласного відділення Всеукраїнського об'єднання ветеранів, виконував обов'язки голови старійшин українського козацтва. Він розуміє зна-

чення зв'язку поколінь для плекання традицій, духовності і тому, попри похилий вік, постійно і невтомно пропонує себе в учнівські та студентські аудиторії, щоб прочитати ретельно підготовлену лекцію, подискутувати з молоддю, яка нині в своїй масі така інертна до читання і плідного діалогу. Ті виклади дуже актуальні і високого аналітичного рівня. Наприклад, його трактування призначеності Тараса Шевченка в містичному обрамленні могло б зацікавити й академічну науку. Тим паче, що він має й наукові студії. У 18 випуску «Українознавчого альманаху» Київського національного університету імені Тараса Шевченка за 2015 рік в розділі «Філологічні науки» побачила світ його ґрунтовна публікація «Феномен Василя Стуса в контексті цивілізаційного поступу українства» [10, 244-248]. В ній, зокрема, проводиться християнська ідея людської готовності до офірування, що виразно простежується і в житті самого автора. Як «невиправний» правдолюб, Кузьма Іванович потурбувався про те, щоб у додатках до його книги спогадів помістити відгуки колишніх політ'язнів, які б засвідчували правдивість викладеного в ній. Так ось, там в свідченні Василя Овсієнка читаємо, що нариси автора «про повоєнне дитинство, про юність можна порівняти хіба з новелами Григора Гютюнника» [7, 493]. Ця думка має компліментарний присмак, але вказує на літературні нахили п. Кузьми. Варто доповнити: ця, щедро наділена природою, людина, має і наукові здібності не лише в царині природничих наук.

А про моральну висоту Кузьми Івановича свідчить, зокрема, й таке: він і через десятки років докоряє собі, що на судовому процесі в його думках мало місце хвильове «балансування між прагненням не втратити гідність і прагненням вижити» [7, 136]. Оце збереження людської і національної гідності, мабуть, слід вважати, чи не визначальною чеснотою цієї людини. Про це читаємо і в згаданій недавній статті про Василя Білоуса: «Люди, з якими я мав стосунки, були простими, пересічними українцями – з одного боку не героями і не жертвенниками, а з другого – вони все ж таки не уподібнювалися худобі, яка покірно йшла і на стрижку, і на забій. Вони якось опиралися, чинили опір, коли їх зачіпало за живе, коли їх кривдили. Не спалювали себе в знак протесту як герой Чехословаччини Ян Палах чи наші українські герої-мученики Василь Макух із Дніпропетровська і Олекса Гірник із Калуша, але робили те, що на їх думку, можна було робити в тих конкретних умовах, щоб жити, залишатись неушкодженими і не втрачати людської гідності. Вони просто йшли... Було б занадто приписати далі Шевченкові рядки – «у нас нема зерна неправди за собою», бо багато часу витрачалось на спроби (найчастіше марні) покращити побутові умови, було прагнення досягти якогось вищого становища у тому таки суспільстві. Та при цьому все ж дотримувались звичайної людської гідності і порядности» [8, 11].

Плекання гідності формувало готовність до офірування. У п. Матвіюка та його побратимів жертовність мала щонайвищий духовний вимір, бо мотивація була чи не найбезкорисливішою. Яскравий приклад наступний. Згадує, що серед політ'язнів у мордовських таборах були різні очікування від майбутнього. В. Чорновіл і В. Статус пророчо говорили, що «Україна здобуде незалежність, і спершу до влади прийдуть різні мерзотники і кримінальні злочинці – мафія». А він належав до тих, що сумнівалися: *«Вважаючи розмови чи мрії про незалежну власну державу фантастичною, найбільше, чого ми хотіли і сподівалися, – це щоб у ці найважчі періоди української історії ми залишилися борцями за національне визволення, щоб на нашому поколінні не розірвався безперервний ланцюг боротьби за свободу і незалежність.* Саме з тією метою ми написали звернення до українського народу і народів світу, яке умовно назвали «1000 слів» (курсив – авторів статті) [7, 184-185]. На жаль, цей документ, мабуть не зберігся, бо Кузьмі Івановичу не вдалося його розшукати. Це робота вже для істориків...

Спілкуючись з п. Кузьмою, мимоволі пригадуєш афоризм: «Не бійся ворогів – в гіршому випадку вони можуть тебе вбити, не бійся друзів – в гіршому випадку вони можуть тебе зрадити, а бійся байдужих – тільки з їх мовчазної згоди кояться на землі зради і вбивства». Можна продовжити: і зникають мови та національні культури, і міліють ріки та людські душі, і немає гармонії в суспільстві та в родинях тощо. Кузьма Матвіюк серед тих, кому не байдуже, хто живе не хлібом єдиним. Оця небайдужість – ще одна визначальна прикмета цієї вартої пошанування людини. Вважаємо, що при всьому наголошуванні в його діяльності (і ним, і сторонніми) такої важливої для українців національної проблематики, особу Кузьми Матвіюка маємо передусім сприймати як спадкоємця і достойного продовжувача гуманістичних традицій того покоління, яке започаткувало новітній український правозахисний рух, такий актуальний і в сучасних наших умовах.

Можна сказати, що Кузьма Іванович відноситься до людей, які признані не «небо коптити», а творити життя. Про це виразно мовиться в його студії про Василя Стуса: «Василь Стус рано усвідомив призначення людини –творити життя. У свій час, коли я був підлітком, до мене звернувся мій дідунь: «Збирайся-но, підем в поле, навчу тебе сіяти...». Він це сказав звично тихо, без наголосу, але так велично, немов би він закликав мене до творення Світу. Хоча в тому і було справді величне, адже ж сіяти –це вирощувати хліб – основу життя. Тож мені зрозуміла велич Василевого вибору, коли він говорить: «Якби було краще жити, я б віршів не писав, а робив би коло землі» [10, 245].

Отже, з історичного погляду зарахування п. Кузьми Матвіюка до почесних громадян є дуже вдалим рішенням. Місто через нього ніби збагатило себе глибокою і цінною загальноукраїнською традицією національно-визвольних змагань, зв'язком міського і сільського середовищ. Між іншим, на таке рішення могла б спромогтися й Умань. Пам'ятаймо, що нині (особливо у нас), всілякі звання знецінюються. На те є багато причин. Враховуючи людські чесноти і громадську активність цієї людини і послуговуючись поняттям «дійсний» в аспекті надання звань, можна з впевненістю стверджувати, що Кузьма Іванович Матвіюк є **дійсним** почесним громадянином міста Хмельницького.

Джерела:

1. Бажан О. Г. Ідеї націонал-комунізму: шляхи формування і розповсюдження в Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Випуск 13. – К.: Інститут історії України НАН, 2001. – С. 180-191.
2. Інтерв'ю К. І. Матвіюка. – [Ел. ресурс] Режим доступу: // <http://museum.khpg.org/index.php?id=1186557224>.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
4. Комісія визначилася з кандидатом на звання «Почесний громадянин міста Хмельницького. – [Ел. ресурс] Режим доступу: // [khm.gov.ua / uk / content / komisiya-vyznachylasya-z-kandydatom-na-zvannya-pochesnyy-gromadyanyn-mista-hmelnyskogo](http://khm.gov.ua/uk/content/komisiya-vyznachylasya-z-kandydatom-na-zvannya-pochesnyy-gromadyanyn-mista-hmelnyskogo).
5. Кузьма Іванович Матвіюк (дані В. Овсієнка за усною розповіддю К. Матвіюка). – [Ел. ресурс] Режим доступу: // <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113916924>
6. Кузьма Матвіюк: «Земля дана Богом, і торгувати нею – гріх. – [Ел. ресурс] Режим доступу: // https://ye.ua/sypilstvo/26433_Kuzma_Matviyik_dana_Bogom_i_torguvati_ney_i_grih.html
7. Матвіюк К. І. І ми цей шлях пройшли (спогади, свідчення, оцінки подій). – Харків: Права людини, 2010. – 500 с. С. 11.
8. Матвіюк К. Один із нескорених // Наша віра. – 2017. – № 1. – С. 11-12.
9. Матвіюк К. Смертельна загроза. – [Ел. ресурс] Режим доступу: // <https://ye.ua/blog/autor.php?id=75>.
10. Матвіюк К. Феномен Василя Стуса в контексті цивілізаційного поступу українства // Українознавчий альманах. – 2015. – Вип. 18. – С. 244-248.
11. Національно-визвольна боротьба українського народу і національне примирення. Науково-теоретична конференція, присвячена 50-річчю створення УПА. Програма. – Хмельницький, 1992. – 4 с.
12. Стус В. Твори у чотирьох томах шести книгах. – Т. 6 (додатковий). – Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1997. – 496 с.

ПАВЛО ШЕРЕМЕТ ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

У статті поданий матеріал про відомого журналіста початку XXI ст. Павла Шеремета та його публікацію про місто Хмельницький, яка побачила світ у журналі «Огонёк» у 2011 році.

Ключові слова: *Хмельницький, Павло Шеремет, хмельницький ринок, журнал, «Огонёк»*

Минає два роки, як трагічно загинув Павло Шеремет – 20 липня 2016 р. на одній з вулиць Києва вибухнула машина, в якій перебував відомий журналіст. До тепер розслідування не дало чіткої відповіді про обставини та замовників замаху...

Павло Григорович Шеремет – яскравий приклад інтернаціонального журналіста. Народився в Мінську, працював, крім батьківщини, також в Україні та Росії, відомий гострими публікаціями [2].

Павло Ригоравіч Шарамет, як білоруською звучить його ім'я, народився в Мінську 28 листопада 1971 р. Після закінчення середньої школи вступив на історичний факультет Білоруського державного університету. Закінчивши три курси, пішов з цього вишу і вступив на факультет міжнародних економічних відносин Білоруського економічного університету.

До 1992 р. П. Шеремет працював у одному з мінських банків, пізніше був консультантом економічних програм Білоруського телебачення. У 1994 р. став автором і ведучим щотижневої аналітичної програми «Прспект» на Білоруському телебаченні, і вже наступного року був удостоєний премії Білоруського пен-центру ім. А. Адамовича як кращий тележурналіст Білорусії. У 1996 р. працював головним редактором «Білоруської ділової газети».

Того ж 1996 р. П. Шеремет став завідувачем білоруським бюро «Громадського російського телебачення» і власним кореспондентом ОРТ в Білорусі. У 1998 р. почав працювати спеціальним кореспондентом програм «Новини» та «Час» дирекції інформаційних програм ОРТ, а в січні 1999 р. обійняв посаду шеф-редактора російської та зарубіжної кореспондентської мережі ОРТ. Проте, не зміг змиритись з наростаючою контрольованістю телеканалу з боку російської влади. Спочатку він пішов з новинних програм, а 2008 р. взагалі залишив ОРТ.

П. Шеремет зосередився на журналістських розслідуваннях, створенні документальних фільмів та інтернет-ресурсів. Ще 2005 р. він виступив іні-

ціатором створення інформаційно-аналітичного інтернет-сайту «Білоруський партизан». За задумом редакції сайту, він повинен був стати простором «для вільного і відкритого обміну інформацією». Згодом «Білоруський партизан» згадувався в ЗМІ як ресурс, в матеріалах якого переважала різка критика білоруської влади. Одночасно П. Шеремет став керівником видавництва «Партизан», яке, крім його власних книжок, випустило, зокрема, одну з книг російського опозиційного політика Бориса Немцова. У червні 2006 р. П. Шеремет разом з однодумцями став засновником нової організації «Російський антифашистський фронт». У ці ж роки журналіст брав участь в акціях білоруської опозиції в Мінську, його ім'я часто фігурувало у ЗМІ як представника опозиції режиму білоруського президента Лукашенка.

Крім того, у 2000-х роках П. Шеремет деякий час працював ведучим програми «Прав? Да!» на Громадському телебаченні Росії, став з'являтися як політичний оглядач журналу «Огонёк». У 2012 р. почав співпрацю з виданням «Українська правда», надалі став її виконавчим директором. У червні 2015 р. запустив авторський проект «Діалоги» на українському телеканалі «24». З вересня 2015 р. по квітень 2016 р. – ведучий на українському Радіо «Весті».

П. Шеремет – автор документальних фільмів «Дике полювання» і «Дике полювання-2» з жорсткою критикою білоруського режиму, «Чеченський щоденник», «1991 – Останній рік імперії», «Остання висота генерала Лебеда», ювілейного фільму про колишнього президента СРСР Михайла Горбачова, фільму, присвяченого 60-річчю початку блокади і ряду інших. У січні 2007 р. Шеремет представив фільм «Страта Саддама. Війна без переможця» про останні дні іракського диктатора Саддама Хусейна.

П. Шеремет – один з авторів книги «Випадковий президент», присвяченій режиму Лукашенка в Білорусі. У 2006 р. Шеремет презентував книгу «Пітерські таємниці Володимира Яковлева», що розповідає про діяльність Володимира Яковлева на посаді глави Санкт-Петербурга (сам журналіст, втім, заявляв, що «ця книга про пітерців, які правлять зараз у Росії»). У 2009 р. з'явилися книги Шеремета «Саакашвілі/Грузія: Загиблі мрії», присвячена аналізу грузино-російських відносин й особистості президента Грузії Міхеїла Саакашвілі, і «ТВ. Між ілюзією і правдою життя», яку описували у пресі як «путівник лабіринтами телебачення». П. Шеремет удостоєний низки професійних нагород і премій. Так, у 1998 р. він отримав премію Міжнародного комітету захисту журналістів за внесок у розвиток свободи слова, був номінантом премії «ТЕФІ» Академії російського телебачення як «Кращий репортер» 1999 р. і фіналістом «ТЕФІ-2001» у номінації «Журналістське розслідування» за фільм «Дике полювання». У 2002 р. став лауреатом премії ОБСЄ за демократію і захист прав людини в галузі журналістики [2].

Серед професійного доробку відомого журналіста є матеріал, який він створив у 2011 р., відвідавши місто Хмельницький. Матеріал був присвячений економічному феномену міста, як одного з найбільших центрів торгівлі, та опублікований у популярному російському журналі «Огонёк». Більшість хмельничан цієї публікації не бачили, тому подамо її повністю, без скорочень та мовою оригіналу [2]:

«Город рыночного типа

Уникальный город-рынок Хмельницкий: как и почему он выживает.
Репортаж Павла Шеремета, 27.06.2011

Как выживает и развивает свой малый бизнес уникальный украинский город-рынок Хмельницкий и почему отсюда исчезли главные покупатели – белорусы. Корреспондент «Огонька» вернулся с Украины. Он узнал, почему в городе 40 рынков рады любым гостям.

Павел Шеремет, Москва – Хмельницкий

Белорусов сейчас повсеместно принято жалеть и поучать. Над белорусами насмеются за странную любовь к Лукашенко и сочувствуют за страдания, которые эта любовь им приносит. Но в Хмельницкой области Украины белорусов любят и ждут. «Белорусы для нас – святое», – соглашаются жители Хмельницкого и добавляют, что «если кто белоруса у нас обидит, то пожалеет». Белорусы исчезли из города в конце мая, и это сильно расстраивает местных жителей.

В Хмельницком нет белорусских святынь, здесь не родился и даже не бывал проездом белорусский президент Лукашенко. Однако еще месяц назад в этот украинский город, который расположен почти в 400 километрах от границы с Белоруссией, на выходные приезжала едва ли не сотня автобусов с белорусами в день. Они ехали на местные рынки за покупками. Рынки – главная достопримечательность Хмельницкого.

30 гектаров бесконечных прилавков, 40 различных рынков, на которых можно купить абсолютно все – от свадебного платья до поминального венка. Рынки открываются в 4 утра и до 12 там не протолкнуться. Со вторника по четверг приезжают оптовики из соседних областей, в пятницу обычно появлялись белорусы.

Примерно в 7 утра начинает свой обход торговых рядов отец Иосиф, священник Киевского патриархата. Вместе с помощником он семенит вдоль прилавков, на мгновение останавливаясь у киоска, чтобы перекрестить товар и окропить его святой водой. Пробормотав скороговоркой хозяину товара «Здоровья вам, благополучия. Пусть Господь принесет вам хороший день», он пропускает к прилавку помощника с картонной коробо-

кой для пожертвований. Получив пару гривен на благие дела, священники деловито спешат дальше. Им надо успеть обежать с благословениями несколько километров тесных улочек торгового города. «Ну как, помогает благословение?» – спрашиваю у скучающего продавца. «Им, наверное, помогает. Каждый день тут ходят то одни, то другие. Мы уже привыкли». Торговцы – самая большая паства в Хмельницком. На местных рынках трудятся 34 тысячи человек из 75 тысяч официально работающих в городе. Всего в Хмельницком – 250 тысяч жителей.

Хмельницкая рыночная аномалия – уникальное явление. Возникла она благодаря Совету экономической взаимопомощи социалистических стран. В 1981 году Советский Союз решил построить недалеко от Хмельницкого атомную станцию и протянуть от нее линии электропередач в польский город Жешув. Строили станцию поляки. Именно они и привили местным жителям вкус к международной торговле.

Пока польские строители возводили станцию, их жены автобусами ездили за товаром в Турцию и привозили яркий ширпотреб для измученных дефицитом советских граждан. Город хоть и небольшой, но зарабатывали здесь тогда хорошо. Постепенно о городе с польскими торговцами узнали соседи, и вокруг небольшого центрального рынка стали появляться новые. В начале 90-х годов торговцы занимали площади разорвавшихся предприятий. Хмельницкий стал центром оптовой торговли китайским, турецким и каким угодно ширпотребом. Сюда съезжались за товаром со всей страны.

Торговые площадки возникали на пустом месте, а не превращались из муниципальных в частные, поэтому никаких приватизационных войн здесь не было. Как нет в Хмельницком и монополиста, который бы контролировал рынки и диктовал свои условия. Довольно жестко власти пресекали попытки бандитов вмешаться в жизнь торговцев. Город видел в рынках спасение от тяжелейшего кризиса 90-х, потому что торговля переманивала толпы освобождавшихся на заводах людей. Сюда давно хотели прийти китайцы, но их не пустили. «В Украине еще ни одного китайца не похоронили. Они умирают, а по их паспортам живут новые. Их только пусти сюда, быстро нам места не останется», – говорит Валентина, хозяйка небольшого кафе.

В прошлом году большой торговый комплекс построили за городом, но люди туда пока не пошли. Тут каждый рынок оброс огромным количеством кафе, салонов красоты, гостиницами, юридическими конторами и конторками.

Последние лет пять главные покупатели на рынках – из Белоруссии. Правда, сейчас площадки, обычно забитые автобусами и машинами с белорусскими номерами, пустые. Кроме обмена продовольствием – сыр,

колбасу и сгущенку на подсолнечное масло, шоколад и водку – белорусские покупатели забирали чуть ли не половину промышленных товаров. «Да они скупали все, что можно. У них еда в 2-3 раза дороже, товары дома в 4-5 раз дороже», – говорят торговцы. Проблемы с национальной валютой и товарный дефицит свели на нет этот международный товарообмен. Сейчас торговцы хмельницких рынков несут убытки.

«Даже если границу закроют полностью, и не только белорусскую, но и всю украинскую, мы сможем еще лет пять торговать. Мы готовы одеть с ног до головы всю Украину, столько у нас сейчас здесь товара», – не унывает председатель Ассоциации местных рынков Валерий Таратасюк. Бывший военный, полковник, политрук – он ушел торговать на рынок в 1992 году, вместо заболевшей тещи. «Теща возила товар из Китая и там чем-то сильно отравилась. Пришлось мне ее заменить», – вспоминает Таратасюк. Он прекрасно помнит свою первую сделку: купил в Китае обувь на 350 долларов, а дома продал за 1500. Постепенно богател и на паях с такими же бывшими советскими офицерами организовал рынок «МИВС» – «Микола, Игорь, Валерий, Саша». Сейчас из 40 местных рынков Валерию Таратасюку принадлежит три. Он лично проводит экскурсию по самому большому базару Восточной Европы. Мы идём по «Золотой аллее» – здесь киоск стоит около 100 тысяч долларов, сворачиваем на «Серебряную» – на ней подешевле, а чуть дальше – «Бронзовая». Таратасюк ведет нас по главным достопримечательностям – ковры, свадебные платья и местный трикотаж.

– Давайте зайдем к Петру, у него самые красивые платья, – настаивает Валерий Романович.

У Петра не один, а 20 «магазинов»: без свадебных платьев – обычные сараи или контейнеры, а с платьями, расшитыми стразами, – настоящие салоны. «У меня три высших образования – технологическое, экономическое и менеджерское», – без лишней скромности сообщает с ходу Петр. «А зачем же с таким грузом занялись продажей свадебных платьев?» «Мы не только продаем, но и сами их отшиваем. А платья шила еще моя бабушка. Со всей Украины приезжают», – горд собой Петр. Здесь, похоже, не принято скромничать, ведь люди годами привыкли подавать товар лицом, легко идут на контакт и демонстрируют, что все у них хорошо.

«Все хорошо» и у Валерия Таратасюка, он спокойно рассказывает про 19 операций на сердце, которые перенес за последние годы. Одних стентов ему поставили 11 штук. «Рынок меня спас. Без рынка я на операции денег не нашел бы никогда», – он знает кардиологов в Германии, Литве и России, киевские врачи – его близкие друзья. Кажется, что он даже слегка хвастается своим необычным сердцем. Но мы ходим чуть меньше часа, и Валерию становится плохо. В результате скорая помощь и капельница прямо в мед-

пункте рынка. «Каждый день скорую вызываем. А ему-то всего 52 года», – вздыхают подчиненные Таратасюка. «Вообще-то мне нельзя работать, но как это все бросить. Я построил новый рынок. Скоро открытие. Может, надорвался, когда в Китай за товаром ездили, по бсуток через Казахстан по степи вдвоем с водителем на фуре с товаром», – вздыхает сам Таратасюк.

Здесь многие работают на износ. И Таратасюк не единственный, кто из челночника вырос в состоятельного собственника. «Александр Ружицкий – профессиональный торговый работник», – представляется владелец единственного на Украине завода по производству ковров. Начинал Александр свой бизнес с торговой точки на одном из местных рынков, а сейчас экспортирует ковры собственного производства в 11 стран. Признается, что для него нет разницы, чем торговать, но ковры выбрал, потому что у ковров 1000 лет не меняется дизайн, продаются они круглый год и «чем хуже погода, тем лучше продажи». «У нас лучшая дизайн-студия в Европе. Мы занимает 1-е место в мире по производительности труда и быстрее всех выполняем заказы. Когда у всех все одинаково, надо чем-то выделяться», – Александр стремительно перемещается по цехам своего завода, который работает круглосуточно 7 дней в неделю. Иначе не выжить.

Из небольшого киоска по продаже нижнего белья родилось предприятие «Эдельвейс» – тысячи станков и километры трикотажа. Хозяин бизнеса Олег Червонюк прямо на фабрике построил себе квартиру, чтобы постоянно держать руку на пульсе. Недавно он выкупил Ровенский льнозавод и пообещал через годы выпустить украинскую нитку. Пока он поднимает завод в Ровно, жена следит за трикотажной фабрикой. Закаленные китайскими базарами, таможенными и прочими испытаниями хмельницкие челноки и предприятия строят с невероятной энергией.

«Рынки – это не столько доход нашего города, хотя и это очень важно. Но это в первую очередь занятость населения и инфраструктура вокруг», – поясняет мэр города Сергей Мельник. Он – один из немногих «оранжевых» мэров на Украине, член партии Юлии Тимошенко. Уже второй срок управляет городом. На недавних выборах получил 73 процента, но разговаривает с журналистами осторожно. Принадлежность к оппозиции может стоить ему кресла, но Мельнику едва ли стоит волноваться. По итогам прошлого года Хмельницкий вошел в тройку лучших городов Украины и по некоторым позициям занимает первое место. «Главное не только в том, что у нас на рынках можно купить любой товар. Весь местный капитал вырос на рыночной торговле. Намного важнее, что многое мы уже производим самостоятельно. 40 процентов продукции уже шьют в местных цехах. Другие создают мебельные фабрики, заводы, строительные компании, занимаются металлом, удобрениями, развивают агробизнес. И все это вокруг рынков», – подчеркивает мэр.

Когда-то Хмельницкий был небольшим еврейским местечком. Во второй половине прошлого века здесь стали развивать промышленность. Люди работали главным образом на нескольких военных заводах, где, например, делали системы наведения для советских ракет. Хмельницкая атомная станция должна была дать городу второе дыхание. Станцию, правда, все еще строят, в эксплуатацию ввели только два из четырех энергоблоков, но людям есть чем заниматься и без АЭС. И волнуют их менее глобальные проблемы.

Главная новость прошлой недели – принятие Верховной радой в первом чтении поправок в Налоговый кодекс. Для местных торговцев – принципиальный вопрос. Зимой из-за планов правительства повысить налоги для индивидуальных предпринимателей в Киеве случился налоговый майдан, едва не закончившийся новой революцией. Из Хмельницкого в столицу тогда тоже отправляли группы манифестантов. Потом включили своего представителя в согласительную комиссию по разработке этих злополучных поправок. Теперь исполнительный директор Ассоциации Хмельницких рынков Александр Сниховский, только что вернувшийся из Киева, вновь и вновь пересказывает приходящим торговцам обстоятельства голосования в парламенте и успокаивает: «Мы приняли прекрасный кодекс. У нас будет самое либеральное законодательство в Восточной Европе для малого и среднего бизнеса». Он доволен проделанной работой и называет себя профессиональным лоббистом местных предпринимателей: «Тяжко было, за каждый пункт боролись. Проще всего кричать – ганьба, геть. А нам дела решать надо. Из кризиса выходить» [1, с. 22].

Незважаючи на те, що стаття П. Шеремета за історичними мірками з'явилась не так давно – у 2011 р., проте вона вже сьогодні являє інтерес для дослідників історії міста. Тут є розповідь про становлення та розвиток хмельницьких ринків, про їх повсякденне життя на початку 2010-х років. Названі ряд прізвищ підприємців. І хоча минуло небагато часу від публікації статті, багато чого змінилось, як у роботі самих ринків, так і у житті підприємців.

Так, згадуваний Олександр Ружицький ще більше розбудував виробництво килимів, відкривши нові потужності по вул. Чорновола. На сьогодні його ТОВ «Карат» є найбільшим виробником килимів та килимових виробів в Україні, на підприємстві працює понад 300 осіб. Для виробництва килимової продукції використовується високоякісна сировина, сучасні технології та технічне обладнання, що дає можливість виготовляти до 2500 м² виробів на добу. Уся продукція сертифікована, килимові вироби експортуються до країн ЄС, на ринки Північної Америки та Японії.

На новий рівень вийшов бізнес Олега Червонюка. Придбавши Рівненський льонокомбінат, він відновив на ньому виробництво текстильних ви-

робів та з 2014 р. створив масштабну роздрібну мережу магазинів Goldi – понад 15 магазинів у найбільших українських торгових центрах. А після реєстрації ТМ Goldi в ЄС магазин почали відкриватись у Європі – перший в найбільшому ТЦ Польщі Ptak (місто Лодзь).

Нажаль, стались і сумні події – 3 березня 2018 р. на 58-му році життя помер Валерій Таратасюк – відомий не лише серед підприємців, як очільник Асоціації хмельницьких ринків та директор одного із них, але й серед містян – як депутат міської ради 2006-2010 років...

Таким чином, матеріал Павла Шеремети у журналі «Огонёк» вже на сьогодні є історичним джерелом з історії міста Хмельницького початку ХХІ ст., який висвітлює стан хмельницьких ринків в період їх піднесення на початку 2010-х років.

Джерела:

1. Огонёк – №25 – 27.06.2011 – с. 22
2. <https://ua.112.ua/statji/u-kyievi-vbyto-zhurnalista-sheremeta-biografii-326220.html>

Єсюніна Г.В.
м. Хмельницький

27 ЗАХІСНИКІВ УКРАЇНИ – ПОЧЕСНІ ГРОМАДИНИ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Агресія Росії проти України. Попри численні факти участі Збройних сил Російської Федерації та докази причетності Росії до війни, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, відтак з українського боку війна розглядається як неоголошена. Юридично на сході України з 14.04.2014 року до 30.04.2018 року тривала Антитерористична операція (АТО). Після АТО на сході України була введена Операція об'єднаних сил. Серед загиблих українців-білців АТО – 27 хмельничан. Всі вони удостоєні звання «Почесний громадянин міста Хмельницького».

Ключові слова: АТО, російсько-українська війна, Почесний громадянин міста Хмельницького.

Не раз ми чули про велику чоловічу місію на Землі: посадити дерево, побудувати дім, виростити дітей, аби залишити свій на Землі слід і щоб пам'ятали онуки і правнуки, люди, яким віддаються результати праці. Мабуть, у мирному житті це так і є.

Але тривожний квітень 2014 р. увірвався в мирне життя – Україна опинилася в зоні війни. На її контрастах відповіді на багато питань для кожного з нас починають відрізнятися від тих, які б ми дали у мирному житті. Іноді час, проведений у колі рідних і близьких та сімейний затишок стає найдорожчим спогадом, від якого теплішає на душі. Бо лише з початком війни на сході України по-справжньому починаєш розуміти – немає нічого важливішого за людське життя. Так, на війні заборон не існує. Куля імені і чинів не питає. Війна тільки забирає. Вона вбиває, раниць, калічить найкращих, найвідважніших, найдостойніших. Справжніх воїнів і патріотів.

Новітню історію України пишуть звичайні хлопці, які вирішили – вони хочуть і мусять захищати свою країну, а разом з тим, не просто стають героями. Кожен з них долучився до високої місії – зробити країну вільною і незалежною, довести, що українці – нація незламна. І так вже сталося, що до мобілізації багато хто з них не служили в армії, тож фронтову науку їм, як і багатьом іншим героям АТО, довелося опановувати вже безпосередньо на фронті, вчитися у досвідчених воїнів, які вже встигли повоювати.

Історії про героїв незалежної України, які бачили пекло війни й віддали своє життя, викликають одночасно біль і захоплення силою волі і незламністю духу.

Дехто навіть не наважився сказати батькам і рідним, що збирається їхати на війну. А вони – близькі і рідні люди, ще довго будуть усвідомлювати, чому саме їхній син, чи чоловік, чи батько, чи коханий пішов на фронт. І життя їхніх родин ніколи не буде таким, як раніше. Перед їхніми очима завжди буде стоп-кадр, який розмежує час на «до» і «після»...

Надзвичайно важливо пам'ятати героїв, особливо тепер, коли люди переосмислюють значення незалежності України, ціну, яку ми платимо за неї. Про цих особистостей має знати суспільство. Кожен українець має пам'ятати і цінувати їхній подвиг. Бо ми вистояли, завдячуючи нашим героям.

Дорогою ціною платять за мирне небо над головою і хмельничани. 27 хмельничан, що загинули в ході російсько-української війни, удостоєні звання «Почесний громадянин міста Хмельницького».

Бойко Олександр Олександрович. Народився 03.12.1981 р. в м. Вознесенськ Миколаївської обл. Закінчив Вознесенську школу №6, згодом – Одеський інститут сухопутних військ, отримавши диплом за кваліфікацією «Інженер з експлуатації та ремонту ракетно-артилерійського озброєння».

У 2004 р. розпочав службу на посаді інженера реактивного артилерійського дивізіону бригадної артилерійської групи 24-ї окремої механізованої бригади 13-го артилерійського корпусу ЗОК, м. Яворів.

З березня 2005 р. протягом 10 років проходив службу у 8-му окремому полку спеціального призначення, в/ч А0553, м.Хмельницький, на посадах командира групи спецпризначення загону спеціального призначення, помічника начальника служби ракетно-артилерійського озброєння технічної частини. З 2012 р. – старший офіцер розвідувально-інформаційного відділення штабу полку.

З початком російської збройної агресії проти України з 2014 р. у складі 8-го полку спецпризначення виконував завдання на території проведення антитерористичної операції на Сході України. Брав участь у прориві блокади Луганського аеропорту.

У квітні 2015 р. перейшов на службу в Національну гвардію – у щойно реформований загін спецпризначення, який був переведений до Івано-Франківська і розташований на базі 50-го полку НГУ, в/ч 1241. Обійняв посаду заступника командира загону – командира 2-ї розвідувально-пошукової групи спецпризначення окремого загону спецпризначення «Вега-Захід» Західного ОТО НГУ. Переїхав із сім'єю в Івано-Франківськ.

У період з 2014 по 2017 рр. неодноразово перебував у зоні проведення АТО, виконував бойові завдання щодо проведення розвідувально-пошукових заходів, ведення спеціальної розвідки, як безпосередньо на лінії зіткнення, так і в районах, де проводились оперативно-профілактичні заходи щодо незаконних збройних формувань Російської Федерації. 30 квітня 2017 р. вже у п'ятий раз виїхав на Схід, – в Луганську область.

03.06.2017 р. Олександр Бойко з групою, виконуючи завдання спеціальної розвідки поблизу населеного пункту Катеринівка Попаснянського району Луганської області, потрапив під обстріли бойовиків та отримав тяжкі поранення... Попрощалися з спецпризначенцем 19.08.2017 р. Похований на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Рішенням командуючого Нацгвардії від 16 серпня 2017 р. підполковнику Бойко Олександрю присвоєно звання полковника. Указом Президента України від 02.09.2017 р. №259/2017 Бойко Олександр Олександрович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Бойку Олександрю Олександровичу присвоєно рішенням 17-ї сесії Хмельницької міської ради від 20 вересня 2017 р. за мужність, героїзм, незламність духу в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Величко Володимир Володимирович. Народився 03.06.1971 р. в м. Хмельницькому. Навчався у школі-інтернаті №2. Закінчив ПТУ м. Хмельницького, де здобув фах токаря. Після служби в армії закінчив Бердичівську школу прапорщиків. Служив в одній з військових частин мікрорайо-

ну Ракове. Демобілізувавшись, тривалий час працював у тролейбусному управлінні ХКП «Електротранс». Згодом працював у службі таксі.

Активний учасник Революції Гідності. З початком військових дій на сході України добровольцем пішов у зону АТО – бійцем Добровольчого Українського Корпусу «Правий сектор», спецпідрозділ «Дніпро-1». Позивний «Хохол».

Загинув 12.08.2014 р. разом з товаришем Леонідом Смолінським, коли вдень автобус з бійцями ДУК, який їхав на підмогу нашим силам АТО, потрапив у засідку на блок-посту під Донецьком на об'їзній трасі поблизу залізничної станції Мандрикине. Похований на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове. Володимир Величко – один з перших Героїв, які загинули за Україну.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Величку Володимиру Володимировичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Володимира Величка 23.05.2017 р. відкрито меморіальну дошку на фасаді Хмельницької загальноосвітньої санаторної школи-інтернату №2 I-III ступенів, де вчився герой.

Вітхук Іван Васильович. Народився 04.12.1979 р. в с. Юрченки Летичівського району. Навчався до 9 класу в Юрченківській школі, 10-11 класи закінчував у Летичівській школі №2. Закінчив Подільську державну аграрно-технічну академію (м. Кам'янець-Подільський). За фахом – зоотехнік. Під час навчання здобув на військовій кафедрі звання офіцера запасу.

Трудову діяльність розпочав у с. Голосків Летичівського району, де працював зоотехніком. Там зустрів свою долю й одружився. Молодята жили у м. Хмельницькому. Іван працював на фірмі «Голосієво» менеджером з продажу товару.

У 2014 р. був призваний до лав ЗСУ. Після навчання в м. Яворів Львівської області був одразу ж направлений в зону АТО. Своім рідним і друзині Іван не говорив, де знаходиться насправді. Дружина здогадалася про це, коли під час телефонної розмови було чути постріли. На її пряме питання: «Стріляє БТР чи танк?», чоловік відповів «Танк!».

Старший лейтенант, командир інженерно-саперного взводу 72-ї окремої механізованої бригади.

Загинув 29.08.2015 р. в с. Гранітному Волноваського району Донецької області. В той день командир взводу Іван Віхтюк їздив оглядати позиції. До штабу вже було зовсім близько. Але в якусь злочасну мить випущений ворогом з танка снаряд розірвався в метрі від машини. Водій загинув на місці, а Іван був смертельно поранений. Хірурги боролися за його життя, на жаль, дива не сталося... Похований на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України від 16.01.2016 р. № 9/2016 Віхтюк Іван Васильович нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (помертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Віхтюку Івану Васильовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Волошин Ігор Олексійович. Народився 26.07.1969 р. в с. Кузьминчик Чемеровецького району. Навчався у Вільховецькій середній школі. Закінчив Кам'янець-Подільський будівельний технікум. Після строкової служби працював у м. Хмельницькому будівельником. Згодом вступив до Івано-Франківської школи міліції. Працював дільничним інспектором міліції м. Хмельницького, а після звільнення – на залізниці, станції Гречани.

У серпні 2014 р. був мобілізований на службу, з грудня 2014 р. проходив службу в зоні АТО гранатометником. Солдат 30-ї окремої механізованої бригади.

Загинув 31.01.2015 р. під селищем Чорнухине Попаснянського району Луганської області. Його довго розшукували рідні. Похований на кладовищі в с. Вільхівці Чемеровецького району.

Указом Президента України від 22.09.2015 р. № 553/2015 Волошин Ігор Олексійович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Волошину Ігору Олексійовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Глубоков Володимир Петрович. Народився 23.07.1978 р. в м. Прага (Чехія) у сім'ї військовослужбовців. Навчався у Васильківській середній

школі №3. Закінчив Київський інститут військово-повітряних сил. З 1998 р. проходив службу у військовій частині А3808 м. Хмельницького на посадах від старшого техника ескадрилі до начальника групи регламенту та ремонту засобів наземного обладнання. Майор 383-го окремого полку дистанційно-керованих літальних апаратів. У зоні АТО був з грудня 2014 р. в м. Краматорськ.

Загинув 10.02.2015 р. під час обстрілу з установки «Смерч» аеродрому у м. Краматорськ. У нього було багатоосколкове поранення, не сумісне з життям. Похований у с. Вишневичі Радомишльського району Житомирської області.

Указом Президента України від 15.05.2015 р. № 270/201 Глибоков Володимир Петрович нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (помертно) з присвоєнням військового звання майор.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Глибокову Володимир Петровичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Дереш Валерій Костянтинович. Народився 03.05.1982 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій спеціалізованій загальноосвітній школі № 1. Закінчив Хмельницький національний університет.

Виконував бойове завдання на Сході України. Рядовий міліції батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Свята Марія».

Загинув у результаті ДТП 22.02.2015 року при виконанні службового обов'язку на дорозі Донецьк - Маріуполь. Похований в Городоцькому районі, с. Купин.

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Дерешу Валерію Костянтиновичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Дияк Павло Станіславович. Народився 27.11.1970 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій спеціалізованій загальноосвітній школі I-III ступенів №1. Закінчив Хмельницьке професійно-технічне училище № 4, де здобув фах електромонтажника. Проходив службу в армії.

З січня 1994 р. Павло Станіславович працював особистим водієм тогочасного ректора, а згодом в чині прапорщика обіймав посаду старшого інструктора відділення навчально-бойових машин Хмельницької Націо-

нальної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Володів усіма видами техніки: легковою, вантажною та броньованою. Навчав студентів військової кафедри та курсантів. Протягом служби був нагороджений медаллю «За бездоганну службу в ПВУ».

Призваний на посилення державного кордону 17.04.2017 р. в Херсонську обл. Головним завданням екіпажу було: супровід колон з пораненими, гуманітарною допомогою та прикриття товаришів по службі.

Загинув 12.07.2014 року біля населеного пункту Маринівка Шахтарського району Донецької обл. Машина, в якій він їхав разом з бойовими побратимами, потрапила під артобстріл та перевернулася. Людям загрозувала вірна смерть. Павло разом з товаришем по службі врятував їх, але сам підірвався на фугасній міні. Похований на кладовищі мікрорайону Гречани.

Указом Президента України від 26.07.2014 р. № 619/2014 нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

На вшанування пам'яті Павла Дияка встановлено меморіал на території Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (2015) та меморіальну дошку на фасаді Хмельницької спеціалізованої середньої загальноосвітньої школи №1 (2015).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Дияку Павлу Станіславовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Жук Андрій Сергійович. Народився 03.05.1984 р. в м. Запоріжжі. Переїхав разом з мамою в село Кам'янка Городоцького району, де закінчив школу. 2005 р. закінчив Національну академію Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Був призначений начальником прикордонної застави.

Проходив службу в 3-му батальйоні 72-ї окремої гвардійської механізованої бригади з серпня 2014 р. на посадах командира взводу, командира роти, начальника штабу батальйону, командира батальйону. Брав участь у боях під Старобешевим, Петрівським, Старогнатівкою, в секторі «М» у Волноваському районі. За виявлені мужність і героїзм капітану Андрію Жуку присвоєно чергове військове звання майор (посмертно).

Загинув 26.05.2016 р. поблизу села Миколаївка Волноваського району Донецької обл. Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України від 3.06.2016 р. №233/2016 нагороджений орденом Богдана Хмельницького I ступеня (посмертно).

Указом Президента України № 233/2016 від 3 червня 2016 р., «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» Жук Андрій Сергійович нагороджений орденом Богдана Хмельницького I ступеня (помертно).

Указом №18 від 24 липня 2016 р. нагороджений українською недержавною нагородою орденом «Народний Герой України» (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Жуку Андрію Сергійовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Зубков Іван Іванович. Народився 01.11.1973 р. у м. Деражня Хмельницької обл. Навчався у школах №2 і №3 м. Деражні. Після закінчення школи вступив до Львівського Вищого військово-політичного училища до єдиної морської групи. Провчився там близько 3-х років і перевівся у Київське вище військово-морське політичне училище, яке закінчив у 1995 р. Розпочав службу у 19-й ракетній бригаді м. Хмельницького. Згодом працював комерційним директором підприємства у м. Хмельницькому, приватним підприємцем.

Учасник Революції Гідності. З початком військових дій на сході країни добровільно повернувся у ряди Збройних Сил України. З серпня 2014 р. перебував у АТО на посаді командира роти 90-го окремого аеромобільного батальйону 81-ї окремої аеромобільної бригади Збройних Сил України. У січні 2015 р. брав участь у деблокуванні підрозділів, що боронили Донецький аеропорт. Під час одного з боїв він викликав вогонь артилерії на себе, прикривши відхід підрозділу.

Загинув 20.01.2015 р. внаслідок підриву бойовиками другого поверху нового терміналу аеропорту м. Донецька. Похований у м. Деражня Хмельницької обл.

Указом Президента України № 318/2015 від 9 червня 2015 р., за виявлену мужність, героїзм і самопожертву, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності Української держави, вірність військовій присязі, Зубкову Івану Івановичу присвоєно звання «Герой України» (помертно).

Указом Президента України №729/2015 90-му окремому аеромобільному батальйону 81-ї окремої аеромобільної бригади високомобільних десантних військ Збройних Сил України присвоєно ім'я Героя України старшого лейтенанта Івана Зубкова.

Нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (помертно).

Нагороджений медаллю УПЦ КП «За жертвність і любов до України» (помертно).

Указом № 19 від 1 жовтня 2016 р. нагороджений українською недержавною нагородою орденом «Народний Герой України» (посмертно).

Рішенням Деражнянської міської ради присвоєно звання «Почесний громадянин міста Деражні».

Рішенням Летичівської селищної ради присвоєно звання «Почесний громадянин смт. Летичів».

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Зубкову Івану Івановичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На початку 2016 р. в Летичеві перейменували ряд вулиць, змінивши комуністичні назви на імена патріотів, що загинули на сході України. На честь героя-земляка вулиця Фрунзе перейменована на вулицю Зубкова Івана.

Івах Дмитро Анатолійович. Народився 01.10.1989 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій спеціалізованій загальноосвітній школі I-III ступенів № 27. Закінчив Академію сухопутних військ імені Петра Сагайдачного за спеціальністю «управління діями підрозділів аеромобільних військ». Старший лейтенант, в. о. командира роти 95-ї окремої аеромобільної бригади.

З весни 2014 р. перебував у зоні АТО, пройшов усі гарячі точки на Донеччині.

Загинув 18.01.2015 р. під час утримування коридору до Донецького аеропорту. Бійці потрапили під обстріл з РСЗВ «Град». Дмитро загинув на місці. Осколок влучив у голову. Похований на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України №270/2015 від 15.05.2015 р. Івах Дмитро Анатолійович нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

Нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Згідно рішення Хмельницької міської ради від 27 травня 2015 р. спеціалізованій загальноосвітній школі № 27 присвоєне ім'я Дмитра Іваха.

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Іваху Дмитру Анатолійовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Колісник Дан Вікторович. Народився 30.12.1989 р. в с. Калиня Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. Коли напередодні Но-

вого року у родині Колісників сталося поповнення і на світ з'явився багатира вагою 4200, батько довго шукав йому ім'я. І, нарешті, знайшов – Дан, що означає воїн. Так, мабуть, долею новонародженому судилося воювати.

Навчався в Кульчиєвецькій школі. Після 9 класу у 2004 р. вступив на навчання до Кам'янець-Подільського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою, який закінчив у 2006 р. та вступив до Львівської академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, яку закінчив у 2010 р. із золотою медаллю за спеціальністю «Бойове застосування та управління діями підрозділів військової розвідки та спеціального призначення». Коли Дан був курсантом, навчався на «відмінно» і за роки навчання став гордістю академії, її кращим учнем. Його фото було розміщено на обкладинці журналу «Офіцер України», а на випуску під час церемонії прощання з прапором академії йому було надано право виконати цю почесну місію. Був направлений на службу до м. Хмельницького, в/ч 0553, 8-й окремих полк спеціального призначення сухопутних військ ЗСУ. У 2010 р. навчався на спецкурсах на факультеті військової підготовки за програмою «Водолазна підготовка». У квітні 2013 р., як кращий офіцер, їздив на навчання у Норвегію, у вересні – до Канади.

З березня 2014 р. служив в зоні АТО командиром роти розвідників і був одним з кращих командирів груп українських спецпризначенців. Під час анексії Криму зі своєю ротою був направлений на охорону Каховського водосховища. А у травні вони відправились у зону бойових дій. Під час проведення АТО достроково отримав звання капітана. Неодноразово представлявся до державних нагород, Указом Президента України №660/2014 від 21.08.2014 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ст., отримав високу медичну підготовку та звання «боєць-рятувальник», став командиром групи 140-го центру сил спеціальних операцій.

Загинув 26.10.2014 р. біля с. Софіївка Перевальського району Луганської обл. під час спецоперації з прориву оточення навколо 32-го блокпоста. Порятунку чекали десятки українських солдатів. На фронті тоді був оголошений режим перемир'я, якого дотримувались лише наші війська, а сепаратисти не припиняли обстрілів та підлих вилазок. У цьому бою, рятуючи своїх товаришів від неминучої загибелі, смертю хоробрих загинув командир розвідувальної роти Дан Колісник. Похований на алеї Героїв на кладовищі м. Червоноград Львівської обл.

Указом Президента України №892/2014 від 27.11.2014 р. капітан Колісник Дан Вікторович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Наказом №12 від 15.01.2016 р. нагороджений українською недержавною нагородою орденом «Народний Герой України».

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Коліснику Дану Вікторовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

«Почесний громадянин Кам'янець-Подільський району» (помертно)
«Почесний громадянин м.Червоноград» (помертно)

Кушнірук Олександр Олександрович. Народився 21.07.1982 р. в м. Ізяслав Хмельницької обл. Навчався у середній школі №2. Закінчив Військовий інститут ракетних військ і артилерії імені Богдана Хмельницького Сумського державного університету і отримав повну вищу освіту за спеціальністю “Бойове застосування та управління діями підрозділів (частин, з'єднань) сухопутних військ” та здобув кваліфікацію спеціаліста військового управління, офіцера тактичного рівня.

Виконував миротворчу місію ООН у Придністровському регіоні республіки Молдова (старший військовий спостерігач). Військову службу проходив у 8-му окремому полку спеціального призначення ГУР МО (Хмельницький) на посаді начальника штабу. Коли почалася війна на сході, тимчасово пішов начальником розвідки у 28-у механізовану бригаду. Олександр мав звання «Почесний Донор України». Здійснив 122 стрибки з парашутом.

Загинув 25.12.2014 р. між населеними пунктами Піски і Первомайське Ясинуватського району Донецької обл. Отримав військове звання підполковник (помертно). Похований на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України від 14.03.2015 р. №144/2015 Кушнірук Олександр Олександрович нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (помертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Кушніруку Олександру Олександровичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Рішенням 17-ї сесії Ізяславської міської ради сьомого скликання від 11 листопада 2016 р. № 4 «Про присвоєння вулицям та провулкам м. Ізяслав

імен загиблих учасників антитерористичної операції (АТО)» вулиці Свободи присвоєно ім'я Олександра Кушнірука.

Рішенням 74 сесії Ізяславської міської ради 6 скликання №32 від 10 липня 2015 року змінено ім'я в назві Ізяславського НВК №2 з «імені М. Островського» на «ім'я О. Кушнірука».

Ліщук Руслан Володимирович. Народився 22.04.1978 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій загальноосвітній школі № 24, Хмельницькому вищому професійному училищі №4 за спеціальністю столяр (виробництво художніх меблів). Строкову службу проходив у с. Мижгір'я, що на Івано-Франківщині. Отримав навик зв'язківця і стрілка. Після повернення із лав армії продовжив трудову діяльність у Державній охороні при обласній раді. Згодом працював годинником, монтажником на підприємстві «Нові технології–пластикові вікна», звідки був мобілізований другою хвилею мобілізації до лав армії на захист рідної землі.

З 02.08.2014 р., після військових навчань у м. Мукачеве, направлений на схід України в зону АТО. Був учасником бойових дій при захисті Дебальцево, Червоне, Жовте, Нікішино. Сержант 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади. Старший стрілець 2-го механізованого загону.

Ліщук Руслан отримав важкі поранення під час мінометного обстрілу російськими бойовиками в районі міста Дебальцево 29.10.2014 р. Руслан залишився без ноги та руки, були поранення у голову, його доправили до Харківського шпиталю, де він прийшов до тями, потім переправили до Львова. Два тижні лікарі боролися за життя українського воїна. Помер у Львівському військовому шпиталі 28.10.2014 р. Похований ум. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України від 23.05.2015 р. № 282/2015 Ліщук Руслан Володимирович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Ліщуку Руслану Володимировичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

21 лютого 2017 р. на фасаді Хмельницького технологічного багатопрофільного ліцею відкрили меморіальну дошку на честь колишнього учня Руслана Ліщука.

Мельник Іван Олександрович. Народився 07.07.1994 р. у м. Хмельницькому. У 2012 р. закінчив Хмельницьку спеціалізовану загальноосвітню школу №15 (нині Хмельницька спеціалізована загальноосвітня школа

№15 імені Олександра Співачука). Навчаючись на четвертому курсі денної форми навчання спеціальності «Здоров'я людини» гуманітарно-педагогічного факультету, відпросився на військову службу та підписав контракт.

З лютого 2016 р. солдат Іван Мельник проходив військову службу за контрактом в 383-му окремому полку дистанційно-керованих літальних апаратів Повітряних Сил Збройних Сил України (військова частина А3808, м. Хмельницький). 28 вересня 2016 р. був відкомандирований до 199-го навчального центру Високомобільних десантних військ Збройних Сил України (військова частина А2900, м. Житомир), де пройшов спеціалізований фаховий курс підготовки. Був направлений для виконання бойових завдань у 95-ту окрему десантно-штурмову бригаду Високомобільних десантних військ Збройних Сил України (військова частина А0281 та А1910, м. Житомир), у складі якої брав участь в антитерористичній операції на Сході України.

25 квітня 2017 р. солдат Мельник Іван Олександрович загинув від кулі снайпера під час бойового чергування на взводному опорному пункті в районі смт. Новгородське Донецької області. Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України від 13.06.2017 р. № 161/2017 Мельник Іван Олександрович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Мельнику Івану Олександровичу присвоєно рішенням 17-ї сесії Хмельницької міської ради від 20 вересня 2017 р. за мужність, героїзм, незламність духу в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Овчарук Володимир Борисович. Народився 08.09.1979 р. в с. Велика Кужелева Дунаєвського району Хмельницької обл. Закінчив школу в с. Лисець Дунаєвського району Хмельницької області, куди переїхав з батьками у 3-х річному віці, Новоушицький технікум механізації. Після закінчення технікуму працював у місцевому колгоспі бригадиром тракторної бригади. Пізніше продовжив навчання у Хмельницькому національному університеті на механічному факультеті.

Під час навчання в університеті висловив бажання навчатись на військовій кафедрі. Після навчання отримав звання молодшого лейтенанта. По закінченні університету деякий час працював у приватного підприємця, а пізніше зайнявся власним бізнесом із ремонту сільськогосподарської техніки, придбав квартиру в обласному центрі.

Лейтенант, командир взводу 51-ої окремої механізованої бригади.

Загинув 22.05.2014 р. під час збройного нападу бойовиків на блокпост в районі станції Велико-Анадоль Донецької обл. Похований у с. Лисець Дунаєвського району Хмельницької обл.

Указом Президента України № 311/2015 від 04.06.2015 р. Овчарук Володимир Борисович нагороджений медаллю «Захиснику Вітчизни» (по-смертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (по-смертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Овчаруку Володимиру Борисовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, по-смертно.

8 вересня 2014 р. в с. Лисець відкрили меморіальну дошку в пам'ять загиблого героя. У краєзнавчому музеї Лисецької школи відкрито експозицію, присвячену випускнику школи Володимиру Овчаруку. У 2016 р. в с. Лисець іменем Володимира Овчарука названа вулиця.

Панчук Володимир Феліксівич. Народився 03.01.1978 року в м. Хмельницькому в сім'ї військовослужбовця. У 1985 р. пішов навчатися у Хмельницьку школу №12, а в 1996 р. закінчив Хмельницьку школу №9. Працював в м. Хмельницькому приватним підприємцем.

Один з перших добровольців з Хмельниччини, які з початку бойових дій на сході України поповнили лави добровольчого батальйону «Донбас». В зону АТО Володимир приїхав у серпні 2014 р. Службу проходив у групі снайперів, підписавши контракт з Нацгвардією. Їх направили спочатку до Артемівська. Командир міномета 5-го вогневого розрахунку мінометного взводу батальйону спеціального призначення (резервного батальйону) військової частини 3027 Північного оперативно-територіального об'єднання Національної гвардії України. Позивний «Араб».

11-12 січня 2015 р. в складі групи виконував бойове завдання щодо підтримки механізованих підрозділів Збройних Сил України під час руху військових колон до м. Дебальцеве через с. Логвіново Артемівського району Донецької обл. БМП, на якому рухався Панчук В.Ф., при в'їзді в село потрапила в засідку терористів, група змогла зайняти оборону та довгий час тримати противника, запобігла потраплянню групи в кільце та нападу на військові колони. Сили були нерівними, а можливостей відійти не було, група героїчно продовжувала бій, під час бою було знищено більше 20 терористів, але внаслідок численних поранень 12.02.2015 р. сержант Панчук В. Ф. загинув. Похований 24.02.2015 р. в м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України № 365/2015 від 27.06.2015 р. Панчук Володимир Феліксович нагороджений орденом «За мужність» Штупеня (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Панчуку Володимиру Феліксовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

15 жовтня 2017 р. на фасаді Хмельницької школи №12 відкрили меморіальну дошку на честь колишнього учня Володимира Панчука.

Роземборський Олександр Євгенович. Народився 11.06.1967 р. у м. Дунаївці. Навчався в Дунаївській школі №1 (нині Дунаєвецький НВК «Загальноосвітня школа I-III ступенів, гімназія»). Закінчив Кам'янець-Подільський сільськогосподарський технікум.

Активний учасник Революції Гідності. У 2014 р. вивіз із зони проведення АТО 720 дітей, за що його називали «Янгол Сходу».

Командир розвідувальної роти 24-го окремого батальйону «Айдар». Воював у складі батальйону у найгарячіших точках на Луганщині.

Демобілізувавшись, займався волонтерською діяльністю – оздоровленням дітей зі Сходу. Був головою благодійного фонду «Воїни світла».

Помер 14.11.2015 р. в Київському військовому шпиталі внаслідок важкої хвороби. Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Роземборському Олександру Євгеновичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Саліпа Сергій Дмитрович. Народився 05.06.1986 р. у м. Ізяслав в родині військового лікаря. Згодом родина переїхала у м. Старокостянтинів. Навчався в Старокостянтинівській школі №2. Після 9 класу в 2001 р. вступив на навчання до Кам'янець-Подільського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою. Закінчивши ліцей із срібною медаллю, у 2003 р. вступив до Військово-інженерного інституту ПДАТУ (м. Кам'янець-Подільський). Отримав диплом з відзнакою. Після випуску

молодого військового інженера було направлено на службу у в/чА-0563, м. Охтирка, 91-й інженерний полк.

Завдяки володінню англійською мовою отримав сертифікат військового перекладача. З грудня 2009 р. по червень 2010 р. служив у миротворчій місії ООН у Лівії на посаді перекладача групи планування застосування авіації 56 окремого вертолітного загону. 9 квітня 2010 р. був нагороджений медаллю ООН за бездоганну службу як військовослужбовець Місії ООН в Лівії. 25 травня 2011 р. нагороджений пам'ятним нагрудним знаком МО України «Воїн-миротворець».

Капітан Сергій Саліпа з квітня 2014 р. перебував у зоні проведення антитерористичної операції (АТО), був командиром роти інженерного забезпечення руху. Їх завданням було розгортати і обслуговувати понтонні мости.

Загинув 14.07.2014 р. біля с. Дмитрівка Шахтарського району Донецької області. Виконуючи функції керівника групи, направлений на пошуки останків сапера 72-ї механізованої бригади, до якої був прикомандирований. На хлопців чекала засідка. За два метри від Сергія терористи підірвали радіокерований фугас і розпочали обстріл наших військових. Бійцям вдалося забрати тіло свого командира і повернутися до місця дислокації. Сергій Саліпа загинув у чині капітана ЗСУ, посмертно йому було присвоєно звання майора. Похований в м. Старокостянтинів.

Указом Президента України № 651/2014 від 14.08.2014 р. Саліпа Сергій Дмитрович нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

Згідно рішення 26-ї сесії Старокостянтинівської районної ради від 15 серпня 2014 р. №5 присвоєно звання «Почесний громадянин Старокостянтинівського району» (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Саліпі Сергію Дмитровичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

У школі, де навчався Сергій Саліпа, відкрито куточок пам'яті загиблого героя.

Смолінський Леонід Денисович. Народився 16.12.1964 р. в смт. Летичів. Навчався у Летичівській школі №2, яку закінчив 1982 р. і вступив до Костромського вищого командного училища хімічного захисту. Після його успішного закінчення в 1986 р. був направлений на службу в НДР на посаду командира загону. В 1991 р., після виведення радянських військ з Німеччини, звільнився із Збройних сил в званні капітана.

Активний учасник Революції Гідності з перших днів. В зоні АТО воював з травня 2014 р. у складі ДУК. Боець Добровольчого Українського Корпусу «Правий сектор», спецпідрозділ «Дніпро-1».

Старенька мама навіть не знала, що син на війні. Леонід так і не зміг сказати про те, де знаходиться насправді. А мати вірила, що він працює у Дніпропетровську (нині Дніпро) і завжди чекала дзвінка, аби почути рідний голос...

Загинув Смолінський Леонід Денисович 12.08.2014 р. разом з товаришем Володимиром Величком біля с. Мандрикине Петровського району Донецької обл. Автобус з бійцями ДУК потрапив у засідку на блок-посту на об'їзній трасі поблизу залізничної станції Мандрикине. Леонід був за кермом автобуса, який потрапив у засідку. Про смерть сина 81-річна матір Леоніда дізналась від терористів, котрі їй подзвонили. І лише після його смерті взнала правду – її син воював за Україну.

Тіла загиблих спершу так і лежали в полі, потім терористи забрали їх до себе. За тіла вони вимагали 100 тисяч доларів. Перемовини із «ДНРівцями» були важкими. А коли вони дізналися, що у «правосеків» є в полоні російський підполковник, погодилися на обмін, який відбувався кілька днів і частинами... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове. Леонід Смолінський – один з перших Героїв, які загинули за Україну.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради № 1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Смолінському Леоніду Денисовичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

Розпорядженням Летичівської селищної ради №3 від 06.01.2016 року іменем Леоніда Смолінського названо вулицю у смт. Летичів (колишня назва – «вулиця Куйбишева»).

Співачук Олександр Володимирович. Народився 09.03.1982 р. в м. Хмельницькому. Навчався у спеціалізованій середній загальноосвітній школі № 15, 1999 р. вступив на радіотехнічний факультет Хмельницького національного університету, де отримав кваліфікацію інженера-спеціаліста по експлуатації радіоелектронних приладів.

У 2004 р. був призваний до лав ЗСУ, проходив службу у в/ч3053 (внутрішні війська). З жовтня 2005 р. – співробітник органів внутрішніх справ. У Хмельницькому Південно-Західному відділі міліції пройшов шлях від помічника дільничного інспектора до помічника начальника відділу з кадрового забезпечення. 2011 р. переведений на посаду слідчого, а з червня 2013 р. – старшого слідчого УМВС України у Хмельницькій обл. За високий професіоналізм і бездоганне виконання службових обов'язків неодноразово

разово відзначався подяками керівництва і грамотами відомства, нагороджений медаллю МВС України. Отримав другу вищу освіту на факультеті правознавства та правоохоронної діяльності Національної академії внутрішніх справ. Займався науково-дослідною роботою в галузі права, опублікував ряд наукових праць.

В травні 2014 р. майор міліції Співачук О. В. добровільно вступив до батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Миротворець» ГУ МВС України в Київській обл., прагнучи забезпечити збереження в країні права, законності і порядку.

Брав безпосередню участь в охороні правопорядку і відсічі російським найманцям у Слов'янську, Дзержинську, в районі Горлівки та інших населених пунктах Донецької області. До 28 серпня 2014 р. перебував у м. Іловайську, захищав від «кадіровців» залізничне депо.

Загинув 29.08.2014 р. під час виходу з Іловайського котла т. зв. «Зеленим коридором» на дорозі поміж с. Новокатеринівка та х. Горбатенко біля м. Іловайськ Донецької області. 3 вересня 2014 р. тіло Співачука О. В. разом з тілами 96 інших загиблих привезено до Дніпропетровського моргу. До січня 2015 р. вважався зниклим безвісти. Як невідомий захисник Вітчизни був похований у м. Дніпропетровськ. Ідентифікований внаслідок експертизи ДНК. Перепохований у м. Хмельницькому 25 січня 2015 р. на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України №213/2015 від 09.04.2015 р. Співачук Олександр Володимирович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Співачуку Олександру Володимировичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті героя Хмельницька СЗОШ I-III ступенів №15 перейменована на Хмельницька спеціалізована загальноосвітня школа I-III ступенів № 15 імені Олександра Співачука, а 9 березня 2016 р. на її фасаді відкрили меморіальну дошку на честь колишнього учня.

Суліма Анатолій Володимирович. Народився 02.06.1976 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій школі №11 (нині гімназія №2). Працював водієм на різних підприємствах м. Хмельницького: Служби автомобільних доріг у Хмельницькій області, ТОВ «Електронні системи»,

маршрутного автобуса № 24, таксистом. Був членом клубу військово-історичної реконструкції «Проскурівський гарнізон».

У липні 2014 року мобілізований до лав Збройних Сил України. Службу проходив старшим солдатом у першому відділенні першого автомобільного взводу 7-ї окремої автомобільної санітарної роти Збройних Сил України, яка була підпорядкована Вінницькому шпиталю. З літа 2014 року брав участь в антитерористичній операції на сході України.

Загинув 09.02.2015 року, евакуюючи тяжко поранених. Санітарна машина потрапила у засідку та наїхала на міну біля с. Логвинове Артемівського району Донецької області. В результаті вибуху загинуло четверо військовослужбовців, в тому числі і Анатолій Суліма, одному пораненому вдалося врятуватися, його викинуло з машини вибуховою хвилею... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України № 270/2015 від 15.05.2015 р. Суліма Анатолій Володимирович нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Наказом №18 від 24.07.2016 р. нагороджений українською недержавною нагородою орденом «Народний Герой України».

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Сулімі Анатолію Володимировичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Анатолія Суліми та Назара Якубовського 13.10.2016 р. відкрито меморіальні дошки на фасаді Хмельницької гімназії №2, де вчилися герої.

Також меморіальну дошку встановлено на будинку, де проживав герой Суліма А. В.

Цисар Олександр Миколайович. Народився 12.09.1979 р. у м. Городку, згодом сім'я переїхала в смт. Сатанів Городоцького району Хмельницької обл. Навчався в Сатанівській школі, після закінчення якої вступив до Київського інституту будівництва і архітектури, де здобув фах інженера-будівельника. Трудову діяльність розпочав з приватного підприємництва: спочатку в Києві, а згодом в м. Хмельницькому – виготовляв меблі на замовлення.

Мобілізований до лав Збройних сил України 02.08.2014 р. Після проходження навчання та перепідготовки в Національній академії сухопутних

військ імені Петра Сагайдачного та на Яворівському полігоні, був направлений до військової частини 93-ї механізованої бригади у с. Черкаське на Дніпропетровщині. З грудня Олександр проходив службу в зоні АТО поблизу Донецького аеропорту, де був командиром 2-ї саперної роти 93-ї механізованої бригади. Позивний «Шип».

Загинув 12.06.2015 р. в с. Опитне Ясинуватського району Донецької області під час виконання бойового завдання. БТР підірвався на проти-танковій міні, машина згоріла... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України №553/2015 від 22.09.2015 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

Згідно рішення п'ятої сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Цисару Олександр Миколайовичу присвоєно рішенням дев'ятої сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Олександра Цисара відкрито меморіальну дошку на фасаді Сатанівської школи, де вчився героєм.

Шалатовський Вадим Володимирович. Народився 05.03.1983 р. в с. Ладиги Старокостянтинівського району Хмельницької обл. Навчався у школі с. Пасічне Старосинявського району. Закінчив Балинське вище ПТУ за спеціальністю «водій-машиніст». Із 2006 р. разом з родиною проживав у м. Хмельницькому. Працював супервайзером у ТОВ «Савсервіс», м. Хмельницький.

Вадим Шалатовський активний учасник Революції Гідності. Зазнав поранення біля Управління СБУ в Хмельницькій області під час подій у лютому 2014 р.

Влітку 2014 р. разом із друзями-десантниками пішов добровольцем в окремий штурмовий батальйон. З серпня 2014 р. брав участь у бойових діях в зоні проведення антитерористичної операції, захищаючи територіальну цілісність і незалежність України. Солдат добровольчого 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар». Позивний «Хмель».

Зник безвісти Вадим Шалатовський 05.09.2014 р. Саме у цей день відповідно до Мінських домовленостей мало настати перемир'я та припинення вогню. Українська сторона за кілька годин до очікуваного перемир'я розпочала частковий відвід військ. Проте сепаратисти, знаючи про ці домовленості, підступно не давали змоги нашим військовим безпечно відійти з позицій. За 2 години до перемир'я, 5 вересня 2014 р., військова

колона, де перебув Вадим Шалатовський, а також Назар Якубовський, потрапила в засідку ворога на трасі Луганськ – Щастя поблизу с. Весела Гора (Слов'яносербський район).

Бійці на двох машинах, під'їхали до блокпоста – на ньому майорів український прапор. Командир групи вийшов з машини, російські диверсанти підло відкрили вогонь із засідки. Прострелили бензобак, одна з автовок вибухнула. Українські бійці прийняли бій. Проте потужна зброя незаконного збройного формування диверсійно-штурмової розвідувальної групи «Русич» групи швидкого реагування «Бетмен» терористичної організації ЛНР, не залишила їм практично жодних шансів. Багато наших бійців загинуло від реактивних снарядів. Поранених бойовики добивали пострілами, а тіла спалювали з вогнететів «Джміль».

Після бою побратими не мали можливості забрати тіла загиблих і лише через три дні в результаті тяжких перемовин сепаратисти віддали спалені та понівечені тіла тридцяти трьох героїв. 01.10.2014 р. айдарівця Шалатовського В.В., разом з іншими, поховали місцеві жителі в с.Чермівка Старобільського району Луганської обл., як невпізнаних, взявши аналізи ДНК.

Довгі шість місяців рідні розшукували Вадима і лише через півроку після смерті тіло загиблого вдалося ідентифікувати завдяки експертизі ДНК. Старобільські волонтери зібрали кошти на цинкову труну, щоб доставити Вадима до м. Хмельницького. Перепохований 26.03.2015 р. в м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України №722/2015 від 25.12.2015 р. нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Шалатовському Вадиму Володимировичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Вадима Шалатовського в листопаді 2015 р. відкрито меморіальну дошку на фасаді школи (нині – агротехнологічний ліцей) в с. Пасічна, де вчився герої.

Якобчук Роман Іванович. Народився 01.01.1982 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського району Хмельницької обл. Проживав у м. Хмельницький. Через матеріальні нестатки мати залишила малюка в пологовому будинку. Після Хмельницького будинку дитини Романа перевели до Хмельницького дитячого будинку, де він перебував до досягнення шкільного

віку. З 31.08.1989 р. за направленням Хмельницького обласного відділу освіти був влаштований на навчання і виховання у Вовковинецьку школу-інтернат для дітей-сиріт, що на Деражнянщині. Після 9-го класу, аби отримати робітничу професію, навчався у Хмельницькому ПТУ №8 (нині Хмельницький професійний ліцей), згодом у Чорнострівському професійному аграрному ліцеї.

Брав активну участь у подіях Революції Гідності. Коли розпочався військовий конфлікт з російськими загонами вторгнення на Сході України, пішов добровольцем. Брав участь у бойових діях. Спочатку воював у складі батальйону «Айдар», потім служив у 93-й окремій механізованій бригаді. Був поранений, але після лікування продовжив воювати в неоголошеній війні у складі тієї ж бригади. Водій автомобіля, солдат.

Загинув 19.08.2015 р. під час танкового обстрілу взводного опорного пункту поблизу с. Опитне Ясинуватського району Донецької обл. Снаряд розірвався у кількох метрах від нього... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (помертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Якобчуку Роману Івановичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, помертно.

Якубовський Назар Олександрович. Народився 20.12.1996 р. в м. Хмельницькому. Навчався в гімназії №2. У шкільні роки мріяв бути військовим чи поліцейським. Після закінчення школи не збирався вступати до вузів, а мріяв через рік вступити до контрактної армії.

Під час Революції Гідності їздив на Майдан. Коли розпочалася неоголошена війна Росії проти України, в серпні 2014 р. Назар сказав матері, що їде шукати роботу в Київ, а сам потайки записався у добровольці й був відправлений у зону АТО солдатом добровольчого 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар». Проте юний патріот не був офіційно оформлений у батальйоні. Маму попросив, аби вона йому вдень не дзвонила, бо, мовляв, від роботи відволікає. Назар пообіцяв, що дзвонитиме сам. І дзвонив, а коли було погано чути, казав, що їде в метро.

Зник безвісти Назар Якубовський 05.09.2014 р., коли військова колона, де перебував Назар Якубовський, а також Вадим Шалатовський, потрапила в засідку ворога на трасі Луганськ – Щастя поблизу с. Весела Гора (Слов'яносербський район).

У м. Хмельницькому Інна Ігорівна, мама Назара, разом зі слідчим стали давати запити в Луганську і Донецьку області. Але звідти нічого втіш-

ного не надходило, відповідь була одна: немає такого. Свого сина мама вирішила шукати через проведення експертизи ДНК. Якось до неї подзвонив невідомий і сказав: «Вы мама Назара? Вы его не ищите. Назар погіб еще 5 сентября. Погіб на Луганщине, возле поселка Счастье...»

01.10.2014 р. айдарівця Якубовського Н.О., разом з іншими, поховали місцеві жителі в с. Чмерівка Старобільського району Луганської області, як невідомих, взявши аналізи ДНК. Саме за експертизою ДНК з часом вдалося ідентифікувати тіло загиблого. Старобільські волонтери зібрали кошти на цинкову труну, щоб доставити Назара до м. Хмельницького. 26.03.2015 р. Назар перепохований на кладовищі с. Шаровечка.

Указом №18 від 24 липня 2016 р. нагороджений українською недержавною нагородою орденом «Народний Герой України» (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Якубовському Назару Олександровичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Назара Якубовського та Анатолія Суліми 13.10.2016 р. відкрито меморіальні дошки на фасаді Хмельницької гімназії №2, де вчилися герої.

Якушко Анатолій Павлович. Народився 25.07.1987 р. в м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькому НВК №2. Закінчив Державний навчальний заклад «Вище професійне училище №11 м. Хмельницького». Працював у гіпермаркеті «Епіцентр».

Під час російсько-української війни Анатолій Якушко призваний до лав Збройних сил України за мобілізацією як доброволець. Солдат, стрілець-зенітник 80-ї окремої десантно-штурмової бригади.

Трагічно загинув 10.11.2015 р. під час несення служби в зоні проведення АТО поблизу с. Штормове Новоайдарського району Луганської обл. Під час заняття з тактичної підготовки командир відділення показував вправу для виконання та випадково приєднав до автомата заряджений магазин. Анатолій перебував на лінії вогню. Через трагічний збіг обставин він саме зняв бронезилет... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Якушку Анатолію Павловичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Анатолія Якушка 23.05.2017 р. відкрито меморіальну дошку на фасаді Хмельницького НВК №2, де вчився герой.

Яровець Максим Олександрович. Народився 13.01.1995 р. у м. Хмельницькому. Навчався у Хмельницькій середній загальноосвітній школі №18 ім. В'ячеслава Чорновола. Понад усе любив історію. Коли підріс, став цікавитися військами спецназу. Купляв книги про спецназ, дивився фільми і став серйозно займатись спортом. У випускному класі Максим заявив батькам, що вступатиме лише у військовий вуз, який готує розвідників та спецпризначенців і 28.02.2016 р. закінчив факультет підготовки спеціалістів військової розвідки та спеціального призначення Військової академії (м. Одеса). Лейтенант.

Після двотижневої відпустки Максим поїхав разом із однокурсником на військову службу до м. Рівного у 130-й окремий розвідувальний батальйон. Проте хлопці, дізнавшись на КПП про те, що їхні бійці знаходяться в зоні АТО, на Луганщині, одразу прийняли рішення їхати туди. Вже з 14.03.2016 р. Максим проходив службу в зоні АТО в м. Сєверодонецьку, на Луганщині. Позивний «Скіф».

В ньому бачили молодого перспективного офіцера. Спочатку його бойовою домівкою стало м. Попасна Попаснянського району Луганської обл., де Максим Яровець служив командиром взводу 2-ї розвідувальної роти та виконував обов'язки командира роти глибинної розвідки. З липня 2016 р. він – командир роти глибинної розвідки 130-го окремого розвідувального батальйону Оперативного командування «Захід» Сухопутних військ Збройних Сил України (військова частина польова пошта В0798, м. Рівне). 22 серпня 2016 р. здібного офіцера перевели на бойову службу до Донецької області.

Попри свій юний вік, Максим мав сильний характер. Хлопці, які були в його підпорядкуванні, значно старші, по 40-45 років, а називали його Санич, і слухали беззаперечно, поважали, підтримували. Молодий лейтенант ніколи не проявляв зверхність і до своїх побратимів ставився, як до рівних. Разом з ними ходив на бойові завдання.

Загинув лейтенант Максим Яровець 05.10.2016 р. о 10.50 поблизу м. Мар'їнка, Донецької області. Під час повернення з бойового завдання, його група з 5 бійців до наших позицій не дійшла метрів 600. На її шляху трапився рівчак з водою, яка ховала у собі «розтяжку» з ворожою міною МОН-50. Боєць, який ішов першим, її перестрибнув, а «Скіф» зачепив... Небезпечність «розтяжки» полягала в її особливості: після висмикування

чеки вона не дала паузу в 3 секунди, а пролунав миттєвий вибух. Перший боєць отримав відкриті переломи та порвані, посічені ноги, але все-таки пробіг метрів 5 до Максима. Нажаль, серце молодого командира зупинилось... Похований у м. Хмельницькому на Алеї Слави кладовища в мікрорайоні Ракове.

Указом Президента України №23/2017 від 03.02.2017 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно).

Згідно рішення 5-ї сесії Хмельницької міської ради №1 від 16 березня 2016 р. нагороджений Почесною відзнакою міської громади «Мужність і відвага» жителів м. Хмельницького (посмертно).

Звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» Яровцю Максиму Олександровичу присвоєно рішенням 9-ї сесії Хмельницької міської ради від 26 жовтня 2016 р. за жертвовність, героїзм, незламність духу у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, посмертно.

На вшанування пам'яті Максима Яровця у березні 2017 р. відкрито меморіальну дошку на фасаді Хмельницької середньої загальноосвітньої школи №18 ім. В'ячеслава Чорновола, де вчився герой.

Джерела:

1. Горденко Н. Життя, віддане за Україну [Текст] / Н. Горденко ; [літ. ред. В. Г. Олійник]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 240 с. : кольор. фот.
2. Книга пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua> (дата звернення 12.04.2018). – Назва з екрану.
3. Південний Буг : альманах, № 1, лютий 2018 / Хмельн. міськ. орг. НСП України, Хмельницька міська рада ; упоряд.-ред. П. І. Маліш. – Хмельницький : Словіцький М. Я., 2018. – 184 с. : іл.

*Казанцев Д. Ю.
м. Хмельницький*

ПАПЕРОВІ ГРОШОВІ ЗНАКИ (БОНИ) УКРАЇНИ 1917 - 1920 рр.

Революційні події в лютому – березні 1917 р. спричинили створення Центральної Ради, яка впроваджувала послідовні заходи щодо встановлення української автономії. Їх вислідом стала поява на європейській карті

*Будинок типолітографії
В. Кульженка 1*

Української Народної Республіки . Кінець другого десятиліття XX ст. на наших землях характеризувався безперервною боротьбою за незалежність. Внутрішні протиріччя та зовнішні вороги не сприяли ефективному функціонуванню грошово-банківської системи. Але за будь-якого уряду значна увага приділялася випускові власних грошей та функціонуванню українських банків.

Від початку літа 1917 р. припинилося постачання в українські відділення банків грошей з Росії, хоча уряд останньої збільшував їх емісію. Основною причиною, що сприяла прискоренню створення української незалежної грошової системи, був прихід у Росії до влади більшовиків, уряд яких одразу

виявив своє негативне ставлення до національної державності в Україні. Тому, відразу після III Універсалу, 20 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада взяла курс на виготовлення власних грошей. Слід зазначити, що така робота вже велася серед різних кіл української громадськості від літа, коли уряд оголосив конкурс на виготовлення різноманітних атрибутів і художники готували ескізи майбутніх грошових знаків. Серед авторів проектів українських грошей були такі митці, як Григорій Золотов, Василь Кричевський, Іван Мозалевський, Олександр Красовський, Антон Приходько, Борис Романовський і найбільш відомий у тогочасному творчому середовищі Юрій Нарбут. Ними було створено близько 300 різних ескізів грошових знаків, які впродовж наступних років служили базою для виготовлення українських грошей.

Серед українських економістів не було однастайності щодо випуску грошових знаків. Домінуюча на той час металістична теорія проведення емісії паперових грошей передбачала наявність золотого запасу для їхнього забезпечення, якого на той час не було. Перевагу отримали прихильники функціональної теорії випуску грошей. Згідно з нею грошові знаки повинні були забезпечуватися запасами цукру та борошна, що були в розпорядженні уряду Української Центральної Ради внаслідок державної монополії, яку успадкувала молода держава від царського уряду.

Отже, на основі наведених вище міркувань Українська Центральна Рада прийняла “Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів УНР”. За ним кредитові білети УНР випускалися Державним банком у розмірі, суворо обмеженому реальними потребами грошового обігу під тимчасове (до утворення золотого фонду) забезпечення майном Республіки (нетрями, лісами, залізницями), її прибутками від монополій після одержання на відповідну суму зобов’язань Державної скарбниці УНР. Нові гроші називали “карбованцями”. Пояснюючи такий вибір назви Михайло Грушевський зазначав: “Центральна Рада ухвалила випуск українських грошей для першого початку в “карбованцях”, рівних російським рублям, з огляду на те, що до них звикла українська людність”. Дійсно, ця назва була доволі поширена на теренах Наддніпрянської України, де ще до подій 1917-го карбованцем селяни називали російський рубль. Вартість українського карбованця у золотому еквіваленті дорівнювала рублю, ціни залишалися незмінними і це виключало необхідність малоосвіченим громадянам перерахування курсу. Кредитові білети випускалися в карбованцях лише законодавчо, причому один карбованець містив 17,424 частки широго золота (0,766656 г) і поділявся на 200 шагів. Першими кредитовими білетами, що побачили світ 5 січня 1918 р. були 100 карбованців. Виготовлені за проектом Юрія Нарбути в київській друкарні С. В. Кульженка, вони мали надзвичайно привабливий вигляд, хоч і не були достатньо захищені від фальшування.

Перші українські паперові гроші виконано у стилі вітчизняного бароко. Слід зазначити, що вони містили зображення тризуба, який тоді ще не був офіційним гербом республіки. На лицевім боці банкноти була помилка: «кредитовий» замість «кредитовий», а зворотний бік надрукований низом догори (перевернутий реверс). Але, попри технічні похибки, емісія перших українських карбованців пройшла успішно – вони були визнані та приймалися населенням, серед якого отримали назву «яєшня» через домінування жовтого кольору, або «горпинка». Останнє пояснюють зображенням на них орнаменту, подібного до тих, що виконувалися на фартушках із такою ж назвою. Напис на кредитових білетах був продубльований російською, польською та єврейською мовами, що декларувало демократичні принципи новопроголошеної держави у розв’язанні національного питання.

Випуск білетів по 100 крб. без менших номіналів був викликаний, з одного боку, потребою більшої суми грошей для Державної скарбниці, а з іншого – наявністю в обігу царських грошей та грошових знаків Тимчасового уряду, які виконували функцію розмінних. Розмінні грошові знаки були випущені трохи згодом, 1 березня 1918 р. Передбачалося випустити знаки таких номіналів: 5,10,25 і 50 карбованців. Але впровадження цього закону було розтягнуто в часі й реалізовано лише частково.

100 карбованців («яєшня», ескіз Г. Нарбута)

1 березня 1918 р. Центральна Рада ухвалила також Закон про гривню як грошову одиницю Української Народної Республіки. У ньому було визначено співвідношення гривні до карбованця як 2:1 та передбачено випуск державних кредитових білетів із номінальною вартістю 2, 5, 10, 20, 100, 500, 1000 гривень. Водночас було ухвалено рішення про карбування монет. 20 гривень мали бути золотими, 1 гривня – срібною, а 1, 2, 5, 20, 50 шагів – з іншого металу. Проте ці монети так і не було випущено з економічних і технічних причин.

Уряд УНР замовив у Берліні друкування гривень з номіналами 2, 10, 100,500 і 1000. Такий крок був пов'язаний з необхідністю покращення якості і ступеня захищеності українських грошей, що забезпечувала друкарська база німецької держави. Одночасно не припинялося друкування грошових знаків в Україні. Поряд із цим проводилися заходи щодо створення власної високоякісної технічної основи для виробництва грошей. У Німеччині проводилися закупівлі устаткований для українського монетного двору, який через несприятливі обставини так і не був до кінця сформований.

25 та 50 карбованців (Народна назва — «лопатки» (з-за зображеного на них селянина з лопатою), ескізи О. Красовського

Для розбудови держави необхідно було збільшувати випуск грошей, який, своєю чергою, обмежувався законом Центральної Ради від 24 грудня 1917 р. Вихід із цієї ситуації було знайдено через емісію знаків Державної скарбниці, що не порушувало послідовності в діях уряду. Випущені 6 квітня 1918 р. 50 і 25 карбованців містили напис: «ходять нарівні з кредитовими білетами». Вони не мали серії та номеру, траплялися помилки. Найсуттєвішою з них була «ходить нарівні з кредитовим білетом», тобто малася на увазі наявність лише одного кредитового білета в обігу – 100 карбованців. Тому їх було замінено новою емісією з серіями АК (м. Київ) і АО (м. Одеса), в яких виправлено помилки в написах. Ці знаки технічно були виготовлені краще, ніж 100 крб., але теж випускалися на папері без водяних знаків, що полегшувало їх фальшування.

Втім, проблема розмінності українських грошей залишалася нерозв'язаною, тому 18 квітня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про випуск розмінних марок Державної скарбниці, які було видруковано матрицями українських поштових марок номіналами 10, 20, 30, 40 і 50 шагів на грубшому папері та з написом на зворотнім боці: «Ходить нарівні з дзвінкою монетою». Цим передбачалося, що вони виконуватимуть функцію монет, поки ті не будуть викарбувані. Назва “шаг” бере своє коріння з польсько-литовської доби. Провідна роль в тому, що українська розмінна монета отримала саме таку назву, належить Михайлу Грушевському, котрий неодноразово зазначав, що при розробці української грошової системи необхідно покладатися на історичну традицію. Марки-шаги номіналом 10 і 20 були спроектовані графіком Антоном Середою, решта – Георгієм Нарбутом. Розмінні грошові знаки виготовлялися на грубому папері у Києві в друкарні Василя Кульженка (вул. Пушкінська, 4) та в одеській друкарні Юхима Фесенка (вул. Рішельєвська, 47). Розмінні марки не були зручними в обігу. Люди дотепно жартували, кажучи, що вони не ходять, а літають (коли здіймався вітер).

Початок фінансової стабілізації в Україні у квітні 1918 р. гальмувався присутністю військ Німеччини та Австро-Угорщини, які під виглядом допомоги у боротьбі проти більшовицької Росії почали захоплювати українське майно. Спроби уряду Центральної Ради усунути вплив цих держав на економічний і політичний стан нашої країни були безуспішними. З метою збереження присутності своїх військ в Україні начальник штабу німецьких військ на території УНР генерал Вільгельм Гренер скликав 24 квітня 1918 р. нараду, на якій було вирішено зробити державний переворот. Він стався у ніч 30 квітня 1918 р., в результаті чого УНР перетворилася в Гетьманат Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

10,20, 30, 40 і 50 шагів

Одним із перших кроків гетьманського уряду з питань зміцнення грошової системи, визначення напрямку майбутніх реформ було утворення Фінансового комітету, який об'єднав провідних науковців і практиків. Основним завданням комітету, який уперше зібрався 10 травня 1918 р., було визначення способів проведення грошової реформи в Україні. Першим кроком у цьому напрямку було ухвалення закону про випуск білетів Державної скарбниці від 12 травня 1918 р. Він передбачав емісію номіналів у 50, 100, 200 і 1000 гривень терміном на 4 роки, які мали приносити 3,6% прибутку щорічно.

Кожна облігація мала вісім обрізних купонів, які оплачувалися раз на півроку в розмірі 3,6% річних. Відрізні від облігацій купони були таких номіналів: 90 шагів, 1,80, 3,60 і 18 гривень відповідно до номіналів білетів Державної скарбниці (50, 100, 200, 1000 гривень). Відділені купони використовувалися також як розмінні гроші.

3,6 % білети Державної скарбниці (ескізи Г. Нарбута)

Білети Державної скарбниці виконували роль сурогатів грошових знаків, оскільки, крім функцій цінних паперів, вони визначалися обов'язковими до приймання за всіх видів розрахунків. Загальний обсяг їхньої емісії мав становити 1 млрд грн. (500 млн карбованців). З метою забезпечення відповідності тогочасним вимогам захисту від фальшування угоду на виготовлення білетів Державної скарбниці було підписано з Берлінською друкарнею.

Гарантований Державним банком обмінний курс марок і крон спонукав населення скуповувати ці валюти і використовувати їх як засоби нагромадження. Водночас у Німеччині та Австро-Угорщині розкручувалася спіраль інфляції, продаж товарів цих держав в Україну здійснювався за завищеними цінами. Результатом цього було пасивне сальдо у торгівлі України з державами-союзницями. Уряд більшовицької Росії, зі свого боку, безперервно здійснював емісії грошей і наповнював ними український ринок, де вони обмінювались і ходили разом з українською валютою.

Будинок типолітографії Ю. Фесенка в Одесі

Отже, необхідність здійснення переходу до єдиної української валюти була об'єктивною реальністю як у політичному, так і в економічному аспектах. Тому активно велася робота з налагодження випуску грошей в Україні та формування й покращення власної технічної бази виробництва грошових знаків, а також проектування їх нових зразків. У травні 1918 р. між Міністерством фінансів і власником одеської типолітографії Е. І. Фесенком було підписано угоду про друкування українських грошей. Згідно з нею в одеській друкарні розпочали роботу з налагодження виробництва знаків Державної скарбниці номіналами 25 і 50 карбованців серії АО. Виробництво грошей всередині країни було вигіднішим, аніж за кордоном, адже, якщо вартість друку кредитових білетів у берлінській друкарні становила 15 копійок у перерахунку з німецької валюти, то в Одесі ці витрати склали 3,26 копійки за один примірник. Звісна річ, якість виготовлених

у Берліні грошей була вищою, однак їх треба було ще доправити в Україну, що згодом склало додаткову проблему для нашої держави.

Розпорядженням Міністерства фінансів від 23 липня 1918 р. Експедиції заготовнок державних паперів було вказано про виготовлення нових грошових знаків карбованцевого номіналу (10, 40, 100 і 1000), а також нових 25 і 50 крб. Для цього пропонувалося переробити наявні проекти Г. Нарбута 50 і 200 грн. відповідно у 100 і 1000 крб. їх друкування планувалося проводити в Києві та Одесі. Проект у 40 карбованців так і залишився нереалізованим, а до решти номіналів у серпні 1918 р. додали знак у 250 крб.

На руках у населення перебувало 8-12 млрд російських рублів, до того ж більшовицький уряд продовжував наповнювати ринок своїми грішми. Тому було запропоновано проштемпелювати всі російські гроші, які перебували в обігу, українськими наддруками, чи обмінювати їх на власну валюту. Такої грошової маси Українська держава ще не мала, а замовлені ще Центральною Радою в німецькій друкарні гривні почали надходити лише в серпні 1918 р. 5 серпня в обіг було введено білети Державної скарбниці (50, 100, 200 і 1000 гривень), а 17 жовтня - державні кредитові білети (2,10,100, 500 гривень). Перегодом із цієї серії вийшли кредитові білети номіналом 1000 і 2000 гривень, дозамовлені урядом Української Держави в Німеччині замість 5 і 20 гривень, що було викликано інфляцією. Законом від 9 липня 1918р. обсяг емісії білетів Державної скарбниці подвоїли.

2 гривні — робота В. Кричевського

10,100 та 500 («горпинки») гривень (ескізи Г. Нарбута)

1000 та 2000 гривень (ескізи І. Мозолевського)

До 1 листопада 1918 р. через низький ступінь захисту підлягали вилученню перші кредитові білети номіналом 100 карбованців зразка 1917 р. Тож в Українській Державі почала набувати остаточної кристалізації власна грошова система.

Зміна політичної влади в Україні у грудні 1918 р. сповільнила реформування грошово-банківської системи. Утворена Директорія у складі В. Винниченка (голови), С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка, П. Андрієвського перебрала владу від Ради міністрів Української Держави, і 26 грудня було призначено перший уряд Директорії УНР - Раду народних міністрів. У новоствореному уряді обов'язки міністра фінансів попервах виконував Василь Мазуренко, а згодом було запропоновано на цю посаду Петра Климовича. Однак він не прибув до Києва, і міністром став Борис Мартос. Крім нього, цю посаду обіймали М. Кривецький, Х. Барановський, а відповідні обов'язки виконували П. Відибіда та А. Маршинський.

Грошову реформу провели практично без перешкод. Якщо для обміну не вистачало готівки, то іноземні гроші зараховувалися на депозит з одночасним повідомленням через телеграф Київської контори Державного банку, яка надсилала українські купюри. Завдяки цьому останні не падали в ціні порівняно з іншими валютами, навіть навпаки - їхня вартість завжди була вищою від більшовицьких і денікінських грошей.

Послідовність здійснюваної реформи було перервано воєнними діями. 2 лютого 1919 р. уряд Директорії відступив із Києва до Вінниці, а через місяць - до Кам'янка-Подільського. Характерними особливостями того періоду були стійка тенденція до зменшення території УНР і постійне погіршення фінансового становища. Витрати на утримання армії та державного апарату постійно зростали, тоді як надходження від податків зменшувались, а згодом зовсім припинились. За таких умов попит на гроші міг задовольнятися лише через розширення емісій та друкування нових українських грошей. Такої грошової політики уряд Директорії дотримувався до кінця 1920 р., тобто до кінця свого існування в межах України.

Ще однією особливою обставиною, за якої реалізовувалася грошова політика Директорії, було входження західноукраїнських земель до складу УНР. Б. Мартос приділяв багато уваги питанню грошового забезпечення цих територій. У Галичині, як у частині колишньої Австро-Угорської монархії, в обігу продовжували перебувати крони. У прийнятому законі Української Національної Ради про введення в обіг української національної валюти в західних областях від 4 квітня 1919 р. було передбачено, що 1 гривня відповідає 1 кроні, а 1 карбованець - 2 гривням або 2 кронам. Водночас цим законом заборонялось обмеження вартості української валюти у будь-який спосіб, за що було передбачено арешт до двох років і штраф до 100 000 карбованців. Відмова приймати українські гроші передбачала кару арештом до 6 місяців і штрафом до 50 000 гривень. Отже, попри невтішні події на фронті, уряд УНР всілякими способами намагався забезпечити обіг української грошової одиниці, яка була одним із найважливіших символів державності.

Незважаючи на значну ротацію у керівництві Міністерством фінансів, уряд Директорії дотримувався послідовності у своїй грошовій політиці. Насамперед, це стосувалося питання продовження виробництва грошей у Берліні згідно з попередніми угодами та доправлення їх в Україну. Стан справ із друкуванням грошей у Німеччині погіршився внаслідок революційних подій у листопаді 1918 р. та інфляції, що розкручувалася швидкими темпами. Крім того, Берлінська друкарня відмовилася відпускати папір, замовлений для виробництва українських грошей (25 і 100 карбованців з водяним знаком «зірки»), оскільки він використовувався для виготовлення німецьких грошових знаків. Нестача паперу відповідно до передбачених асортименту та обсягу стала причиною збільшення різновидів українських грошових знаків.

З метою забезпечення потреби у грошових знаках більших номіналів, яка виникла внаслідок зростання цін, та для забезпечення обміну було вирішено внести корективи у структуру угоди з Берлінською друкарнею. Так, замість державних кредитових білетів номіналом у 5 і 20 гривень, зразки яких ще не затвердили, додатково замовили 80 000 білетів у 1000 гривень, 160 000 білетів у 500 і 1 000 000 білетів номіналом 100 гривень. У підсумку загальна сума 1 млрд гривень залишилася без змін.

Окрім уповільнення друкування грошей, гострою проблемою стало їх нагромадження в коморах імперської друкарні. Представник Міністерства фінансів України в Німеччині В. Аристархов вишукував приміщення для зберігання українських грошей, клопотався про необхідність термінового їх відправлення з належно організованою охороною від нашої сторони. Однак воєнні події, зокрема захоплення поляками Холмщини, перешкоджали надходженню готових банкнот і паперу залізницею. Тому було укладено договір із німецьким акціонерним товариством «Lufthansa*» про доправлення грошей повітряним шляхом. Завдяки перельотам із Берліна до Кам'яця-Подільського в Україні опинилася більша частина готових грошей. Однак, високий ступінь зношення літаків, а також складний маршрут над Карпатами спричинили ряд аварій та катастрофу у травні 1919 р. Так було втрачено певну частину грошей. Водночас, унаслідок непередбачених зупинок на території Румунії, було заарештовано і не повернено 300 млн гривень.

Значні труднощі у вирішенні проблеми забезпечення грошового обігу знаками, друкованими за кордоном, спонукали уряд Директорії сформувати власні потужності для виробництва грошей. Такі кроки здійснювалися впродовж усього періоду існування УНР. Техніка виготовлення українських грошей в Україні була досить примітивною, з використанням літографічних каменів і цинкових кліше, за допомоги яких наносилися орнаменти кожного з кольорів. До того ж, бракувало високоякісної фарби

і спеціального паперу з водяними знаками. Останню проблему з часом вирішили через використання німецької продукції, яка була значно вищої якості та з водяними знаками. Використовуючи цей папір, Директорія доповнила грошовий ринок новими знаками (див. таблицю).

Друкарня, Кам'янець - Подільський. Зліва від Триумфальної арки

Станиславів. Друкарня Данкевича

Як видно з даних таблиці, що побудована в порядку номіналів (від найменшого до найбільшого), у Станиславові (нині Івано-Франківськ) було випущено розмінний знак номіналом 5 гривень, виконаний на сірому папері з водяним знаком «гриби» друкарським способом. Цей випуск мав забезпечити грошовий обіг на західноукраїнських землях. Оскільки основні товарообмінні операції між східними і західними територіями України були пов'язані з цукром і нафтою, то найімовірніше, що ідея виникнення 5-гривневого номіналу зумовлена відповідною ціною одного фунта цукру.

Ще один знак – 10 карбованців – був виготовлений за проектом Г. Золотова. Друкувалися ці купюри на папері з водяним знаком «гриби». Одночасно з ними побачили світ 25 крб. 30 грудня 1918 р. було виготовлено знаки Державної скарбниці номінальною вартістю 100 крб. Вони вирізнялися додатковим ступенем захисту. Так, зліва містилося погруддя Б. Хмельницького, виконане сухим рельєфним тисненням. Від його зображення походила народна назва цих грошей – «богданівки». Останні два номінали та 250 крб. було виготовлено на папері з водяним знаком «зірки».

Оголошення про випуск купюри 1000 карбованців з'явилося ще 4 грудня 1918 р. Але через політичні події цей знак увели в обіг лише за часів Директорії. Він мав велику кількість різновидностей, що було зумовлено економічними обставинами і подіями на фронті. Так, відмова Німеччини поставляти папір із водяними знаками «хвилі», що призначався для виробництва 1000-карбованцевих купюр, змусила шукати йому заміну. Було ухвалено рішення, відповідно до якого від 18 березня 1920 р. 1000 крб. почали друкувати на папері з водяним знаком «зірки», а 100 крб., що виготовлялися на цьому папері, вирішили друкувати на папері з водяним знаком «гриби».

Розмінний Знак Державної Скарбниці. 1919

Назва	Номинал	Дата	Місце друку	Час емісії	Орієнтовна сума емісії (млн крб.)
Розмінний знак Державної скарбниці	5 гривень	Без дати	Станиславів (Івано-Франківськ)	5.07.1919	
Знак Державної скарбниці	10 карбованців	Без дати	Київ, Кам'янець-Подільський	27.07.1919	20,080
Знак Державної скарбниці	25 карбованців	1919	Кам'янець-Подільський	27.07.1919	4,091
Знак Державної скарбниці	100 карбованців	1918	Кам'янець-Подільський	27.07.1919	19,0
Знак Державної скарбниці	250 карбованців	1918	Кам'янець-Подільський	08.1919	816,1
Знак Державної скарбниці	1000 карбованців	Без дати	Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський	4.12.1918	-

10 («раки») та 1000 карбованців (ескізи Григорія Золотова)

25 карбованців (ескіз А. Приходька)

100 карбованців (ескіз Г. Нарбута)

250 карбованців («канарейки», ескіз Б. Романовського)

Складність реалізації грошової політики уряду Директорії полягала ще й у тому, що в Одесі денікінські війська захопили кліше для друку 50-карбованцевих знаків серії АО і продовжували їхнє виробництво. Аналогічно діяв уряд більшовиків, який, окрім 50-карбованцевих знаків, випускав також 10-карбованцеві, на яких змінили характер серії номеру та яскравість фарб.

Найголовніше завдання, що стосувалося визнання законним засобом платежу лише грошових знаків УНР, було виконано у жовтні 1920 р. Усі інші гроші могли вільно купуватись і продаватись, але не були

обов'язковими для приймання. Водночас визнавалися фальшивими більшовицькі та денікінські емісії.

За часів Директорії обсяг українських грошей в обігу зріс до 20 млрд грн., що відображало умови галопуючої інфляції.

Джерела:

1. Рябченко П.Ф. Повний каталог паперових грошових знаків і бон Росії, СРСР, країн СНД 1769 - 1994 р.р.) – Київ: Видавничо-культурологічний центр «Софія», 1995.
2. Харитонов Д. Українські Паперові Гроші – Київ: «Купола», 2005
3. Істомін М.І. Каталог грошових знаків Громадянської війни в Росії. Видання друге. – Т. 2. Україна (1917-1920). – Харків: Видавець Іванченко І.С., 2013.

*Коржик С.А.
снт.Летичів
Западенко Л.П.
м.Хмельницький*

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТЕЧКА ЛЕТИЧІВ

Історію нашого краю спільно з українцями формували євреї, поляки, росіяни, вірмени та представники інших націй. Проте саме євреї протягом тривалого історичного періоду мали чи не найбільший вплив серед усіх національних меншин на процеси, що відбувалися на території Летичівщини та міста Летичева. У переважній більшості місцями свого проживання вони обирали міста і містечка, деякі – села. Євреї здебільшого селилися в тих місцях, де були природні низини, біля рік. Саме такими природними об'єктами, як велика річка Південний Буг (у середньовіччі – Бог) та Вовк, що впадає у нього і велика заболочена низина вздовж річки, привабив їх Летичів.

На переконання багатьох дослідників, Летичів міг бути заснований у другій половині XII ст., й входив спочатку до складу Болохівської землі та Галицько-Волинського князівства, пізніше – до Великого князівства Литовського. У 1362 р. землі, де знаходиться Летичів, надійшли у власність Коріатовичів. Саме за їх панування у Летичеві для оборони від татар було збудовано фортецю, перші згадки про яку датуються 1411 р. [1].

У 1447 р. староста генеральний подільський, каштелян кам'янецький Теодор Буцацький в результаті походу приєднав до Подільського воєвод-

ства (внаслідок цього остаточно сформувалася його територія) північно-східні повіти із замками в Летичеві, Хмільнику, Караулі, звідки вигнав литовську залого. Незабаром Летичеву довелося зазнати лиха від набігів татар, які у ту пору переважно перекинулися на Поділля.

У той смутний час, саме 1453 р., татари пройшли цей край, взявши до 9000 людей в полон і з величезною здобиччю повертались назад. Але староста зінківський Лящ та меджибзький «з якимось Яном, названим німцем із Летичева», відплатили за їх жорстокість та жадібність. Вони з невеликими загонами догнали татар біля міста Теробовлі, напали на них вночі, повністю їх розбили, а полоненим повернули свободу [2]. Однак тоді ж околиці нового міста були спустошені ординцями. Через деякий час, у 1464 р. Летичів знову постраждав від татар і тому генеральний староста подільський Теодор Бучацький, утверджуючи Петра із Кельчинець вийтом Летичева, велів йому заново заснувати містечко. Пізніше подільський воєвода Станіслав з Ходча в 1466 р. підтвердив цю грамоту Петрові з Кільчина та надав йому 4 вільні лани, млин на річці Ольшанці, кожний третій динар з чиншу тощо. У 1516 р. татари знову напали на Поділля, Галицьку Русь, Волинь, спалили, пограбували міста, села, старих, дітей, хворих убивали, молодих та здорових забрали – 60 000 осіб з собою, щоб продати як невільників. Летичів тоді теж був повністю спалений.

У 1466 році місто отримало самоуправління на основі магдебурзького права, яке встановлювало виборну систему органів міського самоврядування та суду, визначало їх функції, регламентувало діяльність купецьких об'єднань та цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за злочин тощо. Однак жителі Летичева втратили усі ці привілеї в результаті спустошень та пожеж. Про жалюгідний стан міста свідчить привілей Польського Короля і Великого князя Литовського Сигизмунда I, даний Летичеву у 1537 р. наступного змісту: «так как г. Летичев сожжен татарами с потерей своих древних прав, то сострадая к жителям, возобновляем этому городу Магдебурзкое право...» [2]. Одночасно з новою грамотою для приведення міста у квітучий стан було дарувано міщанам права влаштування щотижневого ринку по понеділках та двох ярмарків на рік.

Наступник Сигизмунда I, Сигизмунд-Август підтвердив Летичеву ці привілеї у 1549 р. Однак у 1558 році татари знову розорили місто. Тому у цьому ж році додатково до попередніх пільг жителі Летичева були звільнені від податків і мита терміном на 10 років. Однак татари рішуче не давали місту піднятися з руїн і у 1567 р. ще раз спустошили його.

Після Люблінської унії 1569 р. Летичів увійшов до складу Речі Посполитої. Місто з навколишніми селами тоді належало польському королю і управлялося призначеним ним старостою.

У 1570 р., через три роки після чергового татарського набігу, у Летичеві нараховувалося 173 будинки, лише частина з них – кам'яні, а більшість – дерев'яні.

Новою грамотою Стефана Баторія в 1579 р. подаровані жителям нові привілеї та пільги: зокрема, їм дозволене вільне будівництво винокурень та пивоварень, ремісники звільнялися від будь-якої праці у замку і т.п. Тоді ж місто отримало свій герб. Летичівський магістрат складався в той час з двох радників, одного війта, двох бургомістрів, двох лавників, двох присяжних, які щороку обиралися. Тоді ж місту були надані обширі землі і хутори Згару. До міста тоді належали три передмістя, які пізніше були відокремлені і становили окремі поселення. Цими передмістями були Заволоч — старе місто Летичева (за люстрацією 1569 р.), Залетичівка, Замурче.

При Сигизмунді III Вазі, для захисту міста від нових нападів ординців та розбійників, доручено було кам'янецькому старості Яну Потоцькому побудувати тут новий укріплений замок. Потоцький виконав цю справу за власний кошт і вже у 1598 р. Сейм затвердив доходи старости, у тому числі й асигнування на утримання замку. Однак особливо обрана комісія для огляду та оцінки виробничих будівель розтягнула свою діяльність у часі з 1598 по 1609 р., коли сеймовою постановою визначено заплатити Потоцькому 12000 злотих (1800 руб), з розстрочкою на 50 років і забезпечити коронними маєтностями.

Перша документальна згадка про летичівських євреїв, у зв'язку з покладеними на громаду обов'язками, відноситься до 1581 р. Вони жили поблизу замку, під захистом його стін, у центральній частині міста. Щоб заснувати громаду, потрібно було укласти договір з власником міста чи містечка. Договір давав привілеї на право забудови визначеної території, спорудження синагоги, відведення місця для кладовища, створення громадських організацій, можливість займатись ремеслами, торгівлею і різними промислами. Також надавалось право вирішувати за законами громади відносини між її членами.

Л.Баженов хронологічно досліджує історію формування єврейської національної меншини на Поділлі в період XI–XVIII ст., ця праця дає змогу встановити особливості формування єврейських поселень на Поділлі та особливого типу національно-культурного та соціально-економічного життя єврейських громад краю. Автор зазначає, що, попри політичні, соціальні, етнічні та конфесійні конфлікти в суспільстві, переслідування і значні жертви, єврейська громада зуміла зберегти свою етнічність, менталітет, мову, побут, віру, внесла і здійснює значний внесок в економіку, освіту, науку, культуру та суспільно-політичне життя країни, стала невід'ємною складовою українського народу [3, с. 30].

У 60–80 роках XVI ст. почало зростати населення в містах Поділля, згодом деякі з них, як і Летичів, одержали магдебурзьке право. Туди також ринули євреї: у Сатанів (1565), Хмільник (1565), Шаровку (1568), Стару Синяву (1570), Язловець (1578), Гусятин (1578), Сидорівськ (1578), Чеме-рівці (1578), Оринів (1582) та ін. [4, с. 249]

Саме польська шляхта була зацікавлена у переселенні у подільські міс-течка євреїв, які мали стати опорою для розвитку господарства, комер-ційної та фінансової діяльності. Як правило, євреї селилися у містах, які мали магдебурзьке право, що давало право їхній громаді на певну само-стійність. Крім того, заохочуючи євреїв переселятися до міст, польська шляхта надавала єврейським громадам привілеї на забудову певної тери-торії, побудову синагог, відведення території для кладовищ, охорону прав ремісників та купців, право займатися комерційною діяльністю, як то про-ведення кількох ярмарків на рік та регулярних базарів.

Штетли Поділля (за В.М. Воловиком, 2013)

Однак місто ще страждало від зловживань місцевої влади, котра не тільки захопила міські землі, але нерідко здійснювала замах на особисту свободу міщан. Через це виникало багато скарг і тяжб, деякі тягнулися до початку XVII ст. З метою розгляду скарг та тяжб летичівських громадян, у 1581 р. було визначено створити у Летичеві особливий гродський суд з тим, щоб староста кам'янецький приїздив сюди щорічно для розгляду справ.

Нарешті, у 1601 р. з утворенням Летичівського повіту, найбільшого з трьох повітів Подільського воєводства у складі речі Посполитої, Летичів став повітовим містом. У 1616 р. було визначено міщанам вибирати членів гродського суду пожиттєво. З 1641 р. в Летичеві було встановлено земські суди, а на збереження їхніх архівів староста повинен був надати будинок у замку.

По мірі того, як розвивалось місто, воно все більше набувало ознак штетлу. Летичів являв собою невелике місто. Воно мало компактне єврейське поселення, в ньому зазвичай проживало від декількох сотень до декількох тисяч жителів, які займалися обслуговуванням навколишніх сіл сусідів – селян. Вулиці в містечку були здебільшого ґрунтові; будинки зазвичай були з дерева, хоча місцеві багатії мали цегляні будинки на ринковій площі. У Летичеві знаходилися громадські об'єкти, включаючи синагоги, будинки навчання, єврейський цвинтар, лазню, і, звичайно, ринок. У наш час ще можна виділити район колишнього компактного проживання євреїв, саме вулиці: Шевченка, Якова Завірюхи, Леоніда Шірпала, Свердлова, Багрія Олександра та Набережну.

Однак, у 1648 р. євреї Летичева знову постраждали, вже від нападу загону козаків М.Кривоноса. За часів воєн Богдана Хмельницького з Польщею Летичів контролювався Гетьманом, але після 1649 року знову відійшов до Польщі. Загалом, національно-визвольна війна 1648-1657 років під проводом Богдана Хмельницького внесла свої корективи в життя громади – єврейське населення зазнало дуже великих втрат, як результат – громада перестала існувати.

Регулярні бойові дії між козаками і шляхтою призвели до занепаду міста. Люстрація 1665 р. детально характеризує стан Летичева у той час: «Місто повністю пограбоване і спустошене, – говориться там, – так як він лежить на тракті, по котрому проходять різні вороги, а тому ні міщан у місті, ні селян по селах утримати не можна. І немає навіть надії, що після таких частих набігів зможе місто зможе оговтатися» [5, с. 504].

Ледь вщухли козацькі війни – прийшла нова біда – у 1672 р. місто захопили турки. У Летичеві розташувався турецько-татарський гарнізон. За містом збереглась функція повітового центру, але було закрито усі християнські храми та синагоги, багато людей було вивезено на турецькі невольницькі ринки чи у яничари. Турків в 1682 р. вигнав король Ян Собеський. Про стан міста говорить той факт, що за 7 років до приходу турок в місті налічувалося всього 9 будинків...

У кінці XVII ст. єврейська громада Летичева потроху почала відроджуватись. У 1707 р. в місті проживала 21 єврейська сім'я, в 1753 – 83 єврейські родини. Центр старої частини міста поступово знову заселявся євреями. Будинки компактно заселених кварталів зводилися щільно один

до одного навколо ринкової площі. Типову ринкову площу з торговими рядами змалював у своєму творі єврейський письменник Шолом-Алейхем: «А далі, в середині міста, є широка напівкругла, а може, чотирикутна площа, на якій знаходяться магазини, м'ясні лавки, лабази, рундуки і ларьки. І щоранку відкривається там базар, на який з'їжджається безліч селян і селянок з усякого роду товарами, їжею - рибою, цибулею, хроном, петрушкою та іншими овочами. Розпродавши свою зелень, вони купують у євреїв потрібні їм речі, і це приносить євреям доходи, не такі вже, правда, рясні, але все-таки доходи. У всякому разі, це краще, ніж нічого ... І там, на цій же самій площі, вдень лежать, розтягнувшись, всі кози міста і гріються на сонечку, саме там знаходяться, та проститься мені, що поруч пом'янув, і всі синагоги, молитовні, хедери, де єврейські діти вивчають тору, навчаються молитвам, читанню та письму ... Ребе з учнями співають і кричать на все горло - оглухнути можна! ... а ще тут є і баня, де жінки миються, а також богадільня, в якій євреї вмирають, і всякі інші затишні місця, які дають себе відчути ще здалеку...»[6].

Залишаючись повітовим містом, Летичів у першій половині XVIII ст. увійшов у так званий «Меджибізький комісаріат» – господарський вузол, що об'єднав деяку частину особистих володінь подільського воеводи Августа Чорторийського із землями Летичівського староства, які йому належали за посадою.

Заохочуючи летичівських міщан до турботи про стан доріг і мостів, польський король у 1746 році дозволив їм збирати торгове мито і спеціальний збір через мости, з тим, щоб ці доходи були використані на потреби міського господарства.

Перші детально задокументовані відомості щодо кількості єврейського населення Поділля знаходимо у польських переписах населення. Так, за їх даними на 1765 р. 438 євреїв проживало в Бершаді, 2219 у Шаргороді, 101 у Брацлаві, 130 у Гайсині, 307 у Тульчині [7, с.137, 182, 199, 334, 432], 310 у Деражні, 2039 у Меджибожі, 750 у Проскуріві, 645 у Городку [7, с.80, 106, 183, 217].

У 1765 р. Летичів згадується як процвітаюче місто. Люстрація 1765 р. застала Летичівський замок в доброму стані, в ньому зберігалися усі міські архіви. Замок був оточений ровами та палісадом, зі сторони міста подвійним палісадом. В'їзд до замку був через міст. В'їзна брама за мостом була з дуба, при ній був будинок для жовнірів та в'язнів. Згодом летичівський архів за 1667–1776 рр., який складався з книг городських та земських, перенесено до Києва. Окремою папкою в архіві були документи Летичівського магістрату за 1784–1798 рр. [2].

Відповідно до переписів 1765 р. у самому Летичеві та його околицях проживало 652 євреї. Крім 33 єврейських будинків на ринковій площі, у

яких жили 189 осіб, євреї володіли ще 54 будинками у центрі міста, в них проживало 257 чоловік.

У 1765 р. євреям у місті належало 12 винокурень і 8 магазинів в Лети́чеві та за його межах. 16 лети́чівських євреїв орендували навколишні села і, як правило, самі у них жили разом із сім'ями.

Справами єврейських громад управляли кагали-громадські ради. Кагальні ради вибиралися щорічно, в дні Пасхи, голосуванням або жеребом. Вони ділилися на групи, кожна з яких мала свої обов'язки. На чолі кагалу стояли 3 або 4 «старшини» (роші), за ними йшли «почесні особи» (туви), судді (даяни), піклувальники і старости різних закладів (габаї). В обов'язки кагалу входило: розподіл державних і громадських податків, завідування синагогами, кладовищами і всіма добродійними закладами, видача купчих на нерухоме майно, опіка навчання юнаків, вирішення конфліктів між членами громади за допомогою даянів і равинів.

Кагал – єврейська територіальна община, до якої входили, як правило, купці, лихварі, грошовиті люди, членство яких передавалось у спадщину. Члени кагалу володіли усією повнотою влади. Кагал мав свого лікаря, акушерку, аптекаря, цирульника, різальника худоби та птиці. Кагали відали адміністративними, фінансовими, судовими та релігійно-виховними справами. Першою і посадовою особою кагалу був рабин [8, с.87-88].

Кагальний замкнутий устрій єврейських містечок був окремим світом, де панувала єврейська релігія, культура і мова (ідиш), а контакти із зовнішнім світом обмежувались економічними відносинами. Кагали охороняли єврейську торгівлю і ремесло від християнського монополізму, захищали інтереси єврейських товаровиробників. Саме тому виникали напружені відносини євреїв з представниками інших етносів.

На прохання лети́чівських міщан король Станіслав Август затвердив у 1781 р. статус швейно-шкіряного цеху, найбільшого у місті. Надаючи підтримку християнському міщанству, король ввів у статут параграфи, які обмежували конкурентні можливості євреїв: «Від кожного привезеного і пошитого виробу зі шкіри повинно бути сплачено лети́чівському цеху по 6 рублів. Євреї і не жителі міста не мають права на придбання товару з метою його вивозу під страхом конфіскації цього товару.

За звернення до магістра (цеху) євреї повинен заплатити католицькому переробнику шкіри чи швейному цеху...

...Євреї-кравці і кушнірі, як це заведено, повинні вносити у касу цеху плату за освітлення (майстерні) так само, як це роблять католицькі ремісники.

Євреям-кушнірам забороняється пошиття верхнього одягу, а євреям-шевцям забороняються роботи з хутром.

Євреям забороняється штовхатися на ярмарках...» [9].

Детальна інформація про євреїв у містечку міститься у книзі: «Архив Юго-Западной России, часть 5, т. 1-2: Переписи еврейского населения в Юго-западном крае в 1765-1791 гг.». Раніше вони були записані у Лети-чівському градському суді, але не збереглися. Пізніше переписані до Архі-ву. Маються на увазі реєстри за 1765, 1776, 1781, 1784, 1787, 1790, 1791 рр. Однак, про громаду летичівських євреїв відомості збереглися лише за 1781 та 1787 рр.

Як, бачимо, у 1781 р. в Летичеві проживав 341 єврей (ще 103 жили в навколишніх селах і були приписані до громади Летичева). У польському господарському інвентарі 1783 р. зареєстровано 73 єврейських будинки [5].

wieś Słoboda Hulewska	Głowy.	4	wieś Kałuż	Głowy.	14
„ Kaluwka		10			
„ Łomaczynce		8	Summa głów w parafii		. 262
	In summa głów w kahale Wońkowieckim				. 564
Kahał miasta Latyczowa.					
	Domy.	Głowy.		Głowy.	
Miasto Latyczow	73	300	wieś Popowce		7
z indagacyi uczynioney		41	„ Rudnia		10
Summa głów w mieście		. 341	„ Bochny		7
<i>Parafie kahału Latyczow-</i>			„ Bilecki		8
<i>skiego:</i>			„ Holeniszcz		8
przemieście Zawolki		6	„ Woytowce		9
wieś Szczodrowa		8	„ Kozaczki		6
„ Horbasow	/	6	„ Tarłowka		5
„ Markowce		5	„ Zalatyczowka		5
„ Susłowce		8			
„ Kopytynce		5	Summa głów w parafii		. 103
	In summa głów w kahale Latyczowskim				. 444

Datum w Latyczowie, die et anno, quo supra. Felix Koc, G., R., P., R., y Ltt., P., Latt.

Post ejus lustrationis capitum judajorum ad acta officii praesen. ingressat. originale ejusdem circa acta est restitutum.

Книга градская Летичевская 1781 года, № 5525.

У 1787 р. єврейська громада міста нараховувала 347 осіб, з них 237 проживали у Летичеві, а 110 – у навколишніх селах: Марківцях – 6, Горбасові – 8, Щедровій – 12, Суслівцях – 11, Копитинцях – 8, Попівцях – 7, Бохнах – 8, Голенищеві – 9, Війтівцях (тепер Грушківці) – 6, Козачках – 3, Терлівці – 7, Рудні – 8, Завовку – 9, Залетичівці – 3, фермі Жолтовській – 5 [5].

У 1789 р. євреям належало 75 будинків з 232 усіх існуючих (з них 36 – розташовувалися в центральній частині Летичева на Ринковій площі. На нижніх поверхах цих будинків розміщувалися єврейські крамниці й магазини.

Чисельність громади Летичева знову різко скоротилася в результаті епідемії чуми 1770 р. Жахлива трагедія сталася у місті 22 листопада 1777

р., коли ватага гайдамаків увірвалася в Летичів і жорстоко пограбувала його. Розбійники забрали з каси 96287 злотих (14343 р. 15 к. сріблом) і скарбових грошей поміщика Чорторійського 13806 злотих [9].

Kahał miasta Latyczowa.

Domy.	Głowy.		Głowy.
Miasto Latyczow	56 233	„ Holeniszczow	9
wynalezionych głow	237	„ Woytowce	6
w mieście		4	„ Kozaczki
<i>Parafie:</i>		„ Tarlowka	7
wieś Markowce	6	„ Rudnia	8
wieś Horbasow	8	„ Zawołk	9
„ Szczodrowa	12	„ Zalatyczowka	3
„ Susłowce	11	ukryta karczma Żuławska	5
„ Kopytynce	8	w parafiach głow:	68
„ Popowce	7	wynalezionych	42
„ Bochny	8	Summa głow	347

Post ejus tabella, seu Iustrationes, ad acta judicij trstr. Latt. ingrossationem originale ejusdem circa acta est relictum.

Laticoviae, feria quinta in vigilia festi sanctae Margarethae virginis et Martyris, videlicet die 19 mensis julii, intra actum feriae quintae post festum Sanctissimae et Individuae Trinitatis Positionis etc., anno Domini 1787. Generosus Mathias Rogulski obtulit iudicio etc. s. adimplevit.

Книга земская Летичевская 1787 года, № 5650.

У 1789 р. старостою був Адам Казимир Чорторійський, в місті тоді було 137 християнських будинків, а єврейських: в ринку 36 і затильних 39. Крім того, в місті знаходився замок, будинок суду, в місті були також добре впорядковані мости та переправи. Князь Чорторійський вибудував тут нову вежу, яка вигідно оздоблювала місто.

Для єврейських містечок типовими були бідність та перенаселеність. Щоб вижити в багатолюдних провінційних містечках з їхніми обмеженими можливостями та інтенсивною конкуренцією, потрібно було виявляти неабияку працьовитість і кмітливість [10, с.246]. Так, дані Єврейської Енциклопедії Брокгауза і Ефрона вказують саме на жорстокість конкуренції і зовсім невисокі заробітки єврейських ремісників. Зокрема, виробництво євреями мішків налагоджено в містечку Чемерівці; а в м. Шаргород шили селянські шапки; в Летичеві, Балині, Городку виробляли мотузки і канати. Продаж виробів єврейських ремісників здійснювався майже виключно на місцевих ринках [11, с.650].

Про економічний стан єврейської громади, її взаємовідносини з міщанством з одного боку, та з королівським старостою з іншого, свідчать

скарги летичівських міщан під час перепису населення у 1789 році: «Виробництвом алкоголю та й самим містом заволоділи євреї. Вони збирають різні мито з придбаних і проданих товарів, а також мито торгіві і мостові. За допомогою замку вони обклали нас різними поборами і не дають нам можливості будувати солодоварні та броварні. Із-за великої кількості євреїв ми змушені жити у передмістях. Євреям же дозволено будувати на міській землі будинки, броварні і солодоварні».

...До обов'язку міщан належало поправляти мости, за що королем їм було надано право збирати мостовий податок, поки керівництво замку не віддало мостове до оренди євреям, а обов'язок поправляти мости залишився на міщанах. Міські мури були значно поруйновані, євреї брали з них каміння на власні потреби та на печі для винниць.

«Замкове керівництво нас віддалило від міського ставу і, нехтуючи правами та привілеями, даними нам королем, усе євреям віддало в оренду. Що стосується торгових зборів, то їх ясновельможний пан староста повністю відмінив і ні в якому разі збирати їх нам не дозволяє. І не звертає уваги на те, що від усього, о привозиться на ринки і ярмарки, а саме: зерно, сіль, картопля, петрушка, хліб, крупи, овес, євреї беруть мзду, при тому обираючи нас...» [9].

Польська влада не відреагувала на дану скаргу і незабаром, у результаті Другого поділу Польщі у 1793 р. Летичів, як і вся територія подільського краю, ввійшов до складу Російської імперії. 8 квітня 1793 р. духовенство і шляхта Летичева принесли клятву на вірність імператриці Катерині II. «Євреї присягали новій владі у синагогах за власним обрядом і затвердили присягу своїми підписами в присутності спеціально надісланих для цього офіцерів».

У 1795 р., після чергового розділу Польщі, Летичів стає повітовим містом Подільського намісництва. 18 серпня 1795 р. Летичівське староство з 13 селами було дароване графу Аркадію Моркову. Пізніше староство було повернуте уряду.

А у наступному 1796 р. Летичів стає повітовим містом Подільської губернії. Летичеву був дарований герб, розроблений герольдмейстером Б.Кене: «На блакитному щиті срібний вовк, що йде, з червоними очима та язиком. У вільному куті щита герб Подільської губернії. Щит увінчаний срібною міською короною з трьома зубцями й обрамлений двома золотими колосками, з'єднаними Олександрійською стрічкою» [2].

Саме тоді місто підпадає під дію указу Катерини II від 1791 р., яким була введена межа єврейської осілості. «...Для постійного проживання євреїв відкрита не вся Імперія, а лише частина її території, що складається із 15 губерній,... : Волинської, Подільської...» .

Цей подільський край став частиною «смуги єврейської осілості», поза якою, згідно з царськими законами, євреї не мали права проживати. Але життєві звичаї громади від цього не змінилися. У цьому світі ремісників, кустарів, торговців, посередників були постійні переживання за завтрашний день, турботи, як прогледувати сім'ї. Та ніщо їм не заважало жити повноцінним духовним життям.

Єврейський дім, як сімейне вогнище з його патріархальними традиціями, був основною соціальною одиницею містечка. Традиційна єврейська родина була основою общини. Тож закони сім'ї стали законами, на яких базувались всі відносини в суспільстві. Основними такими законами були норми стосунків між чоловіком та дружиною та виховання дітей. Про повагу, якою була оточена жінка в іудаїзмі, свідчить, зокрема, і те, що належність дитини до єврейства визначалася не по батькові, а по матері [12].

Виховання дітей в іудейських сім'ях базувалося на принципах любові, взаєморозуміння та сімейної згуртованості. Дуже велику роль у цьому грав особистий приклад поведінки батьків у всіх проявах сімейних стосунків: ставленні до дівчинки та жінки, до старших у родині, до навчання, виконання релігійних обрядів тощо.

Сімейні події – народження, обрізання, «бар міцва» – повноліття, весілля, смерть – ставали надбанням всієї громади. Її контроль був одним з головних регулюючих факторів самоврядування та виконання приписів іудейського права.

Традиційний єврейський будинок в містечках являв собою одно-двоповерхову будівлю, іноді з цокольним поверхом, де був підвал. Будівля перекивалася дахом, критим червоною черепицею. Деякі будинки у великих громадах були збудовані цілком з каменю, в інших кам'яним був тільки нижній цокольний поверх, тоді як верхній прилаштовувався з дерева; були і будинки, повністю збудовані із дерева. Парадний вхід в будинок розміщувався асиметрично на вузькому фасаді, оберненому до вулиці, з тильного боку містився чорний хід. За кожним будинком знаходився двір, однак, часто будинки стояли так тісно один до одного, що одним двором користувалися кілька домовласників. У дворі знаходився льох та інші господарські споруди, іноді колодязь.

Іншим поширеним типом єврейської традиційної будівлі був «заїзд» - гостинний двір, в якому під одним дахом містились житлове приміщення, готель для приїжджих і стайня. В ярмаркових містечках заїзди нерідко формували простір ринкової площі.

У нашому місті базарна площа відносно збереглася, хоча вона забудована, проте Велику та малу синагоги ще можна побачити. Торгові ряди були цегляні, одноповерхові, з підвалами. Саме тут були і три заїзди, і

магазини, і лавки, і адміністративні установи. Власниками вищезгаданих торгових закладів були переважно євреї.

У Летичеві ринок, ринкова площа та єврейські будинки групувались саме навкруг синагоги. Проте ця сакральна будівля, хоча і розташовувалась в центральній частині міста, займала дещо закрите місце. Навіть зараз, коли людина, котра вперше приїхала до Летичева, захоче побачити Велику синагогу, то зробити це не так просто – будівля ніби захована серед невеликих будинків, перед нею немає відкритого простору, до входу веде вузький провулок (зараз провулок Якова Завірюхи), а вхід зовсім не кидається у вічі, дах же височіє над сусідніми дахами. Так було завжди.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. відзначалися, зокрема, істотним зростанням чисельності єврейського етносу в Подільській губернії, та Летичеві зокрема. За даними ревізії, вже у 1847 р. у Подільській губернії проживало 165 тис. євреїв [11, с.84]. До того ж, після приєднання даної території до складу Російської імперії представники єврейської меншини, як і все населення краю, змушене було втягуватись в орбіту інтересів царського самодержавства.

Динаміка чисельності єврейського населення у Летичеві часто коливалася: 1839 р. у Летичеві було 2874 жителі, у тому числі 920 – християн, міщан і купців євреїв – 1403, дворян – 214; у 1847 р. тут проживало 1852 євреї. Летичів 1864 р. налічував 5500 мешканців, 3 православних церкви, 1 синагогу та 4 будинки молитви, 35 мурованих будинків. У 1870 році у місті було 770 усіх будинків, з них 745 - дерев'яні, решта 25 – кам'яні. У 1872 р. в Летичеві було близько 6000 мешканців.

Летичівський замок в свій час був величезним, але у 1872 р. від нього залишилась лише одна вежа на подвір'ї костюлу та видно було залишки давніх мурів.

На початку 1880-х рр. єврейська община, чисельність якої перевищувала 3000 осіб, почала тяжбу з губернською адміністрацією щодо відкриття четвертого молитовного будинку. У 1888 році Сенат вирішив цю суперечку на користь євреїв.

30 і 31 березня 1882 р. у Летичеві стався погром (постраждали 4 шинки, кілька лавок, 8 єврейських будинків). Завдяки своєчасним діям місцевої адміністрації та використання військових патрулів для наведенню порядку, обійшлося без кровопролиття.

За повідомленнями генерал-губернатора «у Летичеві та його передмістях бурхлива юрба розбивала скло у вікнах та вітринах, руйнувала шинки і знищила в декількох приміщеннях єврейський мотлох. Замахи повторювалися тричі, кожного разу були вчасно відвернені...». Через двадцять п'ять років, коли летичівські «чорносотенці» збиралися провести черговий по-

гром під час хресної ходи на Пасху 1907 р., євреям довелося відкупитися великою грошовою сумою [9].

У 1884 р. всіх мешканців було більше 6000: з них шляхти 345, духовенства — 48, решта — міщани та селяни. В місті знаходилося 2 муровані церкви та одна з дерева, один католицький костюл, оточений муром з цегли з брамами та стрільницями, каплиця на цвинтарі. У місті всіх будинків було 800, з них 30 мурованих [13].

Окрім того в місті була телеграфна станція, синагога, 4 будинки молитви. Промисловість була недостатньо розвинена, усіх підприємств було 5 (існувала 1 фабрика свічок, тютюнова фабрика, 1 вапняковий завод, 1 типографія, 1 фотомайстерня), на них працював 41 робітник, було 336 ремісників, (у 1722 р. – 322 ремісники та лише одна фабрика).

Щочетверга та щонеділі біля Успенської церкви в Летичеві вирував ринок. П'ять разів на рік відбувалися великі ярмарки: 9 квітня, 9 травня, 20 червня, 1 жовтня та 6 грудня. У ці дні до Летичева стікалися торгівці і покупці з навколишніх сіл. Ярмарок гудів, кричав, сміявся, співав, танцював, пив пиво і горілку, одним словом, було весело та жваво! Тут продавали худобу, сільськогосподарський реманент та харчові продукти.

У 1886 році у місті проживало 7348 осіб, з них 3543 чоловіків та 3805 жінок. Євреї становили 57,23% усіх мешканців. Було 5 єврейських синагог та молитовних будинки, у тому числі 3 кам'яних та 2 – дерев'яних. Будинків житлових станом на цей рік було 641 (кам'яних – 43, дерев'яних – 598) [9].

Імператор Олександр I у положенні «Про устрій євреїв» від 9 грудня 1804 р. спробував чітко регламентувати життя і діяльність євреїв, у тому числі й в релігійній сфері. Положення давало право дотримуватися своєї релігії при навчанні в народних училищах, мати по одному рабину в губернських, повітових і поміщицьких містах, які мали право наглядати за обрядами віри та розв'язувати релігійні спори, а також – право мати окремі синагоги різним течіям іудаїзму, але при збереженні одного кагалу.

Імператор Олександр I розпорядився давати євреям прізвища, які вони вибирали за місцем проживання (Вінницькі, Бродські, Бершадські) чи за видом діяльності (Різники, Шойхети, Соїфери) [11, с.114]. Прізвищ більшість євреїв до початку XIX ст. взагалі не мало. Положення про євреїв 1804 р. наказувало: що «... кожен єврей повинен мати, або прийняти відоме своє спадкову прізвище, або прізвисько, яке і повинно вже бути збережено у всіх актах і записках без будь-якої зміни, з додаванням до ононого імені, даного за вірою або при народженні». Виконання цього розпорядження розтягнулося на роки. У 1808 р. Сенат повторно наказав «всім євреям прийняти ... неодмінно відоме прізвище або прізвисько, коли де того ще не виконане».

Тому прізвища почали присвоюватися з 1806 р., до цього, а саме за переписом 1795 р., у всіх євреїв були лише імена та по батькові. У момент присвоєння прізвищ могло виявитися, що брати могли отримати різні прізвища.

У багатьох єврейських прізвищах жителів Летичева - відгуки професій їх предків. Наприклад: ткач - Вебер, швець - Шнайдер, чоботар - Шустер, коваль - Шміт, візник - Фурман, пивовар - Бірфельд, мельник - Мільштейн, різник - Шойхет, кондитер - Цукерман, конюх - Машталер, рабин - Рабинович, контрабандист - Шмуклер та ін.

Цікаві також традиції євреїв, які стосуються вибору імен для новонароджених. Ашкеназі називали своїх дітей на честь померлих предків і родичів по батьківській і материнській лінії. Хоча конвенція була не така сувора, як у сефардів, але загальні принципи напевно збігалися. Тому наводимо Загальні угоди про імена сефардів: первісток - називався на честь діда по батькові, другий хлопчик на честь діда по материнській лінії, перша дочка називалася на честь бабусі по батькові, друга дівчинка в честь материнської бабусі, наступного в честь батьківського дядька / тітки, наступного в честь материнського дядька / тітки, і т.д.

Послідовно дискримінаційною політика стосовно євреїв була у період царювання Миколи I. 1 травня 1835 р. було прийняте нове «Положення про євреїв», за яким останні отримали право на постійне проживання в Україні лише у Волинській, Подільській, Катеринославській губерніях. Дане Положення у параграфах 79-103 вперше чітко регламентує (більше обмежує) життя іудейських релігійних громад на відміну від Положення 1804 р. Декларуючи формальне право на проведення богослужіння (у місцях постійної осілості), було введено ряд суттєвих обмежень: загальні молитви могли проводитися тільки у синагогах чи молитовних школах, які можна було відкривати тільки з дозволу керівництва губернії.

Молитовні будівлі не повинні були бути близько до християнських храмів, могли будуватися тільки за задалегідь затвердженим планом, а їх кількість - не повинна перевищувати потребу (одна молитовна школа в населеному пункті, де кількість єврейських будинків не перевищувала 30, по молитовній школі та одній синагозі, де кількість єврейських будинків не перевищувала 80, а у поселеннях, де кількість єврейських будинків була більше 80 - по одній молитовній школі на 30 будинків і одній синагозі на кожні 80 будинків). Відкриття ж шкіл при виникненні нової течії іудаїзму було можливе тільки з дозволу Міністра внутрішніх справ Російської імперії. Крім того, Положення детально регламентувало діяльність рабинів та членів правління молитовних громад.

Архітектурно-просторове облаштування єврейської частини містечка впливало з специфіки організації самих містечок і єврейського кварталу,

релігійного та соціального життя євреїв. Виходячи з головних занять – торгівлі та ремесла, євреї селилися поблизу ринкової площі, а виділений власниками міста квартал для їх проживання тягнувся від ринку до міських околиць. Типологічно їх колонія включала такі компоненти архітектурного середовища: житловий будинок, заїзд, синагога, навчальні заклади (талмудтора, ієшива) і кладовище (зазвичай розміщувалося за межами міста).

У 1793 р. в Летичеві була одна синагога, в 1838 р. – 4 синагоги, лазня і міква на березі річки Вовк, діяли товариства по догляду за хворими, збору приданого бідним нареченим, Хевра кадіша, готель («заїзд») зі своїм благодійним комітетом.

У 1867 р. в Летичеві було уже 5 синагог та молитовних будинків. Переважно то були невеликі молитовні (так звані клоїзи), серед яких, виділялася Велика хоральна синагога. Побудована наприкінці XIX століття в неокласичному стилі, вона велично піднімалася серед навколишніх одноповерхових будівель єврейських кварталів.

Інші синагоги були переважно маленькими, тому що головне завдання, для якого існує синагога – це читання Тори (синагога – це не храм, а своєрідний будинок зібрань). А найбільша честь, яку отримує єврей – це виклик на читання Книги Книг. Коли громада велика – кількість викликів обмежена, і своєї черги ти чекатимеш дуже довго. Тому ті, хто мав змогу купити сувій Тори – самі влаштовували свою синагогу. Так з'являлися синагоги ремісників, водовозів, чоботарів, пекарів... До того ж, у суботу в синагогу їхати не можна – треба йти пішки, тому зручно, коли синагога є у кожному кварталі.

Численні молитовні будинки були відкриті для щоденного відвідування і найчастіше одночасно служили приміщенням для хедерів (релігійних початкових шкіл). А от у Великій синагозі євреї збиралися лише в суботні і святкові дні або для того, аби послухати проповіді своїх та приїжджих канторів — духовних служителів (їх ще називали “хазанами”), які майстерно вели богослужіння і, як правило, мали чудові вокальні дані.

Найголовніше, що має бути у кожній синагозі – це Арон кодеш (Свята Шафа), де зберігається головна святиня юдаїзму – сувой Тори. Вони абсолютно однакові та ідентичні за текстом у будь-якій громаді. Це все свитки однієї ж і тієї Тори – п'ятикнижжя Мойсея. Сувій Тори має бути написаний відповідно до традиції. Тобто пише його спеціальний писар-сойфер, тільки вручну на пергаменті спеціальною тушшю. Якщо сталося так, що туш обсіпалася або якимось пошкодився сувій і там не вистачає бодай однієї літери – він перестає бути кошерним. Його не перестають поважати, але використовувати для богослужінь такий список вже не можна. Сувой треба постійно перевіряти, все має бути чітко видно і зрозуміло. Старі списки Тори можна

відновлювати. Якщо ж вони дуже пошкоджені, то просто викидати не можна. Їх мають помістити до приміщення, де зберігаються подібні документи або поховати на кладовищі, як людину, щоб засвідчити повагу.

Після Другої світової війни синагога у Летичеві не використовувалась за призначенням, тому що єврейської громади як такої в місті вже не було. За радянських часів її використовували під склад. В середині будівлі нічого немає. Синагога поступово і невпинно руйнується, зсередини протікає. Місцеві мешканці «займаються синагогою»: закрили її під замок, охороняють, прибирають довкола неї.

При синагогах завжди існували спеціальні єврейські лазні для ритуальних цілей; влаштування та утримання «мікви» було одним з найважливіших обов'язків кожної громади. Євреї суворо дотримувалися припису про очищувальну ванну, котру називали міква - в іудаїзмі водний резервуар для обмивання з метою очищення від ритуальної нечистоти: дотик до мерця, дотик до того, хто торкався до мерця, перебування під одним дахом з мерцем, дотик до мертвих тварин, зараженість різними хворобами. Міква являє собою резервуар з мінімальною кількістю води. Сьогодні законів ритуальної чистоти дотримуються не так суворо, як раніше. У чоловіків прийнято занурюватися в мікву перед святами, особливо перед Йом-Кіпур. Багато ортодоксальних євреїв занурюються в мікву перед шаббатом, а деякі хасиди - щоранку перед молитвою. Цікавою є історія з міквою у Летичеві, яка відбулася ще у 1872 р.

У 1859 р. виникла суперечка між міським Магістратом Летичева та єврейською громадою міста щодо землі, на якій розміщувалася єврейська лазня (міква) та сумою коштів, які надходять у міську казну за використання цієї землі. Ця суперечка у свій час вирішена не була і знову виникла уже при існуванні Міської Думи у 1772 р. У результаті розгляду цієї суперечки стало відомо, що житель міста Летичева єврей Ельке Берсман, на частині землі, де розташований млин, що належав графу Моркову під самою річкою, мав шматок землі у кількості 52 кв. сажени. Міська дума запропонувала визнати дану землю такою, що може здаватися в оренду на розміщення лавок, тому вартість її використання у такому випадку зростала. Однак єврейська громада запевняла і пояснювала, що ця земля, яка розміщується в низині на кінці міста при самій річці, і до якої немає навіть вільного проїзду, не здатна ні до чого, як тільки до будівництва лазні. Тому цю землю Ельке Берсман і подарував для трьох єврейських шкіл, а потім на цій землі була побудована єврейська лазня, яка існувала в давніх часів для користі жителів міста Летичева, а одержуваний з неї мізерний дохід використовується на школи і синагогу. Документ, який би підтвердив право власності Ельке Берсмана на спірну землю, згорів під час пожежі в 1856 році.

Дана суперечка дійшла на розгляд аж до Подільського губернатора, який доручив Миській Думі провести торги і підняти ціну за використання даної землі та ще й утримати з єврейської громади міста кошти, за використання даної землі у нових розрахунках по 50 копійок за квадратний сажень.

Летичівська Миська Дума в листі від 5 червня 1873 року подає прохання до Губернатора про видачу рішення, з якого часу слід обкласти оброком на користь міста ділянку, що знаходиться під єврейської лазнею та надала прохання жителів м.Летичева купців і міщан єврейського стану, в якому вони прописували історію щодо використання ними даної землі з давніх часів.

Тим часом Губернське правління визнало землю, що розташована під банею власністю міста, та ще й такою, що розміщена у центрі і належить до 1-го розряду. Наказало Думі оголосити єврейській громаді, що вартість землі під банею становить 50 коп. за кв. сажень.

Наступним рішенням Губернська комісія від 13 травня 1875 р. наказала Летичівській Миській Думі здійснити на зазначену ділянку нові торги, про їх проведення доповісти Губернському Управлінню. На виконання чого Летичівська Миська Дума рапортом доповіла, що на повторних торгах, які відбулися 20 червня 1875 року довірені особи від єврейської общини Нусь Ройзін і Лейбіш Рухман за зазначену вище ділянку запропонували найвищий одноразовий платіж 55 р. 25 коп., який був удвічі більшим проти попередньої оціночної суми. Тому даний платіж Дума визнала вигідним для міської скарбниці.

Було наказано Летичівській Миській Думі на підставі торгів виготовити документ на придбання євреями даної ділянки і затвердити його в Подільському Губернському Правлінні. Про виконання даного розпорядження також було наказано доповісти. Що й було виконано [15].

Важливе значення у євреїв приділялося освіті. Система єврейської освіти в цілому формувалась із двох складових – формальної та неформальної. В останній головну роль грала сім'я. Те, що відбувалося в родині, навіть щось ніби ненароком, мало вирішальне значення у формуванні особистості дитини. Приходячи до синагоги з батьками, діти вивчали щодня закони богослужіння, тексти молитов та музичний супровід. Все це назавжди входило в їх життя [1, с.110]. Формальною освітою були хедер та іешива. З огляду на те, що освіта була одним з головних напрямків діяльності громади, в містечках, а часто і при синагогах функціонували традиційні навчальні заклади.

Основою початкової освіти єврейського населення були Талмуд-тори і хедери. Талмуд-тори являли собою поєднання благодійного закладу з дитячим садком і початковою школою. Сюди поступали діти-сироти і найбідніші діти, яких тут годували, а в деяких випадках й одягали. В перші

групи приймали дітей 5-6 років, закінчували курс навчання біля 12 років і старше. Учні старших груп навчались по програмі початкових училищ читання, письму і рахунку. Талмуд-тори утримувалися на кошти єврейських громад і являли собою безплатний хедер. Вони відрізнялися від хедерів як відсутністю плати за навчання, так і більшим числом учнів і вчителів.

Хедерами називалися такі навчальні заклади, в яких заняття з дітьми проводили меламенти або книжники. Навчання в них було обов'язковим для всіх хлопчиків віком від 6 до 13 років. Хедери створювалися меламенами і функціонували винятково на кошти батьків. В ході навчання діти вивчали: єврейський Закон віри, древньоєврейську мову, переклад Біблії і Святого Писання. Хедери здебільшого розташовувалися в будинках меламенів, які не мали педагогічної підготовки, а інколи і загальної освіти, тому діти різного віку і ступеня підготовки не ділилися на класи.

Одним із типів навчальних єврейських закладів були також бет-мідраші (будинки навчання або молитовні школи), які крім навчання виконували функцію моління. При них як правило працювали бібліотеки. Значна частина бет-мідрашів була побудована на кошти єврейської громади, а також за рахунок приватних осіб.

Слід зазначити, що крім хедерів, Талмуд-тор, бет-мідрашів до початкових єврейських навчальних закладів у досліджуваній період відносились державні єврейські училища 1-го і 2-го розрядів, згідно особливих правил 1844 р., а також початкові єврейські училища, згідно положення 1873 р. [11, 110].

У зв'язку з великою кількістю єврейського населення на Поділлі виникла необхідність в створенні державних учбових закладів, які почали з'являтися тут у 1850-х рр. Єврейські училища були I та II розрядів. Училища I розряду надавали первинні знання; училища II розряду готували юнаків до праці в торгівлі та промисловості. Таке училище I розряду було відкрито в Летичеві 1 жовтня 1854 р.

Дане училище було створено згідно положення про єврейські учбові заклади від 13 листопада 1844 р. і утримувалося на кошти від «свічкового» збору (Свічковий збір – це збір з свічок, які запалювали єврейки на зустріч суботи; установлений в 1844 р. і призначений на устрій та утримання єврейських училищ).

Незважаючи на незначну кількість учнів в цьому училищі, кошти на його утримання виділялися досить значні. Так, на училище 1-го розряду витрачалося більше 1000 крб. на рік. Воно складалося з 2 класів і мало 3 вчителів та 12 учнів.

Формулярний список про службу доглядача та учителів Летичівського казенного єврейського училища першого розряду від 5 липня 1858 р., який зберігається у Хмельницькому обласному архіві, подає відомості про 3 учителів цього училища.

Губернський секретар Демкович Федір Іванович, був в училищі одночасно доглядачем та учителем російської мови і арифметики протягом усього часу існування училища. Йому на той час було 52 роки, православного віросповідування, нагороджений бронзовою медаллю. Федір Іванович навчався в Меджибізькому приходському училищі, про закінчення якого має відповідний атестат. Попечителем Київського навчального округу 27 листопада 1835 р. був призначений учителем Меджибізького приходського училища. Указом урядового Сенату за №71597 затверджений на службі по навчальній частині (21 листопада 1835 р.). Одружений. Дружина Спірія Совтоглева. У шлюбі у них народилося п'ятеро дітей: два сини і три дочки. Найстарший Анатолій, що народився 14 січня 1839 р., уже навчався у Кам'янець-Подільській гімназії, Віктору було лише шість років, народився 13 квітня 1851 р. Дочки: Люделія (10.04.1842), Ольга (20.11.1846) та Оланія (10.02.1849). Був неодноразово відзначений за бездоганну службу певними відзнаками. Попечителем Київського навчального округу за відмінні успіхи, засвідчені при огляді училища у 1838 р., Демкович Ф.І. був нагороджений одноразовою винагородою в сумі 150 рублів. При переведенні Меджибізького приходського училища у м. Чорний Острів, Федір Іванович залишається учителем цього училища (з 22 липня 1843 року). Попечителем Київського навчального округу за повністю задовільні успіхи і відмінне викладання 12 травня 1845 року за №2628 було оголошено подяку із занесенням у формулярний список. За бездоганну службу йому було видано 30 жовтня 1847 року одноразову грошову винагороду із суми Державного казначейства в розмірі 50 рублів. Демкович швидко просувався по службі – з 13 травня 1849 року проведений у колежські реєстратори, 7 вересня 1852 року – в губернські секретарі. З 1 жовтня 1854 р. призначений доглядачем Летичівського казенного єврейського училища та одночасно учителем російської мови та арифметики з виплатою одноразової допомоги у розмірі 68 рублів та 61 коп. Отримав 24 травня 1858 р. бронзову медаль на Андріївській стрічці.

Викладачами єврейських предметів у цьому училищі працювали Бернштейн та Пульвер [16].

Летичівське казенне єврейське училище було закрито 18 жовтня 1865 р. [17].

Проте державні освітні єврейські заклади не користувалися популярністю, тому що не відповідали іудейським національним традиціям у вихованні і навчанні. На противагу їм більш популярними серед єврейської молоді були приватні єврейські училища, які існували в багатьох повітах Поділля. Як правило вони відкривались в приватних будинках і здебільшого утримувались на кошти за навчання, а також за рахунок коштів, які надходили із сум свічкового та коробочного зборів.

Так, у 1898 р. в м-ку Меджибіж Летичівського повіту Хаскельом Со-
мінім було відкрито чоловіче єврейське училище. Плата за навчання скла-
дала від 1руб. 50 коп. до 2 руб. на місяць. Подібне училище у 1903 р. було
відкрите в м. Деражня того ж повіту Р. Табачником. Заклад налічував 45
учнів. Плата за навчання складала від 2 руб. на місяць. Також 200 руб. до-
помоги училищу надійшло з коробочного збору [8, 58].

У 1904 р. в повітовому центрі Летичеві запрацювало приватне чолові-
че училище Лейби Перельмитера, яке, на відміну від державного єврей-
ського училища, де зазвичай навчалось не більше десяти хлопчиків, ко-
ристувалось великою популярністю серед місцевого населення [10, 119].

Перед цим, у травні 1888 р. в Летичеві було відкрито ще одну моли-
товну школу. Однак процедура з її відкриттям тягнулася майже 6 років.

Це було в переломному для урядової політики Російської імперії 1881
році, означеному 1 березня вбивством народовольцями імператора Олек-
сандра II і єврейськими погромами, що прокотилися слідом за тим по Пів-
дню Росії. 5 червня в Летичеві, невеликому повітовому місті Подільської
губернії, міщанин Ізраїль (в справах - Сруль) Гитман отримав в міській
управі дозвіл на будівництво будинку [19]. 7 вересня місцеве єврейське
товариство найняло будинок на 12 років під молитовну школу [20].

У діючому на той час «Статуті будівельному» значилося: «258. Синагоги
і молитовні школи знову засновуються не інакше, як з дозволу губернського
начальства. При цьому спостерігається: ... 2) щоб синагоги і молитовні шко-
ли, знову влаштовуються на одній вулиці або площі з православними церк-
вами, були розміщені на відстані від цих останніх принаймні на сто сажнів
[4], на іншій же від церкви вулиці не ближче п'ятдесяти сажнів; 3) щоб нові
побудови вироблені були за схваленим начальством планом і фасадом ...; 4)
щоб число синагог і молитовних будинків не перевищувало потреби «[21].

Дотримуючись статуту, повірений Летичівської єврейської громади ку-
пець Хаїм Мойсейович (в справах Мошкович) Перельмитер 12 травня 1882
р. подав до Подільського губернського правління клопотання про дозвіл
відкрити в будинку Гитмана молитовну школу. Отримавши це клопотання,
губернське правління наказало 29 травня Летичівському повітовому справ-
нику доставити відомості про будинок Гитмана, передбачені 258 статтею
«Статуту будівельного» і повідомити, скільки молитовних шкіл і синагог в
місті, коли вони дозволені і чи потрібно відкривати нову школу [20].

Місцеві антисеміти, дізнавшись про майбутнє відкриття в місті нової
молитовної школи, вирішили цьому перешкодити. 20 липня до Поділь-
ського губернатору надійшла доповідна записка, що «Летичівське єврей-
ська громада збудувала в м. Летичеві синагогу без дозволу уряду, в якій
вже з давнього часу проводиться богослужіння. Синагога ця вибудована в
центрі міста майже на торговій площі, між православними храмами: Со-

бором і Успенською церквою, і в такій недалекій відстані, що під час богослужіння чути гул і шум з єврейської школи. Коли християни і церковний староста соборної церкви заявили євреям, щоб вони не створювали шуму, то євреї почали клопотати в губернському правлінні про дозвіл на відкриття в названому будинку молитовної школи, яких в м Летичеві діє більше 20 без дозволу «[20].

Автор записки, підписаної «Іван Григорович Коряков», просив закрити школу. Губернське правління 29 липня направило записку для розслідування тому ж повітовому справнику.

Оскільки між наймом будинку у Гитмана і подачею Перельмитером клопотання пройшло 8 місяців, відкриття школи могло дійсно відбутися до подачі клопотання. Не виключено, що міньяни збиралися в Летичеві не тільки в молитовних будинках, як того вимагав закон [22], але і в житлових будинках, оскільки такі порушення зустрічалися в єврейських громадах [23].

Повітовий справник був, мабуть, добре підготовлений до запитів губернського правління: він рапортував йому 11 серпня 1882 р. що «в м Летичеві ... з огляду на те, що є в наявності 206 єврейських будинків і понад 1500 осіб, то запрошувана школа дійсно необхідна ... У справах його і поліцейського управління немає відомостей, коли саме було дозволено відкриття існуючих однієї синагоги і чотирьох молитовних шкіл та документальних даних про те зібрати неможливо, бо з пояснень місцевих старожилів, зазначені синагога і школи існують з давніх часів ... «[24]. 12 серпня справник рапортував, що «підписаного під доповідною запискою Івана Корякова в м Летичеві немає і ніколи не було... Щоб в будинку Гитмана або в іншому будь-якому ... здійснювалося б богослужіння невірно, також невірно і те, що будинок Гитмана знаходиться в центрі ринку та близько православних церков, бо по вимірюванню міського землеміра Федорова виявлено, що будинок Гитмана знаходиться на відстані від православних церков: Собору в 65 і Успіння в 83 саж., поза ринком і не на одній прямій вулиці, на такій відстані шум не може бути чутним у церквах «[25].

Так як губернське керівництво усе-таки не дозволило з першого разу відкрити дану школу, то Перельмитеру довелося навіть звертатися за даним дозволом до імператора Олександра III, за указами якого діяв Сенат.

Правлячий Сенат, вищий орган судової влади Росії, ретельно контролював дотримання законів виконавчою владою. Отримавши прохання Перельмитера, Сенат указом від 18 липня 1883 р. відправив доручення Подільському губернському правлінню та зажадав від нього «креслення місцевості, де знаходиться будинок міщанина Гитмана в м Летичеві, і генеральний план цього міста, що були у розгляді будівельного відділення» [26]. Ця переписка тривала більше року, в результаті якої до Сенату було

надіслано новий план місцевості, складений з натури летичівським міським землеміром. На превеликий жаль, він не зберігся, однак у архіві є його детальний опис: «1) что плац, на котором находится дом Гитмана, выходит на улицу, ведущую на базарную площадь, причем первая выходит посредине одной из сторон последней, по обеим боковым сторонам которой, вертикальным к первой стороне, находятся православные церкви: Собор и Успения и 2) что расстояние от дома Гитмана до самых церквей более 50 сажень»[26].

Засідання Сенату по даному питанню збиралося шість разів і стільки ж років тяглася плутанина з відкриттям школи в Летичеві.

19 серпня в Кам'янці-Подільському указ Сенату, датований 25 травня 1888 р., був оголошений Перельмитеру. Нових скарг у цій справі в Сенат не надійшло. Шестирічна боротьба Летичівський євреїв за відкриття молитовної школи в будинку Гитмана закінчилася їх перемогою [26, с.260].

Однак інший заклад єврейській громаді уберегти не вдалося. Державна влада чітко регламентувала певну кількість синагог та молитовних будинків на певну кількість жителів у місті. На підставі указу Його Імператорської Величності та закону «Про заснування нагляду за синагогами і молитовними єврейськими будинками» Подільське губернське правління від 30 травня 1863 року визнало зайвими 26 синагог і 8 молитовних будинків та наказано було заборонити їх лагодження та відновлення, за чим наказано стежити начальникам поліції повітів [27, с.267]. Так над значною частиною єврейських молитовних товариств губернії нависла реальна загроза знищення.

На підставі статистичних відомостей даного рішення дізнаємося, що у Летичеві на той час (1862-1863 рр.) проживало 2079 євреїв, з них 917 чоловіків та 1132 жінки, існувало 172 єврейських будинки, 1 синагога та 4 школи. Лишньою була визнана школа у будинку купця Гервіца [28].

Місто часто страждало від пожеж, які швидко поширювались. Так як більшість будинків були дерев'яними. Найбільші пожежі були в Летичеві в 1835 році та 1836 році, в колонії Старо Закревський Майдан в кінці 1840-х років, в Летичеві наступна 9 квітня 1854 року, знову в Летичеві - в 1861 році і Старо Закревському Майдан в 1872 році. У Список летичівських погорільців 1835 року, (тих людей, які звернулися до влади за допомогою) було внесено 20 євреїв: Нехам Лезнер, Хаїм Кігель, Алтер Гелер, Арон Лейб Кігель, Фроїм Ефру, Хаїм Розенбліт, Ейделуїма Шенкдава, Гуді Лабірова, Шмерко Вейцман, Лейзар Броутман, Абрашко Броутман, Ноїл Енкель Малвіч, Том Курцман, Іцко Барт, Біньямін Шімо Зальцман, Девід Блінд, Іос Малкіман, Сіль Лкеніс, Юда Меїр Фефіруйнтф, Юбель Кнут.

Бізнес страхування від пожежі виріс у багатьох містах, в тому числі в Летичеві. Заняття страхування практикувалося у євреїв як приватне під-

приємництво. Так, у 1904 році у місті було 3 страхових товариства, два з яких належали євреям, зокрема, страхове від вогню товариство «Якір» міщанина Йосифа Срулевича Перельмитера та страхове від вогню товариство «Росія» міщанина Дувида Янкелевича Сигаля [29].

Летичів займав вигідне положення для розвитку торгівлі: розташування на березі великої судноплавної річки та існування багатих на деревину лісів поблизу міста, що сприяло його економічному розвитку. На початку ХХ століття разом із передмістям Пукасівкою Летичів мав площу 211 дес. 2091 кв. саж.; заселеної частини – 403 дес 705 кв. саж., із них заощено - 3 дес 2035 кв саж. У місті налічувалося 36 вулиць та провулків, загальною протяжністю 7300 саж, з них заощено 4800 саж (65.75%). Протяжність вулиць, що мали тротуари з однієї сторони – 2300 саж.; з обох сторін – 200 саж. У місті знаходилося 4 міських площі, висаджено 3 сквери. Жителі проживали у 800 будинках. З них кам'яних та кирпичних – 40, деревяних – 760, які були покриті металом – 208, черепицею – 330 та соломною – 162 будинки. Місто освітлювалося 15 газовими ліхтарями. У Летичеві діяла велика пожежна дружина, яка мала у користуванні 2 насоси та 6 бочок.

У 1908 р. в Летичеві проживало 10492 особи, з них чоловіків – 4950 та жінок – 5542. У наступному 1909 р. було 10515 жителів. З них чоловіків – 4915 та жінок – 5600. Євреї становили найбільшу чисельність 5911 осіб (56,2%).

На той час у місті діяло 2 лікарні на 30 місць: 1 – земська на 20 ліжок, 1- тюремна на 10 ліжок та 1 земський приймальний покій. За рік послугами лікарні скористалась 461 особа. Лікарем в Летичеві з кінця 1890-х до 1930-х років був доктор Соломон Григорович Габай. Він був власником невеликої лікарні. Його, як і інших лікарів округу, довго пам'ятали за відданість своїм пацієнтам. Едіт Раппопорт Ваксман говорила, що «він був чудовий лікар, незважаючи на те, що мав мало лікарської практики. Медицина була досить примітивна в ті дні. Але він також мав гарне почуття гумору. Якщо ви запускали лихоманку і відчували холод, він би сказав: «Накрийтеся ковдрою. Але якщо вам стане жарко – зніміть ковдру!». Він також підтримував місцеву єврейську громаду фінансово. На честь своєї відданості людям Летичівського повіту, на його могилі був встановлений мармуровий пам'ятник.

Діяло 3 аптеки (земська, приватна та тюремна) та 3 аптечних магазини. Лікарські послуги надавали 5 лікарів, у тому числі 2 – ветеринарні. Аптечними товарами торгували переважно євреї Перельмитер Герш Дувитович, Перельмитер Іось Срульович, Сигал Дувит Яцкович.

Послуги з пасажирських перевезень надавали 10 візників. Існували 8 готелів і здавалися номери у заїжджих дворах, діяли 1 ресторан, 2 трактири, 2 буфети з прохолоджуючими напоями, 8 пивних лавок і 1 винний погріб.

Всього діяло 19 фабрик і заводів, на яких працювало 78 робітників, було 113 ремісничих заклади, на яких працювало 215 осіб [30].

Дійсно, євреї посідали вагоме місце в суспільно-політичному житті Правобережжя, особливо це стосувалося повітових міст та містечок (штетлів). Так, виключно євреї займали всі посади у міщанських управах та розкладочних комісіях з розподілу податку з нерухомого майна, а також були депутатами, що брали участь у розгляді скарг на неправильний розподіл, про що свідчать результати виборів в Київській, Волинській та Подільській губерніях за 1904–1907 рр. [31].

У кінці XVIII-XIX ст. основні заняття єврейського населення – торгівля і ремесла; євреї зосередили в своїх руках всю економіку міста, що викликало зростання антиєврейських настроїв. У 1859 р. членами міського магістрату були Шая Іцкович Ройхман і Мошко Волювич Розентул, у 1886 р. – член міської управи купець Ілля Пульер, у 1888 р. з 39 голосних міської думи 12 – були євреями. У 1900-1905 рр. начальником Летичівської поштово-телеграфної контори був титулярний радник Іуліан Вільгельмович Фельнагель, депутатом Летичівської міської думи від єврейської спільноти – Летичівський казенний раввин Бенюмен Іцкович Ланда. Це була виборна посада, яка затверджувалась владою. Казенний равин (громадський) представляв єврейську громаду перед офіційними закладами і видав реєстрацію народжень, шлюбів і смертей в громаді.

Власником та управителем Летичівської броварні протягом тривалого часу з 1900 по 1913 рік був Шмуль Борухович Асніс. Усіма тютюновими фабриками у Летичеві володіли євреї: купець Аарон Альтерович Малкіман, купець Гершко Шварцман, така ж фабрика належала Іцку Мошкову. У 1910 р. гласним міської думи був Шимшигон Срульович Фінкеоьштейн.

Вальцовий млин, який був у власності графа Моркова, було передано в оренду Райнольду Фердинандовичу Кренику, а управляв ним купець Герц Юзкович Френкель. З 1893 р. у Летичеві існує типографія міщанина Бенюеля Ланди. Євреї займалися адвокатурою, служили страховими агентами, володіли рядом промислових підприємств (в 1885 р. в Летичеві діяли гуральня Рабиновича, тютюнова фабрика Цудечкіса, махоркова – Ейвіна) [32].

Не дивлячись на чисельні обмеження, пов'язані з можливостями володіння та обробки землі, в соціальній стратифікації євреїв були і селяни. Перепис 1897 р. засвідчив, що лише 1,94% від усіх євреїв безпосередньо займалось сільським господарством. Перед першою світовою війною євреям у деяких районах «смуги осілості» було дозволено жити в селах і займатись сільським господарством.

У кінці XIX ст. орендування стає основним заняттям євреїв, відгіснівши торгівлю на другий план. Хоча законодавчі акти 1863 і 1865 рр. забороняли євреям тримати землю в оренді, вони різними шляхами і методами

намагались обійти закон, який обмежував їх права. Євреї уклали угоди з поляками на оренду землі, мастків на довгі терміни – 30, 60 і навіть 80 років за високу плату. Ці фальсифіковані угоди були на руку і полякам, і євреям [33]. Не дивлячись на те, що царським законом від 6 травня 1882 р. було заборонено купівлю землі євреями та проживання їх у сільській місцевості, євреї купували землю на чуже ім'я. На кінець XIX ст. з 15 приватних цукрозаводів Поділля – 12 належало євреям, із 88 винокурних заводів 37 були їх власністю, більшість лихварів, візників, службовців, оптових поставників також були євреями [33, с. 257].

У 1897 р. був проведений перший загальний перепис населення Російської імперії. Узагальненні результати XXXII тому (Подільська губернія) дають можливість встановити основні характеристики єврейського населення. Основним критерієм визначення національного складу була «рідна мова» (у даному випадку «ідіш»). В окремих повітових містах Подільської губернії єврейське населення складало значну, а то й переважну частину: Бар – 57,7 % (5764 з 9982), Балта – 56,4 % (13164 з 23363), Летичів – 56,6 % (4105 з 7248), Хмільник – 51,3 % (5979 з 11657), Проскурів – 49,7 % (11369 з 22855), Могилів-Подільський – 54,62 % (12188 з 22315), Гайсин – 46,1 % (4322 з 9374), Кам'янець-Подільський – 44,8 % (16112 з 35934) Літин – 40,64 % (3828 з 9420), Нова Ушиця – 34,75 % і (2214 з 6374) [34, с.3].

Перепис 1897 р. вперше дає можливість встановити певні соціальні характеристики єврейського населення. Таблиця 1. Основна зайнятість євреїв Поділля [34, с.176-177] показує, що переважна частина єврейського населення Подільської губернії була зайнята торгівлею (37,8%) і зовсім мало була задіяна у сільському господарстві (1,8%) та будівництві (2%). Пізніше розпочався процес освоєння євреями вільних і престижних професій, коли їм відкрилася дорога в гімназії та університети. Молоді люди опанували професії з високим соціальним статусом – лікарів, адвокатів, учителів, художників, які давали можливість покинути «межу осілості» і легше інтегруватися в суспільство.

У 1903 р. у місті проживало 9248 осіб, було 908 дворів, 7 єврейських молитовних будинків та шкіл. У 1910 р. у Летичеві проживало 5911 євреїв. До Летичівського раввинату належали місто Летичів, волості: Ві-йтівецька, Бахматовецька, Сусловецька, єврейська колонія Закревський Майдан та містечко Буцнівці.

У 1906 р. в Летичеві було створено відділення Союзу для досягнення повної рівноправності єврейського народу в Росії, яке очолив казенний рабин Самуїл Бурштейн. Аарон Купцов з Летичева пожертвував кошти на будівництво Летичівської пожежної сторожової дзвіниці.

У 1907 р. громаді вдалося відкупитися від чорносотенців і уникнути погрому [9].

У 1910 р. в Летичеві діяло вже 7 синагог, було 2 єврейські кладовища. У листопаді 1912 р. у місті відкрилася чоловіча гімназія, в якій спочатку навчалоя 12 хлопчиків, переважно євреїв. Поступово кількість школярів збільшувалася. Зведена відомість, бажаючих вступити у 1918 році у Летичівську чоловічу гімназію у 3 клас засвідчує, що з 11 поданих заяв, 9 – було від євреїв: Лендерс Зусь, Бурштейн Симоха, Бронштейн Азик, Моргуліс Ханін, Плотиця Лейб, Гринфельд Шая, Армель Сруль, Вайн-труб Пинхас, Кібрик Іцко. Із зведеної відомості, бажаючих вступити у 1918 році до 2 класу Летичівської жіночої гімназії видно, що заяви подали лише євреї (17 осіб): Аршинова Сура, Векслер Фейга, Зась Фура, Щупак Двося, Морейніс Соня, Зільберман Рухля, Рабинович Рейзя та інші. У 1919 році до вступу у підготовчий клас Летичівський жіночої гімназії 22 заяви було подано лише від євреїв [35].

У 1913 р. в Летичеві працювала фольклорно-етнографічна експедиція С.Ан-ського.

У 1914 р. казенним рабином в Летичеві був Йоель Малкіман. У місті працювала єврейська лікарня, серед євреїв було 2 зубних лікарів (Кицись-Фінкельштейн) та 2 акушерки: Бурштейн М. та Пульер С. Євреям належали 4 аптечних склади, булочна Ройфмана Мордка Шмульовича, 5 готелів (Голдентула Мордко Зейликовича, Купершміта Дувіта Янкельовича та ін.), 2 книгарні: Кігеля Сруля Овсійовича та Явиця Титли Лейбовича, 2 лісових склади: Сигаля Азика Дувидовича, Юзефова Юся Мольовича, млин (паровий) – Курцмана Естера та Байтмана Дувіта, 2 друкарні (Перельмитер Гершон Дувитович, Черкаський Овсій Фроїмович), а також трактир Розенберга і 88 крамниць (в т. числі 28 мануфактурних, 19 бакалійних, 7 галантерейних, 4-шкіряні товари, 4 – метало-скобяні товари та ін.). Жіночі плаття можна було купити у Перельмитера Фейги Срулевича. Пергаменту Б., Керцбурда Іера; жіночі капелюшки – у Палти Герліка Абрамовича. Посудом торгували Гринберг Сура, Камераш Хая – Фейга, Гилат Ханя, Фукс Ривка [36].

Після Лютневої революції 1917 р. в Летичеві активізувалися єврейські партії. Після Жовтневої революції 1917 р. багато євреїв Летичева працювали в радянських установах, в т. ч. до складу виконкому повітової ради входили члени Бунду і РСДРП Наум Сандлер, Ратнер і Гольдштейн. Бути службовцем у містечку було вигідно, оскільки це давало можливість обхідних шляхів самозабезпечення. Так, у Деражні голова промислової артілі призначив дружину касиром, а братів завідуючими майстернями, у Летичеві голова міської ради призначив свого брата головою артілі. Виходячи з цього стає очевидним, що євреї містечка прилаштувалися до життя у нових умовах [9]. У силу цього, на початок 1930-х рр. питома вага євреїв-службовців перевищувала питому вагу робітників. Станом на 1926 р., службовці й люди вільних професій становили 14,9 % [37, с. 21].

У роки Української революції євреї Летичева неодноразово ставали жертвами грабежів і знущань, зокрема постраждали у січні 1919 р. та 12 березня 1919 р. від погромів: були розгромлені єврейські будинки і лавки, серед єврейського населення було багато убитих, жінки стали жертвами насильства.

Після подій Української революції в Летичеві був відкритий притулок для єврейських сиріт, в 1925 р. створено «Дитяче єврейське містечко ім. Ф. Енгельса», до складу якого входили дитячий будинок і школа з викладанням на їдиш, пізніше перетворена в 10-річку. Але державна політика була спрямована на ліквідацію національних шкіл, тому ця школа була закрита в 1938 р. До революції у одноповерховій будівлі в центрі міста діяла тюрма, а після революції – дитячий будинок для єврейських дівчаток.

З 1926 р. Летичів – центр єврейської національної селищної ради.

У 1924 р. в містечку працював єврейський пункт ліквідації неписьменності, діяла єврейська хата-читальня. У 1928 р. грамотність єврейського населення Летичева перевищувала 70%; серед євреїв Летичева було 200 кустарів, 50 торговців, 25 робітників, 24 службовців, 9 представників вільних професій, 8 хліборобів, 196 безробітних, 10 жебраків. Але держава вела політику спрямовану на руйнування традиційного укладу життя євреїв. Багато здібних ремісників втрачало роботу. Почався поступовий відтік єврейського населення до великих міст [9].

У цілому можна визначити такі основні тенденції та зміни, що сталися у соціальній стратифікації містечкового єврейства. У дореволюційному містечку традиційна соціальна група – кустарі – складала більше третини євреїв. У кустарно-ремісничому виробництві переважно були зайняті чоловіки: за даними по Проскурівській окрузі, на 100 самодіяльних кустарів припадало лише 24 жінки [38, с. 17]. Але держава вела політику спрямовану на руйнування традиційного укладу життя євреїв. Багато здібних ремісників втрачало роботу. Почався поступовий відтік єврейського населення до великих міст. У 1920-х рр. кількість представників цієї професії у містечках зменшилась більш як на третину. Незважаючи на те, що більшовики погодилися визнати їх статус лише в разі об'єднання в кооперативні артілі, на середину 1920-х рр. більше половини кустарів все ж продовжували лишатися одноосібниками. Проте великі міські індустріально розвинуті поселення мали перспективи для подальшого розвитку кустарно-ремісничої промисловості. У кінці 20-х років кустарно-ремісничя промисловість залишається найбільш концентрованою: Проскурів – 23,9 %, Меджибіж – 19,2 %, Летичів – 8,9 %, Деражня – 6,5 % [4, с. 26; 39].

Соціально-економічне становище євреїв у містах і містечка у роки непу залежала і від місцевої специфіки. Чим більш економічно розвинутим було містечко, тим більше у ньому проживало середніх і заможних

кустарів. У дрібних містечках основна частина кустарів і торгівців була бідняками. Доходи кустарів і торгівців залежали і від купівельної спроможності селян і жителів містечка. Якщо у містечку існувало власне промислове виробництво (фабрика чи завод), то кустарі і торгівці могли розраховувати на більший контингент покупців власної продукції [40, с. 42]. Заможність кустарів залежала і від сезонності, кваліфікації та спеціальності кустаря. Так, більші прибутки отримували шкірники та взуттєвовики. У період повного безробіття низько кваліфіковані кустарі вимушені були перебиватися випадковими заробітками, мандруючи по навколишніх селах. Негативно впливали на кустарів і відсутність сировини, зношеність обладнання та відсутність оборотних коштів [41, с. 19].

У 1920-х рр. поблизу Летичева був створений єврейський колгосп. Усі колгоспники жили в Летичеві. Колгосп об'єднував 76 сімей (в т. числі 66 – єврейських); з них 54 сім'ї були зайняті в с. сільському господарстві, 12 – на підприємствах з виробництва зельтерської мінеральної води, хлібопекарні, круподерки і маслоробні; працювало також 3 буфети з 3 службовцями. Ці підприємства внаслідок їх прибутковості дозволяли покривати збитковість сільськогосподарської частини колгоспу. У 1933 правління колгоспу, не будучи зацікавлене в сільському господарстві, віддало в оренду спочатку 75 га, в 1935 - ще 50 га землі. Збитковість сільськогосподарського сектора призвела до того, що колгосп до 1933 року позбувся майже половини працездатних колгоспників і наймав на роботу до 30-40% українців.

У 1926 р. в Летичеві євреїв проживало 2434 особи (34%), в 1939 році – 1946 осіб (36,4%). Однак, у кінці 1980-х років єврейська громада Летичева налічувала лише 10 осіб [9].

Летичів не обійшла стороною біда голокосту – світова трагедія єврейського народу. Масове винищення єврейського народу почалося в 1933 р. та тривало до 1945 р. Голокост став однією з найбільших трагедій для євреїв за усю добу існування єврейських поселень на території України. Він позначився для євреїв не тільки великими демографічними втратами, а й призвів до ментальних змін, змін у національній пам'яті народу. Окрім того, для розкиданих по усьому світу євреїв події Голокосту стали об'єднуючим фактором та причиною росту національного самоусвідомлення належності до народу, який пережив найбільшу трагедію за усю тисячолітню історію.

Однією із причин великих жертв серед євреїв Поділля було те, що переважна більшість із них з різних причин залишилася на окупованих німецькою армією та її союзниками територіях. Серед основних причин були: неефективна та провалена евакуація у перші дні війни, приховування радянською владою інформації про цілеспрямоване винищення єврейського населення, довіра до Радянської армії та віра у її могутність або, навпаки,

антирадянські настрої, небажання та неможливість залишити рідні місця літніх людей та хворих та віра у те, що така «висококультурна» нація як німці, не вдасться до «людовбивства».

З'ясувати окремі тенденції евакуації, у тому числі з Подільського регіону, можна, використовуючи матеріали Меморіального музею Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum), де серед колекції документів знаходяться оцифровані архівні матеріали Центрального Державного архіву Республіки Узбекистан (Фонд РГ-Р-864, Реєстрація та довідка бюро комісаріату внутрішніх справ (НКВС) Узбецької РСР). Фонд складається з оригіналів більш ніж 250000 карток про близько 339250 евакуйованих до Узбецької РСР громадян, у тому числі з УРСР, які були зареєстровані в лютому 1942 р. Серед цих карток були відібрані і оцифровані 156000 реєстраційних карток евакуйованих євреїв та євреїв-біженців. Це були євреї, які прибули в Ташкент і були зареєстровані, а потім переміщені в інші регіони Узбекистану. Таблиця 6. Дає відомості про кількість евакуйованих євреїв та євреїв-біженців з окремих населених пунктів Кам'янець-Подільської та Вінницької областей до лютого 1942 р. (Проскурів – 905, Літин – 17, Летичів – 5, Меджибіж – 3 та ін.). За даними карток (інформацію згенеровано на сайті за критерієм «Вінницька область», «Кам'янець-Подільська область»), усього з евакуйованих євреїв та євреїв-біженців у Узбецькій РСР на лютий 1942 р. було з Кам'янець-Подільської області – 2614 осіб, Вінницької області – 2354 осіб [42].

17 липня 1941 р. Летичів окупували частини вермахту. Території Поділля, зокрема і Летичів, потрапили в зону німецької окупації рейхскомісаріат «Україна». У липні 1941 року на подвір'ї костелу було розстріляно 200 євреїв [9].

22 вересня 1941 р. у місті було створено гетто. До зими в гето припинилось постачання продовольства. Почався голод. Усіх працездатних в'язнів щоденно виганяли на розчищення від снігу шосе, по якому йшли війська та військова техніка. Навесні розпочалася реконструкція автомагістралі Летичів-Вінниця і тих, хто ще міг рухатися, направляли на роботи в каменоломні в 10-12 км від Летичева. Підіймали людей о 3 годині ночі, потім проводилася перевірка, що тривала дві години. Люди щоденно помирили від виснажливої праці по дорозі на каменоломні і у зворотньому напрямку. Ті, що поверталися з роботи, отримували 200 грамів хліба та суп із мертвих коней.

Староста гетто Мендель Цидулка разом з поліцейями регулярно проводив конфіскації у євреїв золота, дорогоцінностей і теплих речей для ворожої армії. Побори часто супроводжувалися побиттям людей.

На території костелу за високою кам'яною стіною нацисти влаштували концтабір для військовополонених. У травні 1942 року у концтабір помістили

євреїв, доставлених з Бессарабії, а також працездатних євреїв з Деражні (бл. 200 чол.) і Меджибожа (бл. 100 чол.). Вони спали у костелі на голій бетонній долівці у такій тісноті, що голови одних в'язнів лежали на колінах інших.

Винищення єврейського населення регіону розпочалося на окупованих територіях фактично з перших днів війни. У вересні 1942 р. гетто в Летичеві було ліквідовано, в листопаді 1942 р. – ліквідовано концтабір. 30 січня 1943 р. були розстріляні останні євреї-ремісники в ярах у с. Залетичевка (вього там було знищено більше 3 тисяч євреїв). У числі загиблих під час «акцій» останній рабин Летичева – Мойше Гольдін. Всього за роки окупації в Летичеві було знищено більше 7 тис. євреїв. Братська могила жертв голокосту в Летичеві була створена 1985 р. [9].

Після звільнення в Летичів з евакуації повернулося кілька єврейських сімей, проте громадське життя в місті не відродилося.

Сьогодні про колишнє єврейське містечко майже ніщо не нагадує, окрім могил на кладовищах міста, та залишки окремого єврейського цвинтаря поблизу автошляху.

Єврейське кладовище – некрополь, на якому поховано євреїв згідно з єврейською традицією. Земля на цвинтарі вважається святою. Створення цвинтаря є одним із перших пріоритетів для нової єврейської общини. Згідно з принципами іудаїзму кожен надгробок і ціле кладовище є недоторканими до того часу, доки відомо про його місце знаходження. З появою єврейської общини особливе місце в Летичеві відводилося кладовищу. Надгробки – мацеви - були орієнтовані на схід і мали вигляд вертикальної кам'яної стели, також існував звичай перекривати могили горизонтальною кам'яною плитою, іноді зустрічалися надгробки, що суміщують плиту і стелу. На кожній стелі поміщалося епітафія на івриті, що містила ім'я покійного і дату його смерті, а також перераховувалися чесноти померлого. На надгробках зображувалися символічні образи смерті й безсмертя, а також персональні родові знаки. Надгробок у євреїв трактується як святина. Традиція встановлювати надгробний камінь в голові могили бере початок з глибокої давнини. Це робиться на знак поваги до покійного і для того, щоб його ім'я та місце поховання не були забуті [12].

Біля траси на Вінницю розкинувся древній єврейський кіркут. Це кладовище нагадує не просто поховання людей, а поховання цивілізації. За межами міста «вирує життя» вже зовсім іншого народу. Після Другої світової війни єврейські поховання припинилися. Єврейські надгробки (мацеви), які розляглися на території цвинтаря цікаві не тільки своїм поважним віком (яким 100 років), але й високохудожнім різьбленням по каменю. На кам'яних плитах викарбовано тексти на одній із єврейських мов – іврит. Як відомо, на плитах не писали жодних цифр (дати народження і смерті). Текст був більше схожий на поезію.

На надгробках можна помітити оригінальні барельєфи. Іудейська релігія забороняє зображувати євреям людей. Тож у давнину портрет покійного, його звички, характер, професію «зашифровували» різними символічними зображеннями. На надгробках ми бачимо чи не найпопулярніше зображення лева. В іудейській традиції ця тварина уособлює єврейський народ. Також зустрічається і зображення єдиного рога, що символізує очікування приходу Мошиха – Месії. Леви зустрічаються, як самі собою, так і разом з єдиного рогом. Тут можна побачити і п'ятисвічник – символ жіночого благочестя, орел в іудейській традиції – символ Бога. Вважалося, що багатий декор засвідчує, що людина походить із забезпеченої родини.

На превеликий жаль, історія єврейської громади Летичева після 1943 р. майже повністю припинилася. Причиною цього був Голокост, який здійснювався нацистами на підконтрольних їм територіях під час Другої світової війни. Тільки невеликій кількості летичівських євреїв вдалося вижити. Практично уся єврейська молодь Летичева, що визнавала свою етнічну приналежність, емігрувала в роки української незалежності до Ізраїлю.

Джерела:

1. Путівник. Хмельницька область / автори-члени редкол.: І. Курус (голова), Л.Баженов, Ю.Боев, С.Єсюнін [та ін.]. – К.: Богдана, 2010. – 320 с.
2. Городские поселения в Российской империи. Томь четвертый [Текст]. С.-Петербург: Вь типографи К.Вульфа. 1864. – с.1-131
3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – 479 с.
4. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / Воловик В.М. – Вінниця: ПП «О.Власюк», 2011. – 270с.
5. Орловский М. Историческое описание уездного г. Летичева Подольской губернии [Текст] / М.Орловский // Подольские епархиальные ведомости. – 1864.- №14.- С.500-508
6. Шолом-Алейхем. Собр.соч В 6-ти т. – М., 1988.
7. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : [В 37 т.]. - Киев, 1859-1914. - Заглавие части томов: Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 5 : Т. 2 : Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 гг. : Вып. 2. - Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. - 239, 382 с.
8. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: наукове історико-етнологічне видання / Петро Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

9. 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Выпуск 2. Подолия. – СПб.: Издатель Александр Гершт, 2000. – 704 с.
10. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1992. – 512 с.
11. Еврейская Энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / под общ. ред. А. Гаркави, Л. Кацнельсона. – СПб. : Изд-во Брокгауза и Ефрона. – Т. XII. – 650 с.
12. Елена Середина (Котляр). Архитектурное пространство штетла в контексте еврейского мироустройства. – Режим доступа до ресурсу: <http://artmy.com.ua/article-shtetl-architectural-space.shtml>
13. Гульдман В. К. Движение населения Подольской губернии (1872-1886). – Каменец-Подольск.: Под. Стат. Комитет, 1888.– 400 с.
14. Хонигсман Я.С. Евреи Украины (Краткий очерк истории) / Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман ; под общ. ред. Ф.Я. Горовского. – К., 1993. – Ч.1. – 174
15. ДАХМО, ф.227, Оп.2, Спр.№ 11133
16. ДАХМО, ф.67, Оп.1., Спр. 199
17. ДАХМО, ф.67, Оп.1., Спр. 364
18. ДАХМО, ф.303, Оп.1, Спр.10.
19. РГИА, ф.821. Оп. 8. Д. 36. Л. 105.
20. РГИА, ф.1341. Оп. 150, Д. 1681, Л. 7, 7 об.
21. Свод учреждений и уставов строительных // Свод законов Российской империи издания 1857 года. СПб., 1857. Т. 12. Ч. 1. С. 57.
22. Устав духовных дел иностранных исповеданий // Свод законов Российской империи издания 1857 года. СПб., 1857. Т. 11. Ч. 1. С. 197.
23. Хаеш А.И. Списки должностных лиц еврейских молитвенных обществ России 1853 - 1855 годов как генеалогический источник // Евреи в России. История и культура: Сборник научных трудов / Отв. ред. Д.А.Эльяшевич; Петербургский еврейский университет; Институт исследования еврейской диаспоры. СПб., 1995. С. 12-19. (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография» Вып. 3).
24. РГИА. Ф. 1341. Оп. 150. Д. 1681. Л. 9, 9 об.
25. Там же. Л. 9 об., 10.
26. Хаеш.А. История открытия в Летичеве молитвенной школы в доме Гитмана // Науковий вісник «Межибіж». Матеріали шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнародного наукового симпозиуму «Євреї Великого князівства Литовського на теренах Литви й України». / Під ред. О.Г.Погорільця, Л.В. Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч.2. – 350с.
27. Хаеш.А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения// Науковий вісник «Межибіж». Матеріали шостої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» і Міжнародного наукового симпозиуму «Євреї Великого князівства Литовського на теренах Литви й України». / Під ред.

- О.Г.Погорільця, Л.В. Баженова, А.М.Трембіцького та ін. – Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2012. – Ч.2. – 350с.
28. РДІА. Ф. 821. Оп. 8. Д.36. А. 153.
  29. Адресс-календарь Подольской губернии: [Составлен по сведениям, собранным к 15 сентября 1904 г.] / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил А. [П.] Крылов. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1904. – VIII, 357, [1] с.
  30. Адресс-календарь Подольской губернии: [Составлен по сведениям, собранным к 1 июля и исправленным к 15 декабря 1908 г.] / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил Г. С. Станкевич. – Каменец Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1909. – VIII, 413, [1] с.
  31. Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.
  32. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил В. В. Филимонов. – Каменец Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1911. – [2], XVI, 296, [1], 218, 66 с., [2] л. рекл. объявл.; 26,5417,5 см. – 1 р. 50 к., с пересылкой 2 р.
  33. Гульдман В.К. Подольская губернія. Опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – 150 с.
  34. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел [Под ред. Н.А.Тройницкого]. XXXII. Подольская губерния. – СПб: Слово, 1904. – 286 с.
  35. ДАХМО, Ф.55, Оп.1., Спр. 5
  36. Весь Юго-Западный край[Електронна копія] : справ. и адрес. кн. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты ; сост. М. В. Довнар-Запольский ; под ред. А. И. Ярошевича. — Электрон. текст. дан. (1 файл : 1,62 Гб). — Киев : Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2016).
  37. Доценко В. Об'єднатися, щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): монографія / В.О.Доценко. – Вінниця: ТОВ —Нілан-ЛТД, 2014. – 332 с.
  38. Станіславський В. Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Станіславський В. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.227-230.
  39. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2785, арк. 1-44
  40. Кипер М. Еврейское местечко Украины / М. Киппер. – 80 ЕМІНАК Х.: Пролетарий, 1930. – 108 с.
  41. Сударский А. Экономическое положение еврейского местечка / А. Сударский. – М.: ЦП ОЗЕТ, 1929. – 23 с.

42. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття / В. Кононенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — К., 2012. — Вип. 17. — С. 204-216. — Бібліогр.: 68 назв. — укр.
43. Подольский адрес_календарь / Издание Подольского губернского статистического комитета; Составил В. К. Гульдман. — Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1895. — VIII, 452 с., [6] л. рекл. объявл.; 25417 см. — 1 р. 30 к., с пересылкой 1 р. 50 к.
44. Подольский адрес_календарь / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил В. К. Гульдман. — Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1900. — VIII, 349 с., [6] л. рекл. объявл.; 26417,5 см

*Лавринчук В.О.
м. Красилів*

А ЧИ ЗАКІНЧИЛАСЯ ДРУГА СВІТОВА ???

Про події Другої світової війни, про її героїв та антигероїв, про вдачі та невдачі бої, про партизанський рух на території СРСР, про поразки і втрати написано десятки тисяч книг, знято тисячі кінофільмів, але поза сторінками тих книг та фільмів залишилася долі загиблих та тих, що пропали безвісти у 1941-1944 роках на теренах окупованої території. А їх сотні тисяч, а, можливо, і мільйони, але «Книги Пам'яті» рясніють різного роду помилками, неточностями (часто ці дані записували зі слів однополчан), неправильним написанням прізвищ загиблих. І така ситуація спостерігається на території всього колишнього СРСР.

Жодна країна світу не знає такої кількості пам'ятників невідомому солдату. Із десятків мільйонів людей, які пішли на fronti Другої світової, майже кожен п'ятий радянський воїн зник безвісти. Переважна кількість - у той страшний 41-й рік. Його німе відлуння й донині фіксується зотлілими кістками з мерзлої землі Карелії, у білоруських болотах, у лісах під Києвом і на підмосковних полях. Кажуть, що війна не закінчилася, доки не похований останній її солдат. Ми понад півстоліття вшановуємо урочистість перемоги 1945-го, а трагічна війна 41-го, та 44-го років досі триває...

Територія Красилівського району не є виключенням з цих фактів. Тут, у братських та одиночних могилах, також поховано більше чотирьох сотень безіменних бійців.

Тому, з метою встановлення прізвищ загиблих, померлих від ран, хвороб солдатів радянської армії та вшанування їх імен на нових пам'ятних

плитах, ми вирішили провести «ревізію» братських могил. Адже через рік ми будемо відзначати чергову ювілейну дату – 75-ту річницю визволення Красилівщини від нацистів. Надалі таку ж «ревізію» проведемо і по списках загиблих односельчан. Джерелами для нашої «ревізії» послужили «Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець- Подільська область Т.1-4», інформація сайту «Меморіал», документи архівного відділу Красилівської РДА та різного роду Книги Пам'яті.

Оскільки ці джерела зафіксували на території району біля сотні братських могил та одиночних військових поховань, що відносяться до 1941 та 1944 років, робота буде довготривалою, дуже об'ємною, і в одну публікацію не вміститься. Тому й для першої статті ми вирішили взяти лише два населені пункти західної частини району – Глібки та Великі Зозулинці.

Село Глібки було звільнене від окупантів 10 березня 1944 року [1, арк.75]. Перші ж смерті червоноармійців жителі села побачили 7 березня 1944 року. В цей день у селі загинули 6 солдатів [2]. Хто вони були, з якої військової частини – ми не знаємо, та й взнати зараз дуже проблемно, а 9 березня в селі помер від ран рядовий 15-го стрілецького полку Митрофан Драчук [3, арк. 34], який, вірогідно, входив у ту групу розвідників, що загинула 7 березня. Незабаром на території села, у приміщенні школи, було розгорнуто хірургічне відділення 151 окремого медико-санітарного батальйону 147 стрілецької дивізії, де за період з 16-го по 23-є березня померло 12 бійців радянської армії.

Через 16 днів після визволення Глібок тут, при виконанні службового завдання, загинув зв'язківець рядовий Лебедев В.А. – уродженець м. Пушкін Ленінградської області [4, арк.50].

На сільському цвинтарі є дві солдатські могили, що відносяться до березня 1944 року. *(Вже згадуваний альбом фотографій, датований 1946 роком, показує нам братську могилу на цвинтарі Глібок з підписом – поховано 6 рядових).*

В одній з них похований Лебедев В.А., а щодо прізвища другого загиблого Линика Явтуха, то ми маємо великі сумніви, що там похований саме він. І ось чому. По-перше, Линик служив у 167 сд., а медсанбат відносився до 147 сд., по-друге, – солдат з таким прізвищем та іменем загинув при визволенні села Антонівка Чорноострівського району [5, арк.20], (тепер – Хмельницького району –авт.) і похований в братській могилі у смт. Чорний Острів.

Натомість, 12 померлих в госпіталі солдатів немов розчинилися в повітрі. Жодної згадки про їх місце поховання поки що не вдалося знайти. Через пошкодження аркуша в «Книзі померлих 151-го медсанбату» нам не вдалося встановити прізвище Миколи Васильовича, бійця 14-го понтонного батальйону. Два померлих в медсанбаті – Курашин та Жогло мають

аж по три місяця поховання – с.Заслучне, с.Глібки та с. Миколаїв. І ще, у нижченаведених таблицях є дуже багато порожніх клітинок. На нашу думку це новобранці призвані у Житомирській області та північних районах Хмельниччини, які так і не були внесені в ротні списки.

№ з.п	Місце служби, звання	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Архів
1.	Рядовий Понтон. бат. 14	[нерозбірливо] Микола Васильович			21.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
2.	Мол. сержант 15 сп	Воципихов Олександр Іванович			17.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
3.	Рядовий 15 сп	Демук Іван Якович			17.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
4.	Рядовий 15 сп	Драчук Метрофан (Митрофан) Федорович		Вінницька обл., Погребищенський р-н, с. Попівці	09.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
5.	Рядовий 281 ОСБ	Єнович Михайло Андрійович			17.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
6.	Рядовий 1 Гв. Арм. 17 ОБЗ	Лебедев Володимир Андрійович	1914	Ленінградська обл., м. Пушкін	26.03.1944 Загинув під час виконання завдання	с. Глібки	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.625.- Арк. 50.
7.	167 сд	Линик Явтух Михайлович			22.03.1944	Чорнострівський р-н, с. Антонівка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.625.- Арк. 20.

8.	Рядовий 640 сп	Ішук Михайло Сидорович			17.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
9.	Рядовий 147 сд	Жогло (Жало) Степан Васильович	1909	Київська обл., Те- тіївський р-н, с. Кашпе- рівка	23.03.1944 Помер від ран	с. Глібки	ЦАМО РФ. ф. 58.-Оп. 18002.- Спр. 508.- Арк. 48 ЦАМО РФ. ф. 58.-Оп. 977525.- Спр. 207.- Арк. 378
10.	Мол. лейте- нант 640 сп	Просвірін Дмитро Андрійович		Моло- товська обл. с. Соло- мірово	23.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
11.	Ст. сер- жант 7-й гв. Т.к.	Прошкін Олександр Денисович	1916	м. Мо- сква	21.03.1944 Помер від ран	с. Глібки	ЦАМО РФ. ф. 58.-Оп. 18002.- Спр. 776.- Арк. 5
12.	Рядовий 379 ап	Полищук Петро Степанович		Жито- мирська обл., Ан- друшів- ський р-н, с. В. Мош- ківці	16.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
13.	Рядовий 600 сп	Тояло Степан Васильович			23.03.1944	с. Глібки 151 ОМСБ 147 сд	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- А-71693.- Спр.632
14.	Рядовий 147 сд	Курадин (Курашин) Микола Ва- сильович	1906	Орлов- ська обл., Навлин- ський р-н, с. На- вли	21.03.44 Помер від ран	с. Глібки	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.- 977525.- Спр.208. Арк.495

Про бої під Чапаєвкою (6-9 березня 1944 року) є кілька публікацій в періодиці, матеріалах Всеукраїнських науково-практичних конференцій, воєнних мемуарах. За офіційними даними МО РФ тут загинуло 35 бійців та командирів радянської армії, а за матеріалами Музею ПРИКВО – 41 чоловік.

У 1956 році було проведено перезахоронення загиблих в цих боях з окремих поховань в одну братську могилу в с. Великі Зозулинці. На меморіальних плитах цієї могили викарбовано 24 прізвища загиблих. За описом цієї могили, що зберігається в особистому архіві автора [6], тут захоронено три офіцери і 22 солдати та сержанти. У 1986 році на могилі встановлена ще одна меморіальна плита з трьома прізвищами загиблих (ст. сержант Пороцький Л.Е. (на сайті «Меморіал», Пароцький), офіцер Стецюк Г.І., рядовий Чернатий І.Л. (на сайті «Меморіал», Чорний) [7, арк.33]. Що стосується офіцера Стецюка Г.І., то зараз важко встановити яке він має відношення до визволення району, оскільки загинув він у жовтні 1944 р. Прізвище Стецюк є поширеним у нашій місцевості. Можливо це був відпускник по пораненню, уродженець села Зозулинці, який загинув за нез'ясованих обставин. А всього в могилі знайшли свій спочинок 28 загиблих (25 тіл – 27 прізвищ та один невідомий боєць). На цьому кількісний аналіз могили можна було б закінчити, якби не одно але: у Вел. Зозулинцях після боїв березня 1944 року вже була братська могила, де за інформацією «Альбому фотографій братських могил. Кам'янець-Подільська область Т.1-4» було захоронено 6 солдатів. Про них нам не вдалося поки що знайти жодної інформації. Якщо припустити, що перезахоронення проводилось у вже існуючу братську могилу, то в ній спочиває 34 бійці та офіцери радянської армії.

А тепер про якість списку: Через недбалість працівників архіву МО РФ та працівників Красилівського районного військового комісаріату на меморіальні плити потрапили прізвища воїнів, які загинули на території Ізяславського, Білогірського та Хмельницького районів. Не будемо залишати осторонь від цих помилок і ротних та батальйонних писарів. Адже саме вони «об'єднали» Красилівське село Дворик й Ізяславське село Двірець в один населений пункт і записали його як Дворец.

Проскурівсько-Чернівецька операція, в результаті якої була визволена Красилівщина, розпочалася 4 березня 1944 року [8] і солдати: Базін В.О. [9, арк. 3], Воронін І.Д. [10, арк. 3], Матвієнко З.М. [11, арк. 3], аж ніяк не могли брати участь у боях на Красилівщині, оскільки вони загинули 2 березня під Ізяславським Двірцем. Мол. лейтенант Пена М.М. [12, арк. 7] та солдат Шатров І.М. [13, арк. 3] загинули при визволенні Бігородки Ізяславського району. Ще один загиблий, сержант Лук'янов Г.В. загинув при визволенні с. Рідкодуби Чернострівського (тепер – Хмельницького-авт.)

району. Не зовсім зрозуміла ситуація з мол. лейтенантом Агнетом А.М. та рядовим Юнусовим С. які пропали безвісти в період боїв під Чапаєвкою. Вашій увазі пропонується список загиблих радянських солдатів та офіцерів з братської могили у Великих Зозулинцях. У ньому вказані, крім інших відомостей, дати смерті та місце поховання бійців червоної армії.

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Перепоховання
1.	Мл. лейтенант 51 Гв. танк.бр.	Агнет Анатолій Матвійович	1924	Свердловська обл., м. Нижній Тагіл	15.03.1944 пропав без вести		ЦАМО РФ. Ф.33.-Оп. 563784.- Спр.13.- Арк. 2
2.	Ст. сержант 13 Гв. танк. бр.	Базін Валентин Олексійович	1921	Рязанська обл., Кораблинський р-н	02.03.1944	Ізяславський район с. Двірець	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
3.	Рядовий 51 Гв. стріл. бр.	Бондар Іван Андрійович	1911	Київська обл., Бишівський р-н, с. Мостише	06.03.1944	Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 39
4.	Гв. ст. сержант ПП 35753	Воронін Іван Давидович	1922	Орловська обл., Почепський р-н, с. Попівка	02.03.1944	Ізяславський район с. Двірець	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
5.	51 гв. тбр рядовий	Гольмазов (Голомазов) Василь Антонович	1903	Київська обл., Фастівський р-н, с. В.-Мотовилівка	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 80
6.	Мл. лейтенант 23 Гв. МСБр.	Данилов Микола Петрович	1922	Комі АРСР Сиктикварський район	08.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.33.-Оп. 563784.- Спр.3.- Арк. 9
7.	Рядовий 51 ГТБр.	Жарков Михайло Петрович		Новосибірська обл., Шегарський р-н, с. Трубачово	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 120
8.	Рядовий 51 ГТБр.	Жук Тихон Микитович		Сумська обл., Лебединський р-н, с. Лебедин	07.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 120

9.	Рядовий 51 ГТБр.	Замула (Замуєв) Іван Семє- нович		Київська обл., Біло- церківський р-н, с. За- річчя	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.262.- Арк. 304
10.	Рядовий 91 танк. бр.	Кашин Павло Олексан- дрович	1925	Горьковська обл., Бого- родський р-н, с. Гори	07.03.1944 Помер від ран.	с. Волиця Вонсовича смт. Теофі- поль	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.263.- Арк. 208
11.	Рядовий 51 Гв. стріл. бр.	Колядь (Коляда) Іван Тихо- нович	1910	Сумська обл., Лебе- динський р-н, с. М.- Висторг	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 172
12.	Рядовий 51 Гв. стріл. бр.	Куванду- лов Мамай	1909	Узбецька РСР, Самар- кандська обл., Кара- даринський р-н	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр. 258.- Арк. 172
13.	Рядовий 51 ГТБр.	Лобзин Микола Іванович			07.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.258.- Арк. 206
14.	Сержант 91 МБр.	Лук'янов Григорій Васильо- вич	1923		19.03.1944	с. Рідкодуби Красилів- ського ра- йону	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.263.- Арк. 242
15.	13 Гв. танк. бр.	Матвієнко Захар Ми- китович	1924	Могилевська обл., Мстис- лавський р-н, Ходогов- ська с/р, р/п 'Победа'	02.03.1944	Ізяслав- ський район с. Двірець	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
16.	Рядовий 6 Гв. ТК	Минзар Михайло Іванович	1922		07.03.1944	с. Чапаська	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.262.- Арк. 407
17.	Рядовий 91 танк. бр.	Очкин Евгеній Петрович	1927	Саратовская обл., Дерга- чевський р-н, с. Н. Репское	07.03.1944	с. Чапаська	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.263.- Арк. 303
18.	Мол. лейте- нант 23 Гв. мото- стрілк. бр.	Пена Ми- кола Мико- лайович	1912	Московська обл.	05.03.1944	с. Білого- родка Ізяслав- ський район	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.377.- Арк. 7

19.	Сержант 51 ГТБр.	Сарбаев Шиковат			10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО Ф.58.- Оп.977525.- Спр.258.
20.	Рядовий 51 ГТБр.	Танаев Мурат	1923	Туркменська РСР, Таша- узська обл., Тахтінський р-н	10.03.1944	с. Дворик	ЦАМО Ф.58.- Оп.977525.- Спр.258.- Арк. 360
21.	Рядовий 127 сд	Чорний (Чернатий) Іван Леон- тійович	1901	Краснодар- ський край, Сталінський р-н, х. Сер- дичі	21.03.1944	с. Калинівка Красилів- ського ра- йону	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.357.- Арк. 4
22.	13 Гв. танк. бр.	Шатров Іван Матві- йович				с. Білого- родка Ізяслав- ський район	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
23.	Рядовий 51 Гв. стрелк. бр.	Юнусов Сагумбай	1925	Ферганская обл., Кагано- вичский р-н, Бегабатский с/с	пропав без вести між 01.03.1944 и 15.04.1944		ЦАМО Ф.58.- Оп.977525.- Спр.258.- -Арк. 421
24.	13 Гв. танк. бр.	Яким'юк Костянтин Григорович				Ізяслав- ський район	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3

Перепоховання в цю могилу проводилось з таких сіл: Чапаєвка, Вербівка (2 офіцери), Сорокодуби (1 солдат), Волиця та Дворик [6]. На жаль ми до цього часу не знайшли документів, що стосуються загиблих у Сорокодубах і Вербівці, але знайшли підтвердження про інших загиблих в ході бою під Чапаською. Це бійці та офіцери 50-го окремого мотоциклетного полку (5 солдатів та офіцер), який в боях під Чапаською відіграв одну з ключових ролей в розгромі німецького угруповання. 15 бійців цього полку за підсумками боїв 6-9 березня 1944 року були відзначені орденами та медалями. Серед загиблих є бійці 70-ї механізованої бригади (8 солдатів та сержантів), 3-го гвардійського окремого мотоциклетного батальйону (1 сержант), 51-ї гвардійської танкової бригади (4 солдати та сержанти), 29 танкового полку (2 сержанти) та рядовий роти ПТР. Кілька солдатів та офіцерів мають по два місця поховання (Губінський М.В.), або місця смерті (Єрмолаєв Б.В.). На нашу думку до переліку загиблих в бою під Чапаською необхідно внести прізвища бійців з нижченаведеного списку. Для цього потрібно замінити меморіальні плити на братській могилі у Великих Зозулинцях.

№ з.п	Звання, місце служби	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце народження	Дата смерті	Місце поховання	Перепоховання
1.	Рядовий 3 Гв. Танк. Арм. 50 мотоц. полк	Березюк Василь Олексійович	1924	Житомирська обл., Троянівський р-н	07.03.1944	с. Чапаєвка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 6
2.	Рядовий 70 механіз. бр.	Брапок Семен Олексійович	1904	Житомирська обл., Чуднівський р-н м.Чуднів	08.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230. Арк. 3
3.	Рядовий 3 Гв. Танк. Арм. 50 мотоц. полк	Губінський Микола Васильович	1924	Архангельська обл., Няндомський р-н	07.03.1944	с. Чапаєвка с. Корочівка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 6
4.	Сержант 6 Гв. мех. корп. 29 ТП	Єрмолаєв Борис Микитович	1918	Пензенська обл., ст. Пашково, с. Юрсово	06.03.1944	с.Святець Теофіпольського району с. Ульяновка Красилівського району	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.176.- Арк. 2
5.	Рядовий ПТР 6 Гв. ТК	Кисіль Іван Васильович			06.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.262
6.	Ст. сержант 6 Гв. танк. корп. 3 Гв. окр. мотоц. бат.	Локтев Микола Михайлович	1920	Тамбовська обл., ст. Лемки	08.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.329.
7.	Сержант 51 ГТБр.	Макаренко Микола Михайлович	1916	Полтавська обл., Золотоношський р-н, с. Піщане	06.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525.- Спр.262.- Арк. 404
8.	Рядовий 70 механіз. бр.	Макзюк Дмитро Григорович	1905	Чернігівська обл., Тупичівський р-н	08.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.333.- Арк. 6
9.	Рядовий 70 механіз. бр.	Мамаєв Халель Маленович	1925	Дагестан, Лакський р-н	08.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.333.- Арк. 6
10.	Рядовий 3 Гв. Танк. Арм. 50 мотоц. полк	Матюшкін Василь Пилипович	1927	Чуваська АРСР, Ішлейський р-н	07.03.1944	с. Чапаєвка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 6

11.	Ст. сержант 70 механіз. бр.	Марков Григорій Маркович	1911	Чуваська АРСР, Калінінський р-н, Большешушська с/р	Помер від ран 21.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525 .- Спр.263.- Арк. 264
12.	Ст. сержант 6 Гв. мех. корп. 29 ТП	Пароцький Лев Эльевич	1917	Гомельська обл., м. Речиця	06.03.1944	с. Ульянівка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.176.- Арк. 2
13.	Рядовий 70 механіз. бр.	Петренко Андрій Іванович	1912	Київська обл., Макарівський р-н	10.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.333.- Арк. 7
14.	Рядовий 51 ГТБр.	Петрина Кузьма Савович			06.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525 .- Спр.262.- Арк. 458
15.	Ст. технік-лейтенант 50 окр. мотоц. полк	Покровський Валерій Федорович	1917	Смоленська обл., г. Думиничі	07.03.1944	с. Корчівка	ЦАМО РФ. Ф. 33.- Оп.11458.- Спр.856.- Арк. 2
16.	Рядовий 3 Гв. Танк. Арм. 50 мотоц. полк	Разін Тимофій Єгорович	1911	м. Уфа, Кармаскалінський р-н	07.03.1944	с. Чапаська	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 6
17.	Рядовий 70 механіз. бр.	Савчук Микола Федорович	1923	Житомирська обл., Чуднівський р-н	10.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.333.- Арк. 7
18.	Рядовий 51 ГТБр.	Силенко Костянтин Давидович			25.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525 .- Спр.258.- Арк. 322
19.	Рядовий 51 ГТБр.	Солієнко Юрій Корнійович			12.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525 .- Спр.258.- Арк. 322
20.	Рядовий 70 механіз. бр.	Талтаєв Мавлій	1904	Казахська ССР, Павлодарська обл., Павлодарський р-н	06.03.1944	с. Волиця	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.333.- Арк. 8

21.	Ст. сержант 51 ГТБр.	Тараканов Харисай Іванович			12.03.1944	с. Дворик	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 977525 .- Спр.262.- Арк. 531
22.	Рядовий 3 Гв. Танк. Арм. 50 мот. полк	Хаджиматов Хакемжан	1914	Узбецька РСР, Ленінський р-н	07.03.1944	с. Чапаєвка	ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 6

Не можна залишити поза увагою і ще дві братські могили, які знаходились в районі Чапаєвки, у селах Велика Клітна та Мала Клітна. Тут, за інформацією вже згадуваних Альбомів фотографій, датованих 1946 роком, захоронено – у Великій Клітні – 3 солдати та 4 партизани [6], а у Малій Клітні – 3 солдати [6]. Жодної інформації про них ми не маємо. Можливо вони були перезахоронені в братську могилу у смт. Базалії ???

Ось така ситуація. Дана проблема, висвітлена у цій статті, є актуальною для будь-якого населеного пункту колишнього СРСР, який був під окупацією нацистів. Наша «ревізія» дає спробу прояснити ще одну «темну» сторінку в історії краю.

Джерела:

1. ЦАМО РФ, Ф. 1 гв. А. Оп.6850, Спр. 432, Арк. 75.
2. Альбоми фотографій братських могил. Кам'янець- Подільська область Т.1-4, 1946 р.
3. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп.-А-71693.-Спр.632, Арк. 34.
4. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.625.- Арк. 50.
5. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.625.- Арк. 20.
6. Опис братської могили у с. Великі Зозулинці.
7. Лист голови Красилівського райвиконкому начальнику Хмельницького обласного комунального управління про виготовлення меморіальної плити. Архівний відділ Красилівської РДА. Ф.1.-Оп.1.- Спр.80.- Арк.33.
8. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія другої світової війни. – Хмельницький, 2009. – 385 с.
9. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
10. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
11. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3
12. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.377.- Арк. 7
13. ЦАМО РФ. Ф.58.-Оп. 18002.- Спр.230.- Арк. 3

*Мороз В.С.
м. Хмельницький
Мороз В.С.
м. Дніпро*

**ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО –
ВІХІ СТАНОВЛЕННЯ І ПОСТУПУ.
Їх іменами названі вулиці міста Хмельницького**

Розглядаються перипетії створення Дніпровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького, внесок в цю справу аматорів-подвижників А.Я.Фабра і Я.Д.Грахова, земського діяча та підприємця О.М.Поля і визначного історика Запоріжжя Д.І.Яворницького, на честь якого назва одна з вулиць міста Хмельницького.

***Ключові слова:** археологія, старожитності, музей, А.Я.Фабр, Я.Д.Грахов, О.М.Поль, Д.І.Яворницький, вулиця Яворницького.*

У місті Хмельницького з 1992 р. існує вулиця Яворницького. Розташована в масиві приватної забудови в районі “за цукрозаводом” (колишній масив Новий План №1), пролягає паралельно вул. Заводської від провулка Прибузького до вул. Жуковського. Виникла на початку 1930-х рр. і мала назву Комсомольська. У 1992 р. перейменована на честь Дмитра Яворницького (1855-1940) – історика, археолога, етнографа, фольклориста, дослідника козацьких старожитностей, одного з фундаторів і першого директора Катеринославського (нині – Дніпровського) історичного музею. Отже, наша розповідь про Дмитра Яворницького та його дітище – музей.

Тяга до прекрасного, рідкісного, самобутнього і неповторного властива людині із сивої давнини. Вже в первісному суспільстві виникли перші збірки цінних речей, що належали вождям племен. Саме їх, на наш погляд, і слід розглядати як зародки майбутніх колекцій. З розвитком суспільства ці збірки збільшувались і зосереджувались в руках панівних верст. Перевага надавалася виробам із дорогоцінних матеріалів, слонової кістки, дорогим прикрасам, одягу, посуду і т.п. Їх виставляли на показ у

спеціально збудованих будинках. Передісторія музеїв пройшла чотири періоди: давньосхідний, давньогрецький, давньоримський і середньовічний. Процес збирання предметів ішов у багатьох місцях світу одночасно. Для досягнення сучасних форм збирання і експозиції знадобилось більше як дві тисячі років [1, с. 12].

Вперше термін музей з'явився у Стародавній Греції. Музеїон означає місце присвячене музам, дочкам богині пам'яті Мнемозини [1, с. 12]. В давньогрецькій міфології кожна із дев'яти богинь була покровителькою мистецтва, поезії, науки, музики, танців і взагалі всьому, із витонченою насолодою духу [2, с. 106]. Так, Клію (Даруюча славу) покровительствувала історії, Уранія – астрономії, Калліопа – епосу, Мельпомена – трагедії, Полігімнія – гімнам і пантомімі, Таля – комедії, Ерато – любовній ліриці Терпсихора – танців і хорового співу, Евтерпа – ліричної поезії та музики. Греки будували на їх честь храми, які називали музейонами. Ці храми на честь богинь справді являли собою своєрідні зібрання мистецьких виробів. Однак, Стародавня Греція не є прабатьківщиною музеїв, а її храми не являлись першими музеями в історії людства. Вважається, що їм передувало тисячолітнє збирання цінностей у країнах Стародавнього Сходу і в Єгипті.

Біля витоків сучасного Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І.Яворницького стояло декілька високоосвічених патріотично налаштованих подвижників-аматорів. Захоплення історією для них стало довголітньою пристрастю по збиранню історичних пам'яток. Спочатку вагомі результати їх колекціонування лоскотало власне самолюбство та амбіції. З часом вони переходять до твердого переконання – відкрити свої скарби для широкого ознайомлення з ними мешканців Катеринослава, а згодом і передати приватні зібрання рідному місту.

Із багатьох меценатів, які залишили вагомий слід в культурному житті Катеринослава, назвемо цивільного губернатора таємного радника Андрія Яковича Фабра (1789-1863). Його 11-річне управління (1847-1858) губернією надовго запам'яталося мешканцям міста. У Катеринослав Фабр приїхав, маючи за плечима великий життєвий досвід. Син садівника німця-переселенця у м. Миколаєві вільно володів п'ятьма іноземними мовами [3, с. 97]. Рано розпочав канцелярську службу, у 1801 р. 12-річне хлоп'я – чиновник цивільної частини Таврійської казенної експедиції. Через сім років – доглядач лісів Криму. В 1818 р. Андрій Якович стає чиновником канцелярії Таврійської губернії. Після здачі екстерном екзаменів у Харківському університеті призначається правителем канцелярії Новоросійського генерал-губернатора і Бессарабського намісника графа М. С. Воронцова в Одесі. Правитель канцелярії являвся однією із самих довірених осіб в адміністрації. Це особливо проявлялось у часи відсутності графа в

регіоні. Тоді Фабр був зобов'язаний приймати і вивчати всю поступаючу інформацію і оперативно доповідати про неї генерал-губернатору [4, с. 89].

В Одесі розпочалася його наукова та пошукова діяльність. Він відкриває перший на Півдні України дендрологічний музей, в якому зібрав зразки дерев і кущів, що ростуть на території Правобережної України, Молдавії і Криму [13, с. 342]. Таким був перший і, на щастя, не останній крок чиновника-подвижника. Була в правителя канцелярії й інша пристрасть – захоплення древньою історією. В 1836 р. Андрій Якович робить переклад із грецької мови з безліччю приміток і карт і видає древній опис Чорного моря – «Арианов перипл Понта Эвксинского». В 1839 р. він був одним із співзасновників Одеського товариства історії та старожитностей. На основі архівних матеріалів опубліковує в першому томі «Записок» товариства, який вийшов у світ в 1844 р. статтю «О древних нагорных укреплениях в Крыму». В другому томі – «О памятниках некоторых народов варварских, древле обитавших в нынешнем Новороссийском крае».

Одержавши посаду намісника Кавказу, граф Воронцов в 1847 р. призначає свого правителя канцелярії Катеринославським цивільним губернатором [5, с.342]. Він запам'ятовується містянам не науковими працями, а дивацтвами, величезною ошадливістю і бережливістю, які просто неможливо було відрізнити від скупості. Пам'ятниками його діяльності стали конкретні справи, які навечно вписані в історію Катеринослава. До приїзду Фабра центральна вулиця перерізала в двох місцях глибокою балкою і річкою Половицею. Забудова міста велась з двох протилежних кінців – знизу і зверху, які практично не були з'єднанні. З перших днів перебування в Катеринославі губернатор із властивою йому енергією береться за благоустрій, перш за все центральної вулиці. Величезні за розмахом роботи розпочалися в тому ж 1847 р. Вершина гори була зрізана, балки і яри засипані. Половицю відвели в підземне русло. На проспекті стали заможувати каменем проїжджу частину та прокладати перші тротуари. Розбито два паралельні бульвари, кожен із двома рядами високих дерев, які змінювалися кущами бузку із пішохідними алеями посередині [5, с.342]. Так виник Катеринославський, в народі Фабрівський, сьогодні проспект ім. Д.І.Яворницького. Цього було досить, щоб навечно вписати ім'я подвижника в історію міста. Та цього йому виявилось замало. Губернатор приймає рішення до заснування в Катеринославі музею старожитностей.

Однодумцем Фабра у справі музею став директор гімназії Яків Дмитрович Грахов, який займав цю посаду в 1846-1863 рр. Високоосвічена людина. Займався вивченням історії місцевого краю, співробітничав з Одеським товариством історії і старожитностей [13, с. 95], збирав старовину для природничого, археологічного та нумізматичного кабінетів

учбового закладу. За розпорядженням Фвбра звозяться кам'яні баби, збираються речові рештки культури народів, які проживали на території губернії. Андрій Якович дотримується тодішнього панівного принципу в музеях Європи – експозиція має розпочатися експонатами із культур Єгипту і Греції.

1 лютого 1849 р. подвижники губернатор Фабр і директор гімназії Грахов відкривають Катеринославський громадський музей. Губернський предводитель дворянства дійсний статський радник барон Федір Єрмолайович Франк (1838-1850) [5, с. 239] дав дозвіл на розміщення його в залах будинку дворянських зборів – Потьомкінському палаці. Першим експонатом новоствореного музею стала єгипетська мумія жінки першого тисячоліття до н. е. [7, с. 66,67], яку він придбав в 1849 році разом із іншими єгипетськими предметами за 80 руб. [8, с. 309].

Під час Кримської війни 1853-1856 рр. Катеринославська губернія стала прифронтовою. Військові дії в Криму внесли певні зміни в становище музею і посприяли його збагаченню експонатами із евакуйованого, офіційно відкритого в 1826 р. в Керчі музею старовини [9, с. 12]. Потьомкінський палац віддають під госпіталь. Розміщений там музей в березні 1855 р. переводять в приміщення гімназії. Його засновник Грахов призначається директором цього закладу. Де розмістився багатющий Керченський музей ми не знаємо. Відомо, що він постраждав від пожежі і залишки унікальної колекції, зібраної П.Дюбруксом, були передані Катеринославському музею. Станом на лютий 1858 р. він мав нумізматичну колекцію срібних та мідних російських та іноземних монет різних часів, єгипетські речі, знахідки курганів, повне зібрання гірничих порід Півдня України. Заважимо, що деякі єгипетські експонати залишилися в Катеринославі.

Величезний внесок в розвиток Катеринославського музею вніс Олександр Миколайович Поль (1832-1890). Випускник Дерптського університету із ступенем кандидата, успішний сільський господар, земський діяч, попечитель кількох учбових і одного медичного закладу, присяжний засідатель, мировий суддя, перший почесний громадянин Катеринослава, Поль – археолог, лідер з розвитку гірничодобувної і металургійної промисловості на Півдні України. Він відкрив і почав промислову розробку криворізької залізної руди. Важко знайти сферу суспільного життя Катеринославщини, до якої би не приклав своїх зусиль подвижника.

Полі були в родинних стосунках із багатьма відомими представниками козацько-старшинських родів: Полетики, Полуботки, Манджоси, Малами, Савицькі та ін. Розповіді матері і бабусі ще в дитинстві пробудили інтерес до історії. Перші археологічні знахідки дісталися в своєму маєтку. Олександр Миколайович чи мало речей придбав у різних людей. Перші свої знахідки аматор відіслав в Ермітаж. В другий раз за надіслану мо-

нету часів князя Володимира обміняли на декілька золотих, срібних і залізних речей із знайдених І.Є.Забеліним в знаменитому скіфському Чортотлицькому кургані на Нікопольщині. Мабуть вже тоді у Поля виникла ідея створити власний музей із предметів різних історичних епох. Мрія здійснилася в 1887 р. [10, с. 188]. У чотирьох кімнатах в Катеринославі розмістилося тридцятирічне зібрання раритетів. Експозиція приватного музею охоплювала фактично всю історію Придніпров'я від найдавніших часів до XVIII ст. [10, с. 52]. Музей став доступним для всіх, мав спеціального екскурсовода. Інколи ним був Поль.

Найбільший був запорізький відділ. Тут вабили зір гармати, рушниці, шаблі, келепи, списи, гаківниці, ятагани, ядра, прекрасне зібрання жупанів, люльок, козацької порцеляни, античних статуєток, візантійських емалей, величезна бронзова ваза, багато різних артефактів з могил узбережжя Дніпра, золоті прикраси, бронзові дзеркала античності [10, с. 53]. Цінність колекції була дуже високою. На її придбання Поль, за оцінками сучасників, витратив від 150 до 300 тис. руб. В 1891 р. відомий археолог К.М.Мельник зробила каталог колекції Олександра Миколайовича, який описує 4774 експонатів [11].

26 липня (7 серпня) 1890 р. О.М.Поль помер в Катеринославі від розриву серця. Під час похорону лунає пропозиція увічнити пам'ять покійного створенням у місті музею його імені [8, с. 309]. Першими до губернської земської управи про вшанування його пам'яті шляхом відкриття гірничої школи звернулися в листопаді 1900 р. катеринославський губернатор генерал-лейтенант Генерального штабу граф Ф.Е.Келлер і Бахмутська земська управа. Губернські земські збори ухвалили вшанування імені Поля відкриттям музею його імені при Катеринославському вищому гірничому училищі і виділило на це 5 тис. руб. Гроші не використали [12, с. 9]. Музей створений не був. 9 жовтня 1901 р. на засіданні голова Катеринославського наукового товариства професор хімії В.В.Курилов зробив доповідь про заснування в Катеринославі Ботанічного саду з музеєм при ньому природничо-історичним і археологічним [13, с.1]. Як бачимо – це обласного музею ім. Поля. В грудні 1901 – січні 1902 років в Катеринославі відкривається виставка приватної колекції Поля. Поступово ідея відкриття музею імені подвижника, підігріта успіхом виставки, набирала сили і підтримки суспільства. 6 травня 1909 р. музей імені Поля відкрили в приміщенні Катеринославського комерційного училища при активній підтримці директора А.С.Синявського [13, с. 2]. На передодні відкриття професор Московського університету Д.І.Яворницький прочитав доповідь про значення музею як наукової установи і про методи охорони пам'яток.

На час відкриття музей мав археологічний, нумізматичний і природничий відділи. Влітку 1903 р. створюється художній. Його основою стали

картини художньої виставки 1903 року в Катеринослві місцевих художників В. Корнієнка, Євсевського, Горбоносова, Ведьорнікова, Козлова, Лукашевича, Машічева, Піскарьова та ін.

Багатощі збірки Поля, іменем якого був названий музей, за бажанням його спадкоємців, лежали в міській управі [12, с. 12]. Так побачив своє життя музей, який все більше і більше зростав експонатами та поневіряючись без власного приміщення.

Катеринославське наукове товариство в 1902 р. одногосно затвердило відомого історика Д.І.Яворницького першим директором музею. Власне музею як такого ще не було, хоч він і був офіційно відкритий. Музей ще було потрібно створити. Він не мав достатньої кількості експонатів, ані приміщення. Колекція Поля від його вдови надійшла значно пізніше [14, с. 89]. Історія музею тісно переплелась із життям і діяльністю добра. Це – нерозривна праця продовжувалась більше 30 років (1902-1933). Дмитро Іванович збирав експонати, будував приміщення, створював відділи. Яворницький пережив з музеєм важкі часи революцій, утвердження УНР, боротьбу за владу на Україні і Катеринославі, оберігав колекції від розкрадань [15, с. 157].

Дмитро Іванович обиває пороги. Було навіть оголошення в газеті про бажання найняти приміщення [11, с. 12]. В 1902 р. губернська земська управа приймає рішення про будівництво спеціального приміщення музею. На загальних зборах Наукового товариства 19 жовтня 1902 р. заслухали доповідь голови Курилова «Про дім Гофмана в Берліні» і приступили до узгодження на його основі проекту будівлі. Роботи розпочалися 31 серпня 1903 р. під наглядом викладача Вищого гірничого училища цивільного інженера Г.Г. Панафутіна [4, с.222], завершив оздоблення ліпкою Г.К.Сандецький. 9 серпня 1905 р. відбулося урочисте відкриття обласного музею імені Поля на початку Катерининського проспекту (зараз Д.Яворницького), де знаходиться і нині [17, с. 25]. З великим піднесенням сюди переносяться експонати. Музей значно збагатився подарунками свідомих діячів. На час відкриття музею в новому приміщенні в 1905 році різні старожитності пожертвували 172 чол. [9]. Цікаві речі жертвували всі версти населення – від селян до родини Романових – великого князя Михайла Миколайовича, трьох графів, однієї графині; найвищих посадовців губернії, дворян, інтелігенції.

В 1902 р. XII археологічний з'їзд закінчив свою роботу в Харкові. Завдячуючи Яворницькому на 1905 р. було призначено проведення наступного XIII в Катеринославі з 15 по 27 серпня 1905 р. в приміщенні Потьомкінського палацу, Вищого гірничого училища і відкритого на передодні обласного історико-археологічного музею імені Поля [19, с. 7,22]. На прохання Дмитра Івановича Імператорське археологічне товариство

постановило: всі добуті речі на кошти приватних землевласників поступають до міського музею. Готуючись до з'їзду, Яворницький без жодних субсидій земства та московського археологічного товариства на кошти місцевих землевласників за три літа дослідив і розкопав до 150 курганів, зібрав значний археологічний матеріал. Після закінчення роботи XIII археологічного з'їзду в Катеринославі до музею також поступило зібрання Поля, за винятком золотих речей, які віддали на збереження до місцевого державного банку [12, с. 14].

В 1804 р. в Катеринославі переїхала духовна семінарія. З нагоди її сторічного існування в музеї створили відділ церковної старовини. Користуючись цим, директор виклопотав у Синоду право на огляд старожитностей церков і вилучення історичних і художніх речей. Протягом одного тільки 1906 р. Яворницький зібрав біля 600 екземплярів церковної старовини, переважно XVIII ст. В 1910 р. до музею надійшла колекція колишнього Катеринославіського Громадського музею, яка зберігалась в місцевій класичній гімназії, експонати Південноросійської обласної сільськогосподарської, промислової і кустарної виставки та інших виставок, що відбулися в місті [20, с. 140]. Активна збиральницька діяльність Яворницького дуже збагатила фонди закладу, який став першим на Україні як за кількістю експонатів, так і науковою якістю (понад 30 тис.) [21, с. 213]. Вже в 1911 р. музей був переповнений. В грудні 1911 р. вперше піднімається питання про спорудження додаткового будинку для розміщення експонатів. Міська управа виділила землю поряд із старим приміщенням. Губернська і повітові земські управи виділили кошти. Яворницький за власний рахунок їде в Єгипет. З 1912 р. розпочалося будівництво за планом Катеринославіського музею. В тому ж році відбувається ще одна знаменна подія. 8 травня 1917 р. Ольга Семенівна Поль, дружина Олександра Миколайовича подарувала музею всю колекцію старожитностей свого чоловіка.

Проїшло два роки. Будівництво було майже завершене, як розпочалася Перша світова війна. Зібрані матеріали розмістили в дев'яти відділах старого музею: передісторичний, скіфський, грецький, тюркський, запорозький, церковний, етнографічний, природничий і археографічний. Дуже багатою була запорозька збірка. Зразу ж кидався в очі одяг запорожців: дорогі жупани, шаровари, пояси, всяка зброя: келепи, пістолі, рушниці, гармати, ціла збірка списів з Жовтих Вод, портрети гетьманів і окремих запорожців, автографи кошових отаманів, запорозькі скрині, обцяцькованих перламутром, велика кількість порохівниць, люльок. Серед раритетів годинник запорожців 1773 р. французького виробництва. Надзвичайно цінні клейноди (булави, перначі, бунчук, литаври), рукописи та стародруки, документи Коша Запорозької Січі, Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних канцелярій, родинні архіви козацьких

старшин, чотири рукописні Євангелії XV-XVI ст., рукописне учительське Євангеліє 1594 р., Євангеліє першодрукаря Івана Федорова 1580 р. [22, с. 162].

Революція, Громадянська війна і перші роки радянської влади принесли згубні наслідки для музею. 768 золотих та срібних предметів пограбовано, 855 коштовних предметів вилучила влада на потреби голодуючих [8, с. 311]. Одночасно музей поповнюється цінними предметами із приватних колекцій, із конфіскованих маєтків, дворянських, земських і міських установ. В цей час формується єгипетська колекція (1849-1918), яка нарахувала 65 одиниць. Хронологічні рамки колекції – XXI-XVIII ст. до н.е. (Середнє царство), IV-I ст. до н.е. (елліністичний та римський періоди) [7, с. 69]. Серед предметів поховального культу згадувана мумія, канопи (посудина для зберігання нутрощів померлого), Осіріса, Гора, Апіса, Тота, Мینی.

В 1917 р. більшовики позбавляють музей назви імені Поля, перетворивши його у «Народний музей». Із 1926 р. – Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей, з 1935 р. – Дніпропетровський історичний музей позбавлений імені Поля. В 1933 р. цькування Яворницького закінчилося звільненням з роботи і позбавленням пенсії.

До початку Великої Вітчизняної війни фонди музею нараховували майже 90 тис. одиниць зберігання [23, с. 415]. Влітку 1941 р. евакуювали найбільш цінні експонати запорозького, скіфського, церковного і відділу європейської культури. Велика кількість цінних експонатів залишилась в Дніпропетровську. 25 серпня в місто ввійшли німці. В вересні 1941 р. музей відновив свою роботу. В квітні-травні 1942 р. в приміщенні музею влаштував свою резиденцію штаднікомісар Клостерман. Всі експонати перенесли в приміщення художнього музею. При перенесенні частину речей розграбували німці і населення. Найбільш цінні вдалось врятувати завдяки зусиллям сторожа і прибиральниці, які закопали їх в землю і вміщені в недіючі котли. При відступі в жовтні 1943 року німці вивезли один вагон експонатів [24, с. 164], або майже 30 тис. експонатів [8, с. 312]. Із вивезених фашистами експонатів знайдено і повернуто одиниці.

25 жовтня 1943 р. Дніпропетровськ було звільнено. 19 листопада облвиконком призначає Д.Ф.Крашивського, сина художника і внучатого племінника Т.Г.Шевченка директором музею, який відновлює свою роботу. В 1948 р. музейне зібрання становило 33 тис. одиниць зберігання – третину від довоєнного. Нині – понад 240 тис. [23, с. 415].

Сьогоднішній день музею – науковий опис, класифікація, систематизація і наступна каталогізація експонатів музейних джерел.

Джерела:

1. Мезенцева Г.І. Музеєзнавство./ Г.І.Мезенцева – К.: «Вища школа», 1980.
2. Тахо-Годи А.А. Греческая мифология. / А.А.Тахо-Годи – М.: «Искусство», 1989.
3. Андрей Яковлевич Фабр.// Екатеринославский юбилейный листок. – Екатеринославка: тип. Я.М.Чаусского, 1884 – №11, с. 97.
4. Захарова О.Ю. Генерал-фельдмаршал светлейший князь М.С.Воронцов. Рыцар Российской империи. – М.: ЗАО Изд-во Цетрополиграф, 2001.
5. Мороз Володимир, Мороз Віктор Забуте визнання – А.Я.Фабр / Володимир Мороз, Віктор Мороз // Краєзнавчі нариси з історії Придніпров'я: історичні події і люди. – Хмельницький: ПП Мельник А.А.
6. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава / М.М.Владимиров. – Екатеринослав: тип. Я.М.Чаусского, 1887.
7. Фоменко І.А., Шамрай Г.Ф.Пам'ятки мистецтва та матеріальної культури Стародавнього Єгипту в зібрані Дніпропетровського музею ім. Д.І.Яворницького / І.А. Фоменко, Г.А.Шамрай // Вчений-подвижник. – Дніпропетровськ: міська друкарня, 1990.
8. Бекетова В.М. Хронологія історії Дніпропетровського державного історичного музею ім. Д.І.Яворницького / В.М.Бекетова// Регіональне і загальне в історії. – Дн.: «Перемоги», 1995.
9. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України/ Становлення і розвиток / Г.А.Скрипник. – К.: «Наукова думка», 189.
10. Кочергін І. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина. / Кочергін – Дн. Національна гірнича академія України, 2002.
11. Каталог древностей А.Н. Поля в Екатеринославе. – К.: 1893. – в. І.
12. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею / П.Матвієвський //Збірник. Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. – Дн.: 1929. – т.1.
13. Родзянко М.В. История создания областного музея имени Поля/ М.В. Родзянко//Екатеринославский областной музей имени А.Н.Поля. – Ек.: тип. губ. земства, 1905.
14. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М.Шубравська. – К.: Наукова думка. 1972.
15. Стежор А.Н. Дніпропетровський історичний музей: минуле, сьогодення, перспективи / А.Н.Стежор // Регіональне і загальне в історії. – Дн.: «Пороги», 1995.
16. Весь Екатеринослав. Изд. Буравей. – Екатеринослав в собственной типографии, 1912.
17. Сохань П.С., Олійник-Шубравська М.М. Видатний дослідник запорозького козацтва, полум'яний український патріот // Яворницький Д. Твори у 20 томах. – К. – Запоріжжя. – Наукова думка, 2004. – т. 1.
18. Алфавитный список гг. жертвователей Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля со времени его возникновения по июль 1905

- г. // Каталог Екатеринославского областного музея имени А.Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав: тип. гип. губерн. земства, 1905.
19. Правила Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М.: тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1903.
  20. Піскова Е.М. Катеринославський обласний музей імені О.М.Поля / Е.М.Піскова // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – т.4.
  21. Іваннікова Л. Енциклопедист народного життя академік Д.І.Яворницький / Л.Іваннікова // Дослідники українського фольклору: не відоме та маловідоме. – К.: М.Дмитренко, 2008.
  22. Фаринець А.М. Історія створення «Церковного відділу» Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького/ А.М. Фаринець.// Регіональне і загальне в історії. – Дн.: «Пороги», 1995.
  23. Капустіна Н.І. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького/ Н.І. Капустіна// Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – т. 2.
  24. Павлюкова О.В. Днепропетровский исторический музей имени Д.И. Яворницкого в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / О.В. Павлюкова//Регіональне і загальне в історії. – Дн.: «Пороги», 1995.

*Олійник Ю.В.
м. Хмельницький*

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ СФЕРІ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Національно-культурна політика Німеччини на українських землях ґрунтувалася на ідеологічних засадах щодо особливого становища німців. Часто це було основним аргументом нелюдського ставлення гітлерівців до культурних потреб поневолених народів. Незважаючи на відсутність єдності у поглядах лідерів III Рейху на засоби і характер задоволення культурно-освітніх потреб населення окупованих територій, протекціоністською її назвати не можна.

У липні 1942 р. фюрер говорив: «Нехай у них будуть школи, і якщо вони захочуть у них ходити, то нехай платять за це. Але максимум, чого їх слід навчати, – це розрізняти шляхові знаки. Уроки географії повинні зводитися до того, щоб примусити їх запам'ятати: столиця рейху – Берлін і кожен з них хоч раз у житті мусить там побувати. Окрім того, цілком достатньо буде навчити тубільців, наприклад, українців, трохи читати і

писати по-німецькому, а такі предмети, як арифметика тощо, в цих школах зовсім ні до чого».

Посліднім противником відновлення освітньої системи був і рейхскомісар Е. Кох, який усіяко обмежував доступ українців до навчальних закладів. На початку 1942 р. він підписав циркуляр, яким дозволив розпочати заняття тільки в 4-класних “народних” школах для дітей до 11 років. Плата за навчання в школах коливалась від 100 до 350 крб, крім того вимагалось внесення продуктів харчування.

У відкритих школах гітлерівці ліквідували учнівські органи самоврядування, практикували застосування фізичної сили та морального приниження. Навіть літні канікули нацисти перетворили для учнів та вчителів у трудовий табір. Так, у Шепетівській окрузі під час літніх канікул учні разом з педагогами повинні були відбувати трудову повинність у місцевих господарствах та збирати лікарські рослини [1, с. 153].

Так, у 1941-1942 навчальному році в Дунаєвському районі працювало 28 початкових та неповно-середніх шкіл, в яких навчалось 4263 учні. Відвідування шкіл бажало кращого. Так, у Воробіївській школі воно складало 38%, Січинецькій – 53%. Учні активно залучалися владою до різноманітних робіт в громадських господарствах. Так, учні Ганнівської школи пропололи 14 га зернових, Рачинецької – 9. Учні Маківської, Рахнівської, Блищанівської та інших шкіл збирали лікарські рослини [2, с. 19].

Через ідеологічні міркування гітлерівцями було вилучено у школах радянські підручники. Вчителі були зобов’язані поширювати серед дітей провокаційні чутки, нісенітници, брехливі звернення про стан справ на фронті тощо. Педагогічні та учнівські колективи змушені брати участь в заходах, приурочених ювілеям нацистських вождів.

За роки окупації нацистами знищено та зруйновано на території області 920 шкільних приміщень та 366 дитячих установ. Збитки, завдані закладам освіти складають 131 млн крб.

Дозвіл цивільної адміністрації на функціонування сценічного (театрального) мистецтва сприяв його масовому поширенню на території краю. У Дунаєвському гебіті на театральному поприщі працював Дунаєвський міський театр. З нагоди 128-ї річниці від дня народження Т. Шевченка театралі поставили п’єсу «Назар Стодоля». На театральних сценах генеральної округи гастролювали також іноземні трупи. Так, 29 березня 1942 р. в приміщенні Дунаєвського міського театру виступала Віденська трупа німецької поліції з пісенною та музичною програмою за мотивами творів німецьких та австрійських поетів і композиторів.

Але з осені 1942 р. окупаційна влада змінила ставлення до театального життя і масово розформувала театральні трупи. Артистів, котрі надто активно пропагували з театральних підмостків відродження укра-

їнської культури, звинувачували в антинімецькій пропаганді, звільняли з роботи.

Досить швидко з репертуару театрів зникли твори класиків української драматургії, а натомість з'явилися низькопробні вистави-одноденки, в яких українці подавалися негативно. Репертуар театрів піддавався цензурі, зміст вистав та сценічні програми викладались німецькою мовою з обов'язковим погодженням у відповідних інстанціях цивільної адміністрації. Цензура поширювалася також на афіші, що друкувалися українською та німецькою мовами.

На відміну від інших діючих громадських організацій, просвітянські товариства розпочали працю легально і зосередили у своїх рядах відомих місцевому населенню громадських діячів, науковців, митців. Ініціатива в їх створенні належала українській інтелігенції, яка вбачала у „Просвітах” рушій відродження української культури. Діяльність просвітянських товариств приносила чимало клопоту окупаційній владі. У „Просвітах” окупанти виявляли патріотично налаштованих українців. З червня 1942 р. розпочинаються масові арешти просвітян. Так, на Дунаєвеччині окупанти заарештували та розстріляли членів товариства Зіну Крижижевську, Мечислава Опольського, Ананія Борідка та членів його сім'ї тощо.

З пропагандистських міркувань гітлерівці дозволили роботу закладів культури. Однак вони працювали під пильним оком німецьких цивільних органів влади. Надмірне „опікування” гітлерівцями закладами культури призвело до знищення на території області приміщень 51 театру та клубу. Вцілому закладам культури завдано збитків на суму 5 млн крб. [3, с. 161].

У своїй пропаганді нацисти намагалися використати кіно. При фашистському міністерстві пропаганди було створено кіностудію „Українфільм”, як філіал берлінської студії „Остфільм”.

На серпень 1942 р. у рейхскомісаріаті працювало до 300 кінотеатрів.²¹ Кам'янець-Подільський міський кінотеатр демонстрував німецькі документальні стрічки та кінофільми. Популярними серед населення були німецькі кінофільми „Трукса” та „Орлиця Валі”. Лише за десять днів кінотеатр відвідало 8 тис. осіб. З вересня 1942р. почав працювати кінотеатр в Ізяславі, але художні стрічки у кінотеатрі демонструвалися переважно для представників німецької армії та чиновників місцевої адміністрації. Для українського населення вхід на кіносеанси був заборонений. Кінотеатри демонстрували так звані „культурфільми” „Шлюбна ніч у трьох”, „Шлюб з перешкодами”, „Переможець смерті”, „Такі вже чоловіки”. У них німецькі режисери пропагували перевагу арійської раси. У кінотеатрах масово демонструвалися також кіноагітки типу „Дорога в Німеччину” та фільми відзняті на замовлення німецьких фірм „Тютюн” (процес виробництва тютюну), „Штрало” тощо [4, арк. 15].

Завдано збитків мережі районних бібліотек. З 1438 бібліотек, що працювали до війни у Кам'янець-Подільській області станом на жовтень 1945 р. вцілілими залишилось лише 190 бібліотек з книжковим фондом у 134200 примірників [5, с. 51]. Бібліотекам області заподіяно збитків на суму 1268104 крб. За період нацистської окупації гітлерівські загарбники знищили 1223400 книг [6, с. 256].

У Шепетівському районі окупанти знищили 17 бібліотек та завдали матеріальних втрат бібліотечній галузі на суму 150 тис. руб. Бібліотечній мережі Антонінського району завдано збитків на суму 50 тис. руб.; Меджибізькій – 75 тис. руб. та Чемеровецькій – 120 тис. руб.

Були піддані нищівному пограбуванню музейні установи області. Найцінніші експонати, колекції вивезені за кордон. Так, з Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника гітлерівці забрали нумізмічні колекції, твори графіки та живопису [7, с. 162].

Ззнали втрат і архівні установи. Причиною значних втрат стали бойові дії радянської та німецької сторін і окупація. З початком окупації гітлерівці використовували архівні документи для різних потреб. Так, документи Дунаєвського архіву були призначені для розпалу в грубках [8, арк. 65].

Фонди Проскурівського історичного архіву міська влада продавала для потреб паперової фабрики. На початку липня 1941 р. було знищено 16700 одиниць зберігання документів Теофіпольського районного архіву [9, арк. 67]. Ще більших втрат зазнав Славутський регіон. Гітлерівці частково знищили документи за 1812-1941 роки та облікові дані [10, арк. 54].

Повністю було знищено джерельну базу з історії Полонського району за 1927-1937 роки. Від рук нацистів загинуло 30 тис. одиниць зберігання [11, арк. 43]. Документи Білогірського районного архіву по наказу представників німецької влади в грудні 1944 р. було спалено [12, арк. 43].

Так і не вдалося з'ясувати кількість фондів та документів, які зберігалися в Базалійському архіві внаслідок знищення разом з архівними документами облікових даних. Є припущення, що було знищено 12 тис. справ [13, арк. 43].

За даними комісії по розслідуванні злочинів нацистських загарбників в Орининському, Сатанівському, Михайлівському, Волочиському, Старосинявському, Базалійському, Чемеровецькому та Білогірському архівам було знищено понад 184 тис. одиниць зберігання (584 фонди) за 1890-1941 роки [14, арк. 43].

Таким чином, нацистський окупаційний режим на території Кам'янець-Подільської області знищив та зруйнував культурну спадщину подолян, яка створювалася її жителями не одне сторіччя. В руїни та попіл було перетворено заклади культури, знищено шкільні підручники, бібліотечні та музейні фонди.

Джерела:

1. Олійник Ю.В. Становище вчительства Хмельниччини в роки нацистської окупації (1941-1944) /Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. –Т.8: Матеріали четвертого круглого столу „Культура і просвітницький рух на Поділлі”.–С.153.
2. Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: Збірник документів і матеріалів/вступна стаття О.М. Завальнюка, Ю.В. Олійника, упорядкування В.Г. Байдич та ін. – Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори – 2006”, 2015. – 320 с.
3. Олійник Ю.В. Культурно-освітня політика окупаційного режиму в Україні 1941–1944рр. (на матеріалах Хмельниччини) Ю.В. Олійник // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 160–169.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп.4, спр.109, арк.15.
5. Синиця Н.М. Втрати бібліотек Хмельниччини під час фашистської окупації //Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції/Ред. кол.: Винокур І.С. (голова), Дарманський М.М., Завальнюк О.М. та ін. – Кам'янець-Подільський. –1995.– С.51-53.
6. Олійник Ю.В. Становлення та розвиток бібліотек на Хмельниччині у 40-х роках ХХ ст. Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 100-річчю Хмельницької ОУНБ ім. М.Островського /Ред. кол.: Ільїнська О.В. (голова), Карван С.Л. (заступник), Слободянюк П.Я. (наук.ред.) та ін. –Хмельницький: Хмельницька міська друкарня .–2001. –С.256- 258.
7. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні 91941-1945 рр.): збірник документів /вступна стаття О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника, упорядкування В. Г. Байдич та ін. – Хмельницький ФОРМ Мельник А.А. – 2015. – 454 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 14, оп. 1, спр. 2714, 96 арк.
9. ЦДАВОУ, ф. 14, оп. 1, спр. 2714, 96 арк.
10. Там само, арк. 54.
11. Там само, арк. 43.
12. Там само, арк. 43.
13. Там само, арк. 43.
14. Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення і розслідування злочинів нацистів в регіоні 91941-1945 рр.): збірник документів /вступна стаття О.М. Завальнюка, В.Г. Байдича, Ю.В. Олійника, упорядкування В. Г. Байдич та ін. – Хмельницький ФОРМ Мельник А.А. – 2015. – 454 с.

ШКІЛЬНА МЕРЕЖА КРАСИЛІВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В культурному відношенні Волинь була однією з найвідсталіших губерній в Україні. Після скасування кріпосного права в поміщицьких селах відкривалися школи грамоти – навчальні заклади найнижчого типу, в яких передбачалося навчання російському і слов'янському читанню, письму, 4 арифметичним діям та церковному співу. Один із сучасників у 1866 році писав, що ці школи існували більше на папері, ніж на ділі. У багатьох парафіях жоден учень не відвідував школи і тільки у звітах начальству писали про 5 чи 10 учнів і їх успіхи в навчанні. [1] Через це треба дуже критично ставитись до інформації в описах М.І.Теодоровича. Наприклад, в описах сіл Цеценівка та Волиця Дубиська читаємо, що в цих селах є школи грамоти, [2] але в звітах та шкільних листках за 90-і роки ХІХ ст. вони не згадуються. В «Церковно-приходському історико-статистичному описі с. Волиця Дубиська і приписного с. Цеценівка» за 1894 р. зазначено, що в цих селах школи грамоти були відкриті в 1870 р., але невдовзі були ліквідовані через відмову жителів цих сіл надавати кошти на утримання цих навчальних закладів. На цей час у Волиці на 550 жителів грамотних селян було 18, вміють писати 5, серед них жодної жінки, в Цеценівці на 564 жителі грамотних 20 душ чоловічої статі, в Заставках на 248 душ православного населення грамотних 7 душ. [3] Через це видаються сумнівними «відкриті» Теодоровичем школи в Лагодинцях в 1850 р., Манівцях в 1873 р.

В 1900 р. в Волинській губернії навчалась лише кожна 24-а дитина шкільного віку, кожен 14-й хлопчик та 71-а дівчинка.

Думаю, що найдостовірніші дані дає «Звіт Волинської єпархіальної ради про стан церковно-приходських шкіл і шкіл грамоти Волинської губернії» та «Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч 3. Волынская губерния» за 1899 рік:

№ з/п	Назва села чи містечка	Колі відкрито	К-ть учнів на 1.01.1900		Кому належить приміщення	Сума місцевих коштів на утрим. в 1899 р.	Інформація про вчителя
			хлопців	дівчат			
Сільські однокласні початкові народні училища							
1	Западинці	1870	49	9	громаді	562 р	Кримовський Василь Григорович, зак. Острозьку вчительську семінарію, на посаді з 1.09.1895 р., з-та 336 р. Вч. гімнастики Ульянов Кирилук, 25 р.

2	Красилів	1870	76	11	громаді	587 р	Антонишин Петро Петрович, звання народного учителя, має срібну медаль «За усердие» на Олександрівській стрічці, на посаді з 22.04.1876 р., з-та 330 р. Вч. гімнастики – вакансія, 25 р.
3	Кузьмин	1869	52	4	громаді	420 р	Галащук Іван Михайлович, зак. Острозьку вчительську семінарію, на посаді з 1.09.1898 р., з-та 300 р. Вч. гімнастики Іван Білоус, 24 р.
4	Кульчини	1870	73	2	школі	467 р	Туржанський Климент Наркисович, зв. народн. вчителя, має стібну медаль «За усердие» на Олександрівській стрічці, на посаді з 1.01.1882 р., з-та 300 р. Вч. гімнастики Кирило Стасюк, 25 р.
5	Терешки Клас для дорослих	1871 1898	62 54	-	громаді	476 р	Хохлич Микола Прокопович, зв. сільського початкового вчителя, на посаді з 1.09.1894 р., з-та 300 р. Вч. гімнастики Никифор Няньчур
6	Чернелівка	1870	80	13	громаді	441 р	Пустовойт Іван Іванович, зв. початкового народного вчителя, на посаді з 12.09.1896 р., з-та 300 р.[4]
Церковно-приходські однокласні школи							
1	Голюнки	1876	42	23	школі	150 р	Син свящ. Рогальський Володимир Каллістратович, зак. дух. семінарію, з-та 120 р
2	Мовчани	1892	20	6	школі	120 р	Гобчанський Микита Самійлович, зак. однокл. нар. уч., звання вчителя не має, з-та 85 р.

3	Мотрунки	1891	13	3	прих. попе- чителю	110 р	Міщанин Корнилій Остапович, зак. однокл. нар. уч., зв.вчителя не має, з-та 70 р.
4	Михайлівці	1890	27	5	громаді	150 р	Псаломщик Моска- левич Сидір, зак. однокл. нар. уч., зв вчителя не має, з-та 90 р.
5	Печиськи	1889	40	15	школі	83 р	Селянин Христинч Григорій Микитович, зак. церк.-прих. шко- лу, зв. вчителя не має, з-та 75 р.
6	Глібки	1885	29	-	громаді	75 р.	Дочка дядя Гутов- ська Олена Анто- нівна, зак. 3 класи дух. училища, зв. вчителя не має, з-та 69 р. 99 к.
7	Марківці	1887	45	-	школі	120 р	Син свящ. Снігуров- ський Ананій Пана- сович, зак. дух. сем, з-та 70 р
8	Котюр- жинці	1886	36	5	Домовл 10 р. на рік	36 р	Селянин Кіндрат Степан, зак. церк.- прих. шк., зв. вчите- ля не має, з-та 51 р
9	Митинці	1864	39	7	школі	71 р	Син свящ. Шемети- ло Андрій Оресто- вич, зак. дух. сем., з-та 51 р.
10	Дубище	1889	40	2	церкві	41 р	Дяк Бичковський Ни- канор Дем'янович, зак. однокл. нар учи- лище, зв. вчителя не має, з-та 68 р.
11	Чепелівка	1872	57	10	школі	40 р	Дочка свящ. Абра- мович Аневтина Іванівна, зак. жіноче уч-ще, з-та 117 р
12	Манівці	1890	25	2	школі	90 р	Селянин Павлюк Григорій Гордійович зак. церк.-прих. шко- лу, зв. вчителя не має, з-та 80 р.
13	Росолівці	1890	52	-	громаді	116р 42к	Громадянин Гайден- ко Никандр Григорович, з 3 класу дух. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 91 р 42 к

14	Кобилля	1891	40	18	школі	130 р	Дочка свящ. Палецька Євгенія, зак. дух. уч-ще, з-та 120 р
15	Пашутинці	1891	40	16	школі	310 р	Селянин Шепельський Іван Антонович, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 132 р 65 к
16	Яворівці	1891	24	7	школі	100 р	Селянин Гонтар Кузьма Пилипович, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 95 р.
17	Вереміївка	1891	39	4	школі	130 р	Дочка свящ. Лехницька Ольга, зак. приватний пансіон, зв. вчителя не має, з-та 70 р
18	Волиця Йодко	1884	51	6	школі	60 р	Дяк Остальський Феofil Венедиктович, зак. дух. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 40 р
19	Лагодинці	1881	41	2	школі	45 р	Дяк Словінський Микола Герасимович, зак. уч-ще Почаївської Лаври, зв. вчителя не має, з-та 75 р
20	Кульчинки	1892	15	5	громаді	50 р	Дочка свящ. Морачевич Ольга, зак. жіноче дух. уч-ще, з-та 65 р.
21	Волиця Вонсовича	1886	63	2	громаді	150 р	Дяк Табачинський Микола Антонович, зак. дух. семінарію, з-та 102 р. 15 к
22	Велика Клітна	1886	37	6	школі	50 р	Селянин Шамрай Сидір Петрович, зак. двокласну школу, зв. вчителя не має, з-та 86 р 50 к
23	Мончинці (з дод. класом)	1884	72	-	школі	168р 68к	Син свящ. Правосудович Іван Іванович, зак. дух. семінарію, з-та 305 р. Дочка свящ. Александрович Єлизавета Олександрівна, зак. жіноче дух. уч-ще, з-та 41 р 67 к.

24	Сороко- дуби	1884	26	10	школі	80 р	Син свящ. Клепацький Олександр Васильович, з 3 класу дух. семінарії, зв. вчителя не має, з-та 104 р.
25	Гриценки	1886	36	-	школі	73 р	Син унтер-офіцера Сапун Мусій Микитович, зак. церк-прих. школу, зв. вчителя не має, з-та 44 р.
26	Севруки	1886	37	8	школі	95	Селянин Небувалий Антон, зак. однокл. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 86 р 77 к.
27	Корчівка	1886	27	8	громаді	60р 60 к	Селянин Марковський Володимир Іванович, зак. двокл. міське уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 35 р.
28	Терешки	1886	-	14	школі	106 р	Дочка свящ. Філевич Олександра Миколаївна, зак. жіноче дух. уч-ще, з-та 120 р.
29	Великі Зо- зулинці	1886	37	-	школі	100 р	Дяк Гутовський Петро Васильович, з 4 класу дух. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 50 р
30	Васьків- чики	1885	24	4	школі	151р 50к	Ципановська Валентина Феофілактівна, зак. Житомирське жіноче дух. уч-ще, з-та 108 р.
31	Закринич- чя	1891	40	-	громаді	140р 50к	Литвинович Наталія Никанорівна, зак. Житомирське жіноче дух. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 120 р
32	Кремен- чуки	1885	33	7	школі	166 р	Радицький Федір Степанович, зак. дух. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 120 р
33	Криворудка	1885	44	-	громаді	162 р	Дашкевич Олена Іванівна, зак. епархіальне дух. уч-ще, з-та 120 р.
34	Кучманівка	1886	46	1	школі	124р 55к	Сендульський Леонід Аполлонович, з дух. семінарії, з-та 80 р

35	Мазепинці	1885	26	6	громаді	140 р	Копачевська Серафима Михайлівна, зак. спархіальне жіноче дух. уч-ще, з-та 150 р.
36	Велика Медведівка	1885	44	4	школі	190 р	Писаревська Єлизавета Олександрівна, зак. двокл. міське уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 120 р.
37	Рублянка	1885	33	5	громаді	70 р	Дяк Голубович Єлісей, з початкового уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 60 р.
38	Малі Юначки	1885	31	12	школі	140 р	Пинькевич Олексій Олександрович, зак. міське уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 120 р.
39	Великі Юначки	1886	36	2	громаді	171р 60к	Корнілович Євгенія Олександрівна, зак. міське двокл. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 120 р.
40	Якимівці	1886	27	-	школі	120	Дяк Кортівич Михайло Михайлович, з дух. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 120 р
Школи грамоти							
1	Грицики	1893	25	10	школі	30	Селянин Бобровський Георгій Павлович, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 17 р
2	Індики	1885	31	5	громаді	40 р	Селянин Кухарчук Афанасій Адамович, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 58 р.
3	Писарівка	1891	29	-	церкві	70 р	Селянин Кравчук Порфирій, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 75 р.
4	Берегинці	1895	23	13	школі	50 р	Селянин Шепельський Феофан Антонович, зак. однокл. нар. уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 86 р

5	Кульчини	1897	-	30	церкві	-	Мішанка Речак Ганна Олександрівна, зак. епархіальне жіноче уч-ще, з-та 60 р
6	Кошелівка	1887	22	6	школі	30 р	Селянин Любин Йосип Григорович, зак. церк.-прих. школу, зв. вчителя не має, з-та 51 р.
7	Заруддя	1886	20	-	школі	30 р	Селянин Ганжук Уляня Максимович, зак. школу грамоти, зв. вчителя не має, з-та 20 р.
8	Зелена	1892	31	4	громаді	80 р	Сліпарчук Никифор, навчався у військово-писарській школі, зв. вчителя не має, з-та 70 р.
9	Ледянка	1885	65	5	школі	145 р	Ярошенко Віра Тимофіївна, зак. двокл. міське уч-ще, зв. вчителя не має, з-та 130 р.
10	Медці	1886	21	6	громаді	150р 65к	Стефанович Марія Венедиктівна, зак. Острозьке графа Блудова уч-ще, з-та 120 р.
11	Орлинці	1895	26	10	школі	94р 91к	Дочка псаломщика Ришковська Ганна Василівна, з початк. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 60 р.
12	Велика Салиха	1885	32	5	школі	140 р	Яворський Петро Данилович, з дух. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 120 р.
13	Трусилівка	1897	37	2	школі	117 р	Селянин Гусарук Лев Степанович, з початк. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 100 р.
14	Федорівка	1895	18	3	школі	60 р	Селянин Федьчук Клим, з початк. уч-ща, зв. вчителя не має, з-та 30 р. [5]

Джерела:

1. Оксенюк Р.Н., Нариси історії Волині (1861-1939), Львів, 1970
2. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича), Хмельницький, 2011, стор. 213, 276.

3. Церковно-приходський історико-статистичний опис с. Волиця Дубиська і приписного с. Цеценівка, ЦДІА в Києві. Ф.-2205.-Оп. 1.- Спр.285.- Арк.1-4.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч. 3. Волынская губерния. К. 1900, стор. 71, 72, 74.
5. Отчет Волынского епархиального училищного совета о состоянии церковно-приходских школы школ грамоты Волынской губернии за 1899 год. Житомир, 1900, стор 216-239.

Слободянюк П.Я.

м.Хмельницький

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Українське суспільство поєднує в собі новий надзвичайно широкий спектр культурних надбань тисячоліть, серед яких – мистецька, релігійна, мовна, етнонаціональна складові тощо. Українська культура завжди розвивалася та функціонувала як єдине ціле, переборюючи на своєму шляху найрізноманітніші ідеологічні, політичні, класові, соціальні, конфесійні й тому подібні перепони. Глибокий гуманістичний зміст української культури, її значення для творчого самоусвідомлення багатьох поколінь українського народу в національному саморозвитку та світовій цивілізації зумовили об'єктивне перетворення її на цілісну систему духовного світу українців. З проголошенням незалежності були ліквідовані всі перепони на шляху розвитку національної культури: скасовані будь-які цензурні заборони, звільнено від ідеологічних стандартів і штампів. Відкрито вільний доступ до здобутків усієї культурної спадщини людства. В незалежній Україні посилення національної самоідентифікації народу набуває нового структурування, а сама українська культура в цілому – нових соціально-цінних і громадянських орієнтирів. Сучасне культурне життя наповнюється новим співвідношенням професійної, самодіяльно-художньої, традиційно-народної та релігійної культури. На зміну адміністративно-командній системі практично-дієвого поширення і втілення набуває принцип культурного плюралізму, множинності, багатоманітності форм культурного життя, викликаних процесами глобалізації.

Однак базовою основою всіх змін в суспільній свідомості є капіталістичні структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, які породжують нові класи і верстви суспільства, нову психологію, мораль, людські взаємини, нові

форми культурного буття, стилю і способу життя. Загострюються умови залучення населення до здобутків культури, бо на зміну соціалістично-демократичному принципу доступу до мистецтва та культури (естетичної дієвості культури – змістовної, гуманної, емоційної) приходять її комерціалізація, шоу-бізнес. У зв'язку із засиллям західної і російської культури та значним їх негативним впливом на соціалізацію та інкультурацію українського соціуму виникає гостра необхідність активного протекціонізму в розвитку української національної культури, укорінення державності української мови, відродження героїзації історичного минулого, формування історичної свідомості народу, зміцнення міжнаціональної злагоди.

Жорстокі капіталістичні соціально-політичні реалії вимагають формування нової концепції державної культурної політики. Нові концептуальні принципи національно-культурного відродження започатковані в Законі України про мови (1989), «Основах законодавства про культуру» (1992), а також у діяльності Міністерства культури України, багатьох культурологічних товариств, фондів, творчих спілок, окремих наукових дослідженнях. Нові програмні документи визначали пріоритетні напрямки розвитку культури і принципи державної культурної політики. Широкий резонанс у суспільстві щодо захисту та збереження української мови і культури, відродження правдивої історії України мали концептуально-програмні виступи О.Гончара, Р.Братуня, І.Дзюби, І.Драча, В.Чорновола, М.Жулинського, Д.Павличка, В.Дрозда, В.Яворівського, Ю.Щербака, Б.Олійника, Л.Танюка та багатьох інших відомих діячів української культури.

Але ейфорія українського національного і культурного відродження змінюється непередбачуваними значними духовними втратами і моральними деградаціями. Капіталістична тоталітарно-експлуататорська ідеологічна система в Україні спрямована на повне заперечення свободи й гідності людини, формування її примітивних потреб задоволення індивідуальних інстинктів, нігілістичного, зневажливого ставлення до української нації, до її історії і культури. Величезний вплив на денационалізацію, дегуманізацію українського суспільства, відіграють «американізація», «вестернізація», наступ «кітчевої» масової культури, «жовта преса», «бульварні» видання, загальнодоступні кіно відео (еротики, трилерів, «мільних опер», «бестселерів»), комп'ютерні матеріали. Вони несуть в Україну великий заряд, бездуховності, аморальності, безвір'я. Розвивають національно-патріотичні цінності українства, девальвують національні духовні ментальності, руйнують споконвічний український гуманізм справді щирих, доброзичливих сімейних, міжособистісних, міжнаціональних стосунків. Зарубіжні політичні інформатори створюють атмосферу недовір'я і нетерпимості до української влади. Загрозливо те, що в дитячій та юнацькій свідомості і психіці девальвуються такі духовні морально-етичні цінності як вірність слову, вірність

ідеалам, вірність дружбі, вірність Батьківщині, вірність вірі батьків... Вірність змінює корисливий раціоналізм, бездушне зрадництво на всіх рівнях соціальної ієрархії – у побуті, сім'ї, міжособистісних, службових стосунках, у державно-політичному житті, в міжконфесійних відносинах та інших. Особиста корисливість, «уміння жити» за рахунок інших стали руйнівною морально-етичною нормою, деградованою ознакою розуму, діловитості, підприємливості, елітності в українському суспільстві.

В умовах становлення ринкових відносин культура виявилась найбільш вразливою. На розвиток культури продовжують впливати нестача коштів і відповідної законодавчої бази, запровадження необґрунтованої комерціалізації культуротворчих процесів. Обмеження державного фінансування закладів культури за залишковим принципом ставить їх на межу закриття і зникнення. В умовах економічної кризи значно скоротилися можливості держави, підприємств та профспілок надавати матеріальну підтримку культурно-освітнім установам.

Національно-культурне відродження має базуватися на основоположних принципах всебічного розвитку української культури. Зокрема шляхом надання певних пільг і переваг, особливо у виданні україномовної літератури, кіновиробництва, кінопрокату, розвитку базових галузей культури, індустрії дозвілля. Розв'язанню цієї проблеми мало б сприяти розробка й подальше запровадження ефективних механізмів реалізації нового законодавства з питань державної політики у сфері культури, розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян України.

На наше переконання докорінного концептуального обґрунтування вимагають принципи поєднання в національній політиці державного і громадського чинників у фінансуванні культури та в управлінні процесами духовно-культурного життя в умовах переходу до ринкової економіки. Такий досвід існує в багатьох розвинених капіталістичних країнах, зокрема, в Англії, Франції, Нідерландах, США, Німеччині, Японії.

З цієї метою в Україні слід підтримувати конкурентні державі культурологічні структури (фірми, малі підприємства, культурологічні центри, дирекції свят і фестивалів та інші), що відкриває нові шляхи вдосконалення культурної діяльності, задоволення нових потреб. Не менш важливо відроджувати традиції філантропії у розвитку національної культури.

В умовах незалежної України характерною рисою стає концептуальна зміна суспільного і громадського статусу релігії, релігієзація значних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації. Адже загальновідомо, що Церква є не лише світоглядно-конфесійним феноменом, а, насамперед, суспільним, що дієво впливає на формування і функціонування духовного і соціокультурного середовища в країні та регіонах. Однак, складну ситуацію в українсько-

му духовно-культурному середовищі загострює багатоконфесійність церковно-релігійного життя, що спричинена інфантильною споглядальністю держави у цій сфері. При цьому неоднозначний вплив на національно-духовну консолідацію українського суспільства має багатоконфесійність віросповідань, що гарантована українською Конституцією. Ці процеси істотно впливають на звуження впливу релігії на процеси українського національно-культурного відродження. На наше переконання, нові реалії вимагають нової національної політики протекціонізму щодо традиційних українських церков. Адже почали проявлятися суттєві протистояння між гілками самого християнства. На денационалізацію українства значний вплив має релігійна мережа церков Московського патріархату. Виникли десятки інших релігійних громад різного спрямування, які мають свою культурну визначеність та інколи згубних впливів для душевного та фізичного здоров'я людини. Тому серед віруючих і частини духовенства посилюється прагнення до створення єдиної православної церкви в Україні.

Саме тому особливого значення набуває наукове обґрунтування концепції національно-культурного відродження як процесу утвердження національної свідомості та державницької самосвідомості українського соціуму. Актуальність цієї проблеми, необхідність національно-культурного відродження (формування національної ідентичності, відновлення історичної пам'яті, відродження національної культури, укорінення української мови, толеранізація міжнаціональних відносин тощо) зумовлена кризою української культури, що, зокрема, характеризується:

- значною втратою фундаментальних першооснов культурно-етнічної самобутності народу – релігії, мови, традицій, звичаїв, свят, фольклору, ремесел, пам'яток історії і культури тощо;

- наявністю хибних, надуманих політико-ідеологічних теорій, концепцій і понять культури як другорядної сфери стосовно економіки, політики, ідеології;

- низьким рівнем нормативно-правової, економічної бази функціонування і соціального становища установ, організацій культури і мистецтва, їх кадрів, незахищеністю інтелектуальної власності митця, адміністрування творчих процесів, залишковим принципом фінансування цієї сфери, відсутністю індустрії дозвілля.

Актуальними процесами культурно-національного відродження, які вимагають концептуального обґрунтування є демократизація і саморегуляція національного духовно-культурного життя, консолідація культурно-націоналістичних сил в Україні і за її межами у процесах формування національної свідомості українського народу – відродження національно-культурної ідентичності народу, відновлення його культурно-історичної пам'яті, духовності, релігії як умов успішної реалізації головної національної ідеї – української державності.

На наше переконання, принципового концептуального підходу щодо реалізації завдань національно-культурного відродження України мають бути такі проблеми:

по-перше, здійснення загальнодержавної політики визнання відродження національної культури як пріоритетної першооснови відродження нації та утвердження державності України; інтеграція позитивного зарубіжного досвіду (Англія, Франція, Німеччина, Нідерланди, США, Японія) здійснення державної культурної політики, де поєднуються достатнє державне фінансування культури з демократичними принципами розподілу бюджетних коштів за участю недержавних та напівдержавних структур, стимулювання філантропії;

по-друге, на основі розширення спектру форм і методів українізації культурно-творчої діяльності, дозвілля громадян, посилення уваги до формування і збереження у них таких ідейно-моральних ментальностей української нації як : принципова національна гідність, державна самовідданість (патріотизм), гордість за свій родовід, порядність, милосердя, доброзичливість, взаємодопомога, повага до старшого і до чесної праці та інших чеснот, притаманних не тільки українцям, а є загальнолюдськими духовними цінностями;

по-третє, нові теоретико-методологічні, нормативно-правові, економічні, організаційно-структурні підходи до укорінення української мови, удосконалення бібліотечної, клубної, музейної, книговидавничої справи, професійного та аматорського мистецтва, кіно-відеообслуговування, відродження традиційних народних художніх промислів і ремесел, збереження культурно-історичних цінностей і пам'яток минувшини, підготовки кадрів культури, їх матеріального і морального становища;

по-четверте, протистояння негативним впливам зарубіжної антикультури, наповненої зразками бездуховності (розпуста, злочинність), а також негативним тенденціям, що відбуваються в українському молодіжному середовищі (алкоголізм, наркоманія, правопорушення).

Інструментом реалізації концепції національно-культурного відродження може бути здійснення спеціальних програм в різних галузях культури, а також у цілеспрямованих процесах відновлення, вивчення, розповсюдження, використання і примноження культурного надбання.

Отже, формування засадничих концептів українського національно-культурного відродження потребує активізації зусиль органів виконавчої влади, територіальних громад, громадських і релігійних організацій, спрямованих на розвиток духовності, виховання патріотизму та поваги до історичної і культурної спадщини українського народу, утвердження в суспільній свідомості загальнолюдських моральних цінностей, виховання соціального оптимізму та впевненості кожного громадянина у своєму майбутньому, формування здорового способу життя.

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

Баженів Л.В.

м. Кам'янець-Подільський

ДО ДЕСЯТИРІЧЧЯ СТВОРЕННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ.

Ч. I. ПОЧАТКИ СТАНОВЛЕННЯ (2008-2011 рр.)

Висвітлюється процес надання статусу національної Всеукраїнській спілці краєзнавців у 2008 році й створення на прикладі Хмельниччини обласної спілки краєзнавців та її міських і районних осередків на статутних засадах НСКУ, реорганізація, реформування і становлення впродовж першого етапу діяльності, який припав на 2008-2011 роки.

Ключові слова: *Національна спілка краєзнавців України, обласна спілка краєзнавців, з'їзд, конференція, збори, статут НСКУ, члени НСКУ, краєзнавчий рух, регіональні дослідження, краєзнавчі видання.*

Як відомо, в бурхливий час становлення незалежної держави України у 1990 р. за ініціативи патріарха національного краєзнавства академіка Петра Тимофійовича Тронька постала на I-му з'їзді Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), яка, з одного боку, оголосила себе правонаступником політично репресованого сталінщиною на початку 1930-х років керівника краєзнавчого руху - Українського комітету краєзнавства (УКК) (1925-1932) і взялася за наукову реабілітацію всіх його членів та повернення нинішнім поколінням його творчої спадщини і набутого досвіду праці, а, з другого, стала в авангарді національно-культурного відродження незалежної держави й на цьому тлі досягла значних результатів. З 1991 р. була утворена Хмельницька обласна організація ВСК, у розбудові якої взяли участь сподвижники П.Т. Тронька відомі діячі краєзнавства І.С. Винокур, В.С. Прокопчук, В.І. Войтенко, Ю.І. Блажевич, П.Я. Слободянюк, І.А. Стасюк, О.М. Завальнюк, О.В. Байдич та чимало інших.

Ще на III з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців (жовтень 2003 р.) було прийнято стратегічне рішення реорганізувати ВСК у професійну творчу Національну спілку краєзнавців України (НСКУ), яка б за своїм статусом була зрівняна в правах з вже давно діючими у державі творчими спілками: Національною спілкою письменників України, Національною спілкою журналістів України, Національною спілкою художників України

та інших. Вже у грудні 2007 р. відповідні подані документи почали розглядатися в Кабінеті Міністрів України і було дано сигнал на позитивне розв'язання цієї проблеми. З початку 2008 р. розпочалася звітно-виборна кампанія в обласних організаціях Спілки України у плані підготовки до чергового IV з'їзду ВСК. Будучи переконані у позитивному рішенні уряду щодо зміни статусу ВСК, керівники Хмельницької обласної організації Спілки 15 березня 2008 року надіслали в міські і районні осередки листа такого змісту: «За погодженням з Хмельницькою обласною державною адміністрацією Вам доручається організувати і провести установчі збори краєзнавців – членів ВСК у зв'язку із зміною статусу Всеукраїнської спілки краєзнавців – переводу її в категорію національних творчих спілок (організацій) України. На порядку денному повинні стояти питання: 1) Звіт про діяльність міської (районної) організації ВСК за період від III з'їзду ВСК (2003 р.) по квітень 2008 р., 2) вибори правління (5-7 чол.), 3) вибори скарбника, 4) вибори складу ревізійної комісії (3 чол.), 4) вибори делегатів на обласну звітно-виборну конференцію організації ВСК (до 5 чол.). Установчі збори провести до 15 квітня 2008 р. Впродовж п'яти днів після установчих зборів подати в обласну організацію ВСК (Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, голові Войтенку Володимирі Івановичу) такі документи:

1. Примірник протоколу установчих зборів.
2. Протоколи виборів членів правління осередку, скарбника, членів ревізійної комісії.
3. Протокол виборів делегатів на обласну конференцію ВСК.
4. Особові справи краєзнавців про прийом в члени творчої спілки ВСК з такими документами: заява про вступ; автобіографія; анкета, три рекомендації від відомих краєзнавців; список науково-краєзнавчих праць, дві кольорові фото 4 x 6 см для членського посвідчення.

Обране правління осередку повинно приступити до діяльності, організувати творчу науково-краєзнавчу роботу, збір членських внесків, прийом нових членів у ВСК, мати постійний зв'язок з правліннями в Києві та обласної організації ВСК, працювати на засадах нового Статуту ВСК» [1].

На Хмельниччині перші і найбільш успішні звітно-виборні збори осередків ВСК відбулися 16 квітня 2008 р. у Кам'янець-Подільській міській організації Спілки, на якій було схвалено перетворення ВСК у НСКУ, обраний новий склад правління, який очолив член правління обласної організації ВСК, керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті професор Л.В. Баженов. Після розпочалася перереєстрація членів цього осередку [2]. До середини 2009 р. до цієї організації вже входило 43 членів, які належно оформили свої справи, були прийняті в своїй

організації в члени НСКУ й отримали посвідчення членів НСКУ. На жаль, 2 члени НСКУ кандидат філологічних наук, доцент Т.І. Колотило та аспірант В.В Коваль передчасно померли. Всього з 41 дійсного члена НСКУ були: докторами наук, професорами 5 (22,4 %), кандидатами наук, професорами – 8 (21, 5%), кандидатами наук, доцентами – 18 (43,9%). Отже, 77,6 відсотків склали члени з науковими ступенями і вченими званнями, що свідчило про професійність і наукову потужність осередку [2]. Проте більшість міських і районних осередків Хмельниччини у той час зайняли очікувальну позицію і обмежилися лише обранням делегатів на обласну звітно-виборну конференцію Спілки.

Між тим 16 жовтня 2008 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України за № 908, в якій визначалося: «Враховуючи видатні заслуги у забезпеченні розвитку національної культури, надати статус національної Всеукраїнській спілці краєзнавців і надалі іменувати її – Національна спілка краєзнавців України». Ця звістка була радо та з ентузіазмом сприйнята краєзнавчою спільною, і події стали стрімко розвиватися.

Вже 21 жовтня 2008 р., в Будинку освіти обласного центру, відбулася звітно-виборна конференція Хмельницької обласної організації Спілки, яка представляла 2,5 тисячі членів ВСК. Заслухавши і обговоривши звітну доповідь про діяльність обласної Спілки краєзнавців за період від 2003 по жовтень 2008 рр., учасники зібрання підтримали реформування ВСК і перехід організації та осередків на статутні засади НСКУ. Обрано новий склад правління (35 осіб), президію (11 осіб), головою правління Спілки – доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Л.В. Баженова, заступниками голови – доктора історичних наук, професора цього ж університету В.С. Прокопчука, проректора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, кандидата історичних наук доцента Ю.В. Телячого, відповідальним секретарем – А.Г. Роздобудька, головою ревізійної комісії – І.П. Русого, а також делегацію в складі 10 осіб на ІV з'їзд НСКУ. Конференція завершила роботу прийняттям «Звернення до краєзнавців Хмельниччини», в якому, зокрема, писалося: «Ми прагнемо зберегти контингент дослідників і популяризаторів Хмельниччини. Закликаємо всіх краєзнавців вступати на нових статутних засадах у члени НСКУ, підтримати реформування спілки, зробити її життєдіяльною, авангардом у національно-культурній розбудові України і рідної Хмельниччини» [3; 4, с.4].

Через наступні сім днів 28 жовтня 2008 р. відбувся в київському Українському домі ІV з'їзд Національної спілки краєзнавців України. В його роботі взяла участь потужна делегація від Хмельницької області в складі 10 осіб, в тому числі від краєзнавців м. Хмельницького П.М. Воскобойник, Л.Л. Місінкевич, А.Г. Роздобудько, А.М. Трембіцький, м. Кам'янець-Подільського

– Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук, Красилівського району – О.В. Байдич. На з'їзді була заслухана Постанова Кабміну України щодо перетворення ВСК в НСКУ, звітна доповідь голови ВСК-НСКУ, Героя України, академіка НАН України П.Т. Тронька, в якій проаналізовано роботу усіх обласних організацій спілки, зокрема позитивно оцінена діяльність Хмельницької обласної спілки. В обговоренні доповіді від нашої організації виступив заступник голови обласної спілки, професор В.С. Прокопчук. На з'їзді до складу новообраного правління НСКУ, який очолив П.Т. Тронько, ввійшли від нашої обласної спілки Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук і В.О. Савчук. Прийняті з'їздом новий Статут НСКУ, розгорнута постанова накреслили шляхи реформування Національної спілки краєзнавців на наступні п'ять років [5; 6].

В чому суть такого реформування спілки краєзнавців. Згідно нового статуту НСКУ для того, щоб стати членом Спілки, необхідно подати письмову заяву в місцевий осередок організації разом з трьома рекомендаціями від колег по спілці, автобіографію, анкету, список опублікованих краєзнавчих праць, проєктів, винаходів тощо, які характеризують особу як творчу людину, та дві свої фото на документи. Прийом у члени спілки здійснюється на загальних зборах міської або районної організації спілки, який затверджується на засіданні президії обласної Спілки та республіканською президією НСКУ. Після цього члену спілки вручається членський квиток та значок спілки. Обраний до складу Спілки зобов'язаний дотримуватися Статуту НСКУ, сплачувати одноразовий вступний і річні членські внески, активно займатися краєзнавством і публікувати отримані результати [7]. При цьому було поставлено завдання IV з'їздом НСКУ і наступними пленумами Спілки не гонитися за кількісними показниками прийому в члени НСКУ, а в якісному плані відбирати творчих людей, які присвятили себе краєзнавству. Пленумом НСКУ 12 червня 2009 року був затверджений Кодекс професійної етики краєзнавців [8]. З метою роз'яснення порядку вступу в члени НСКУ та їх обов'язків і прав у друкованому органі обласної Спілки краєзнавців «Краєзнавець Хмельниччини: щоквартальний бюлетень» (2009, № 1, 2) були опубліковані повний текст Статуту НСКУ, «Процедура прийому в члени НСКУ», «Кодекс професійної етики краєзнавця».

Другим кроком у реформуванні спілки була перереєстрація всіх колишніх членів ВСК, яких налічувалося на 1.01. 2008 року майже 2,5 тисячі, і прийом нових на засадах Статуту НСКУ й на основі цього перебувати, а фактично створити нові місцеві організації НСКУ.

Як з'ясувалося, процес утворення нових міських і районних організацій НСКУ на Хмельниччині проходив досить сутужно і до цих пір далеко не завершився. На початок 2009 р. склалася така ситуація. Офіційно в кож-

ному місті і районі були ще у 2008 році зареєстровані краєзнавчі організації (всього 24), які нібито визнали нові статутні засади НСКУ. Насправді ж, більшість з них продовжувала працювати на традиційних засадах Всеукраїнської спілки краєзнавців. Як правило, ці осередки очолили керівники міських і районних відділів освіти, які, за окремими винятками, особисто були відносно зв'язані з краєзнавством, просто виконували адміністративну функцію і залучали формально вчителів в осередки. Проте в таких організаціях спілки краєзнавці не писали заяви на вступ в члени НСКУ, не оформлялися справи краєзнавців згідно вимог Статуту НСКУ. Тому правління обласної Спілки ухвалило рішення повторно провести в 2009 р. установчі конференції в тих міських і районних організаціях, які ще не перейшли на статутні засади НСКУ. Таким чином відбулися повторні збори-конференції за участю голови, вченого секретаря або інших представників правління обласної спілки в Хмельницькій міській організації, Старокостянтинівській міськрайонній, Дунаєвській районній, Кам'янець-Подільській районній, Деражнянській районній, Вінковецькій районній, Старосинявській та інших місцевих організаціях краєзнавців, які оголосили себе осередками НСКУ на Хмельниччині, переобрали свої правління і голів та вчених секретарів і стали організовувати прийом своїх членів в НСКУ, збирати членські внески. Однак новостворені місцеві організації на початок 2010 року ще не подали на затвердження обласному правлінню завершені справи краєзнавців для видачі посвідчень членів НСКУ. Всього у 2009 р. членів НСКУ з відповідними посвідченнями було 52 [9, с.2].

Повторні установчі збори зафіксували значне скорочення бажаючих (особливо з числа вчителів) бути членами НСКУ. Так, найбільша у попередні роки Дунаєвська районна організація Спілки, яка мала понад 800 членів ВСК, у 2009 р. повністю оформила справи прийому і видала посвідчення членам НСКУ всього 10-ти краєзнавцям. Усього 5 оформлених членів НСКУ мала Кам'янець-Подільська та 3 члени НСКУ Ярмолинецька районні організації Спілки тощо. Причинами, які сповільняли вступ краєзнавців у члени НСКУ, особливо серед вчителів, було те, як з'ясувалося, що пересічний учитель-краєзнавець не вважав себе професіоналом на цій стежі, здатним писати і видавати краєзнавчі книги, наукові статті, постійно творити, але згоден виконувати буденну краєзнавчу роботу згідно з шкільними програмами і вимогами. Частина краєзнавців, які б бажали працювати в Спілці, відлякували вступні і річні членські внески, хоча вони відносно невеликі. Тим не менше, серед вчителів, бібліотекарів, музейників було чимало таких, які творчо працювали у краєзнавстві, але ще психологічно не готові стати членами НСКУ. Тому правління обласної спілки посилює роз'яснювальну роботу в різних формах з метою залучити у свої лави кращих з них, а також налагодити співпрацю з тими осе-

редками і окремими краєзнавцями, які з певних причин не можуть стати членами НСКУ.

Далеко не всі науковці, краєзнавці й освітяни обласного центру спочатку сприйняли новаторські рішення IV з'їзду НСКУ, вважали їх не демократичними, тривалий час вагалися щодо вступу в її лави. Вже навесні 2009 р. була здійснена спроба скликати збори і утворити міську спілку краєзнавців. Проте зібрання виявилось нечисленним, а проголошення фундації нової організації стало формальним і не реалізованим. Тому лише у вересні – на початку жовтня 2009 р. вдалося завершити підготовчий етап і скликати 9 жовтня установчі збори Хмельницької міської організації НСКУ за участю голови обласної Спілки краєзнавців професора Л.В. Баженова. Ініціатором цього процесу виступили члени осередку краєзнавців місцевої гуманітарно-педагогічної академії ректор, професор І.М. Шоробура, викладачі професор В.Є. Берека, доцент Ю.В. Телячий, ст. викладач Ю.І. Блажевич та ін. Збори заслухали звіт про діяльність краєзнавців м. Хмельницького за 2003-2009 рр., розглянули Статут НСКУ і правила прийому в члени спілки, прийняли ухвалу про створення міської організації НСКУ, обрали головою правління відомого діяча краєзнавчого руху Хмельниччини Ю.І. Блажевича. На зборах було прийнято в члени НСКУ 28 осіб, а на червень 2010 р. міська спілка вже налічувала в своєму складі 45 членів переважно з представників професорсько-викладацьких колективів закладів вищої освіти, співробітників обласної редколегії історико-меморіальних видань «Реабілітовані історією», обласної універсальної наукової бібліотеки, Державного архіву Хмельницької області, обласного краєзнавчого музею, відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського, міського відділу Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, інших установ, краєзнавців та вчителів міста. За науково-професійним складом з-поміж них були 4 доктори наук і професори, 11 кандидатів наук і доцентів, 6 старших викладачів вишів, 20 вчителів, 16 представників культосвітніх установ, 3 державних службовці, 2 священнослужителі [10]. Серед новообраних членів НСКУ були присутні такі відомі вчені і краєзнавці як П.Я. Слободянюк, Ю.В. Телячий, В.Є. Берека, Л.Л. Місінкевич, М.І. Кабачинський, С.В. Маркова, В. Парандій, Н.М. Синиця, С.М. Єсюнін, Б.С. Кузіна, В.І. Войтенко, В.О. Мельник та інші. У складі міської організації спілки утворився Меджибзький осередок НСКУ, до якого входять 6 працівників Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (голова – директор установи О.Г. Погорілець, його заступник з наукової роботи, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник А.М. Трембіцький, відомі краєзнавці Г.К. Медведчук, В.Г. Візнюк та інші)

[11]. Названі діячі не тільки своєю подвижницькою працею створювали численну краєзнавчу літературу, були новаторами у краєзнавчих дослідженнях, але й гуртували навколо себе студентську і учнівську молодь й причетні до її виховання на традиціях історії та культури населення міста Хмельницького та області, а, головне, гартували нові кадри професійних і творчих кадрів науковців і краєзнавців на далеку перспективу. Загалом за якісним показником складу, науковою потужністю членів, результатами науково-дослідної та науково-методичної роботи міська спілка зайняла друге місце в області після Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ [12].

Загалом упродовж 2009 – першої половини 2011 років в області утворилося на статутних засадах НСКУ 22 міських і районних організацій та осередків Спілки, які об'єднали на 1 жовтня 2011 р. 294 членів НСКУ [13, с.14]. Великими з них були Хмельницька районна організація Спілки, яка налічувала 30 членів (голова І.М. Григоров), Вінковецька (22 члени, голова О.Г. Рудницький), Старосинявська (20 членів, керівник І.Д. Козельський), Славутська (20 членів, голова Л.О. Радзивілюк), Дунаєвська (16 членів, голова К.К. Беченко) районні організації Спілки, Шепетівська міська організація (19 членів, голова Т.В. Гришук) та ін. За кількістю своїх членів обласна Спілка краєзнавців посіла одне з перших місць серед областей України [13, с.77-78].

Якщо організаційна сторона перебудови краєзнавчого руху ще тільки розгорталася, то творчий доробок науковців і краєзнавців членів НСКУ Хмельниччини на ниві історико-регіональних досліджень та видань поділлязнавчої літератури кінця 2008 – 2011 рр. за своїми результатами став значним, який перевершив показники 2001-2007 рр. [14]

До честі хмельничан-науковців варто віднести їх активну участь в успішному завершенні виконання обласної «Програми розвитку краєзнавчого руху до 2010 року» і, зокрема, згідно неї державної наукової програми з підготовки та видання історико-меморіального видання «Реабілітовані історією. Хмельницька область». Організатором виступила обласна редакційна колегія «Реабілітовані історією», колектив якої очолили відомі науковці П.М. Воскобойник та Л.Л. Місінкевич. Підтримка обласної та Хмельницької міської влади, ініціативність і самовідданість, наполеглива дослідницька праця штатних працівників цієї редколегії, які оперлися на загал місцевих науковців-істориків і краєзнавців, призвела до того, що впродовж 2008-2010 рр. було видано три капітальні томи «Реабілітовані історією. Хмельницька область» і підготовлено до друку в 2011 році наступний четвертий том. Це понад 2,5 тисячі опублікованих широкоформатних сторінок тексту, в яких вміщені статті наукових досліджень та документи центральної і місцевої влади про механізми політичних репресій радян-

ського режиму проти населення 20-х – початку 50-х років ХХ ст., нариси про непересічні постаті хмельничан – жертв терору доби сталінізму та кілька десятків тисяч енциклопедичних довідок про незаконно політично репресованих людей нашої області [13, с.18]. Цікаво дізнатися, що автор і науковий редактор цього унікального видання хмельничанин член НСКУ Л.Л. Місінкевич (проректор місцевого університету управління і права), збираючи і вивчаючи документи й матеріали про долю учасників ГУЛА-Гу, опублікував у 2009 році монографію «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)», підготував і успішно захистив у 2010 р. на цю ж тему дисертацію й здобув наукову ступінь доктора історичних наук за спеціальністю історія України.

Не менший за значенням подвиг на тлі науки здійснили обласна ред-колегія, працівники Державного архіву Хмельницької області, обласного краєзнавчого музею, автори та місцеві вчені й краєзнавці по створенню згідно з державною науковою програмою історико-меморіальної «Національної Книги Пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Хмельницька область» Це підготовлене менше ніж за шість місяців і видрукуване одним із перших серед областей у 2008 році до 75-річчя голодомору 1932-1933 рр. в Україні видання складається з двох капітальних томів (сукупно біля 2,5 тис. сторінок) [13, с.18], в яких у наукових дослідженнях розглянуто злочини тоталітарного режиму з організації голодомору-геноциду і на його підтвердження вміщено відповідні численні документи та матеріали більшовицької влади, наведені довідки про тисячі хмельничан померлих або постраждалих від голодомору. У підготовці цих томів подвижницьку роль зіграли науковці міста Хмельницького П.Я. Слободянюк, М.П. Вавринчук, С.В. Маркова та інші. До речі, члени НСКУ М.П. Вавринчук і С.В. Маркова видали у 2008 році наукову монографію «Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині».

Важливим осередком дослідження і з'ясування всіх основних аспектів голодомору 1932-1933 років у країні став Хмельницький інститут Міжрегіональної академії управління персоналом (МАУП). Саме тут за ініціати-ви та організаторських зусиль директора закладу Л.Г. Білого, викладачів-науковців С.В. Маркової, А.М. Трембiцького, О. Парандій та інших упродовж 2003-2010 років було проведено I-IX всеукраїнські науково-практичні конференції за загальною назвою «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти», які закінчилися виданнями наукових збірників за результатами роботи цих форумів. Варто підкреслити, що, крім науковців і краєзнавців, авторами третини опублікованих доповідей і повідомлень у збірниках названих конференцій виступили студенти Хмельницького інституту МАУП, інших вишів і коледжів й, почасти, старшокласники міста. Основу їх доповідей склали

особисто зібрані і узагальнені молодими дослідниками спогади, записи, документи свідків і учасників голодомору в містах і селах Хмельниччини, де вони родилися або жителями яких були їх прадіди, діди, батьки. В цьому ми бачимо ефективність залучення молоді до науково-дослідної праці, пошуків історичної істини та правди про минуле свого народу, конкретну практику патріотичного виховання та формування громадянської позиції.

Загалом ми вважаємо, що головне призначення обласної спілки НСКУ та її осередків полягає в тому, щоб створювати науковцям і краєзнавцям можливості для реалізації дослідництва в плані опублікування результатів їх праць, для чого повинні слугувати різноманітні наукові конференції. В останні роки місто Хмельницький став важливим місцем в Україні та області з організації і проведення міжнародних, всеукраїнських й регіональних науково-практичних та науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів, семінарів, які є головною опорою розвитку краєзнавчого руху, трибуною оприлюднення результатів науково-краєзнавчих досліджень, обміну досвідом роботи на тлі краєзнавства, є своєрідними школами підготовки і виховання молодих краєзнавців. Упродовж 2008-2011 рр. у м. Хмельницькому було проведено майже два десятка різного рівня науково-краєзнавчих форумів. З-поміж них результатами роботи вартують уваги такі міжнародні зібрання, як науково-практичний семінар «Сучасний стан пам'яткоохоронної роботи в Україні» (22-25.09.2010 р.) за участю вчених, заступників начальників обласних управлінь культури і туризму України, реставраторів, музейних працівників та співробітників національних і державних історико-культурних заповідників, науковців із зарубіжжя, який проходив у Хмельницькому, Меджибожі, Кам'янці-Подільському; наукова конференція «Подільська еміграція» (25.03.2011 р.), що відбулася на базі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та інші. Крім того, на базі обласної універсальної наукової бібліотеки були проведені всеукраїнська науково-практична конференція «Пилявецька битва в історії України (До 350-річчя битви під Пилявцями)» (19.09.2008 р.) та широка презентація виданого путівника нового типу «Путівник. Хмельницька область» (06.2011 р.); в місцевій гуманітарно-педагогічній академії відбулися I-V науково-методичні зібрання «Педагогічні читання, присвячені пам'яті М.М. Дарманського» (2006-2011 рр.), конференція «Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі у контексті розвитку освіти і культури» (2011 р.); в Інституті МАУП відбулися всеукраїнські конференції «День Соборності України в роки національної революції 1917-1920 рр.: сучасний контекст» (22.01. 2010 р.) та «Пересопницьке євангеліє» в духовному житті України» (2011); у Меджибізькому осередку Хмельницької міської організації НСКУ проведено у 2009-2011 рр. популярні II-VI Всеукраїнські науково-краєзнавчі конференції «Стародавній Меджибіж в

історико-культурній спадщині України»; у Кам'янці-Подільському відбулася в листопаді 2008 р. потужна всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 75-річчю геноциду-голодомору на Хмельниччині. Перелік можна продовжувати. Варто відзначити, що більшість зазначених конференцій закінчилися виданнями наукових збірників за результатами роботи, які за палітрою вміщених матеріалів з історії та культури склали своєрідну розгорнуту енциклопедію області й міста Хмельницького.

Не менш важливі особисті наукові здобутки вчених і краєзнавців в галузі досліджень і популяризації історії та культури Хмельниччини. За останні роки побачили світ монографії А.М. Трембіцького «Євфимій Сіцинський (1859-1937): наукова та громадська діяльність» (2009), Б.С. Кузіни «Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914» (2010), Д.А. Красносілецького «Антибільшовицький рух селян Правобережної України 20-х років ХХ ст.» (2009), А.Ю. Матвеева та І.В. Рыбака «Здійснення насильницької політики розселення на Поділлі і Південно-Східній Волині (друга пол. 20-х – перша пол. 30-х рр. ХХ ст.» (2011) й інші, які стали цінним надбанням для української історичної науки. До них варто приєднати видані книги С.М. Єсюніним «Місто Хмельницький: історія, події, факти» (2007), «Прогулянка Проскуровом: Історичні нариси» (2009), С.В. Маркової «Сатанів: історія, міфи та легенди» (2010), І.М. Байдака «Слідами рідного краю. Путівник» (2008), відомого подвижника на тлі мистецтва, літератури і краєзнавства М.М. Кульбовського «Подільські мудрики: народні прислів'я, приказки, примовки» (2009) та «Колесо долі: Вибрані твори» (2010), упорядників документальних і біографічних видань В.М. Острового «Володимир Геринович. З неопублікованого» (2009), Л.А. Іваневич «Кость Широцький: біобібліографічний покажчик» (2009), П.Я. Слободянюка «Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни» (2008), О.Г. Погорільця і А.М. Трембіцького «20 літ служіння Клію» та «Берегиня скарбів народних» (про відомих краєзнавців Меджибожа В.Г. Візнюк та Г.К.Медведчук) тощо.

Сюди ж доцільно віднести видання серійних випусків наукових збірників праць Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка «Освіта, наука і культура на Поділлі», Хмельницьким національним університетом «Поділля: краєзнавчі студії» (2009), Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм – «Літопис Хмельниччини-2007» та «Літопис Хмельниччини-2010», обласною універсальною науковою бібліотекою серії бібліографічних видань «Календар знаменних і пам'ятних дат Хмельниччини» за 2008-2011 роки, «Лауреати Національної премії України імені Тараса Шевченка. Хмельницька область» (2010), «Герої України. Хмельницька область» (2010), «Хмельниччина в діаспорі» (2009), «Книга Хмельниччини 2009-2011» (2012) та ін.

Позитивною стороною діяльності обласної організації НСКУ стало цілеспрямоване видання навчальних посібників і методичних матеріалів для потреб вищої і загальноосвітньої освіти міста і області. Найбільш відзначилися члени НСКУ Д.А. Красносілецький (підручник «Історія України» для вишів), І.М. Шоробура (посібник «Університетська освіта»), М.В. Соловей (посібник для школи «Мій рідний край» (2009), В.Д. Говорун і О.О. Тимошук (посібник для школи «Річки Хмельниччини» (2010), І.В. Рибак (підручник для школи «Хмельниччина. Наш край в історії України» (2010) й інші.

Загальна динаміка видання краєзнавчої літератури членами НСКУ Хмельниччини за звітний період проглядається за такими показниками:

- монографії: видано у 2008 р. – 7, 2009 – 9, 2010 – 8, 2011 – 3 (разом 27);
- книги, брошури: у 2008 р. – 20, 2009 – 13, 2010 – 23, 2011 – 12 (разом 68);
- наукові збірники: у 2008 р. – 6, 2009 – 8, 2010 – 17, 2011 – 39 (разом 39);
- навчальні посіб.: у 2008 р. – 3, 2009 – 1, 2010 – 11, 2011 – 5 (разом 20);
- документальні вид.: у 2008 р. – 6, 2009 – 1, 2010 – 2, 2011 – 0 (разом 9);
- періодичні вид.: у 2008 р. – 1, 2009 – 3, 2010 – 3, 2011 – 2 (разом 9);
- перевидання літ-ри: у 2008 р. – 1, 2009 – 6, 2010 – 2, 2011 – 1 (разом 10);
- автореферати дис.: у 2008 р. – 3, 2009 – 3, 2010 – 2, 2011 – 2 (разом 10).

Загалом членами НСКУ, організаціями спілки області здійснено всіх видань у 2008 р. – 47, 2009 – 44, 2010 – 68, 2011 – 33. Разом за звітний період зафіксовано 192 видання [13, с.19].

На тлі регіональних досліджень Хмельниччини зросла професійність багатьох науковців і краєзнавців обласного центру. Саме матеріали історії нашого регіону склали основу кандидатських дисертацій, які успішно захистили у 2008-2011 роках хмельничани – члени НСКУ. Завдяки цьому докторами історичних наук стали Л.Л. Місінкевич, В.С. Прокопчук, С.Е. Баженова, О.М. Завальнюк, кандидатами історичних наук – Д.А. Красносілецький, А.Ю. Матвеев, Б.С. Кузіна, Ю.В. Олійник, С.М. Єсюнін та ін.

26 жовтня 2011 р. у приміщенні Будинку освіти обласного центру відбулася Друга звітно-виборна конференція Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, на яку з'явилися 56 обраних делегатів від осередків, члени правління, президії, ревізійної комісії обласної Спілки, представники обласної влади та гості. Роботою конференції керувала обрана робоча президія (Л.В. Баженов, В.Г. Байдич, Ю.І. Блажевич, В.І. Войтенко, О.Б. Комарницький, В.С. Прокопчук, А.Г. Роздобудько, О.Г. Рудницький, Ю.В. Телячий) [13]. У звітній доповіді, яку виголосив голова обласної організації НСКУ професор Л.В. Баженов, були підведені підсумки організаційної, науково-дослідної, науково-методичної та видавничої діяльності правління, всіх осередків і членів Спілки за останні три роки й зроблено головний висновок, що за цей період обласна

Спілка краєзнавців пройшла своє становлення, утвердження й визнання в науково-громадському житті України та Хмельниччини і створила міцний фундамент для подальшого реформування та розбудови краєзнавчого руху та регіональних досліджень у контексті національно-культурного розвитку незалежної України і рідного краю.

Джерела:

1. Матеріали звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації НСКУ 21 жовтня 2008 р. // Поточний архів ХмОО НСКУ, п. 1.
2. Протоколи звітних зборів міських і районних організацій НСКУ //Поточний архів ХмОО НСКУ, папка 1 за 2008 р.
3. Протокол звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації НСКУ від 21.10.2008 р. //Поточний архів ХмОО НСКУ, папка 1 за
4. Краєзнавець Хмельниччини: щокварт. бюлетень Хмельниц. обл. орг. НСКУ. – Кам'янець-Подільський, 2009. - № 1.
5. IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України (28 жовтня 2008 року): Матеріали та документи. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 232 с.
6. Прокопчук В.С. IV з'їзд НСКУ: враження делегата // Краєзнавець Хмельниччини : щокварт. бюлетень Хмельниц. обл. орг. НСКУ. – Кам'янець-Подільський, 2009. - № 1. – С. 10-12.
7. Статут Національної спілки краєзнавців України. – К., 2008.
8. Краєзнавець Хмельниччини: щокварт. бюлетень Хмельницької організації НСКУ. – Кам'янець-Подільський, 2009. – № 2. – С. 22-24.
9. Звіт про роботу правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України за 2009 рік //Поточний архів ХмОО НСКУ, папка 1 за 2009 р.
10. Звіт про роботу Хмельницької міської організації НСКУ за 2010 р. //Поточний архів ХмОО НСКУ, папка 1 за 2010 р.
11. Звіт про роботу Меджибізького осередку НСКУ за 2010 р. //Поточний архів ХмОО НСКУ, папка 1 за 2010 р.
12. Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. - № 1. – С. 12.
13. На шляху реформування і перебудови. Матеріали про роботу звітно-виборної конференції Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України 26 жовтня 2011 року /укл.: Л.В. Баженов, А.Г. Роздобудько. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 79 с.
14. Баженов Л.В., Єсюнін С.М. Бібліографія історії міста Хмельницького // Літопис Хмельниччини – 2007. – Хмельницький, 2007. – С. 111-128.

Далі буде.

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Баженів Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України

Байдич Вадим Олександрович, вчитель історії Кузьминської ЗОШ I-III ст., член НСКУ

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Байдич Олександр Васильович, директор Кузьминської ЗОШ I-III ст., вчитель історії, школи, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Даниленко Вікторович Михайлович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ

Єсюніна Галина Вікторівна, завідувача відділом інформаційних технологій та електронних ресурсів Централізованої бібліотечної системи м. Хмельницького

Западенко Леонід Петрович, волонтер Хмельницького фонду «Хесед-Бешт», член НСКУ

Казанцев Дмитро Юрійович, заступник голови громадської організації ХМСК «Проскурівський колекціонер», член НСКУ

Коржик Світлана Анатоліївна, начальник відділу освіти, молоді, спорту та культури Летичівської районної державної адміністрації, член НСКУ

Лавринчук Віталій Олександрович, методист БТДЮ Красилівської міської ради, член НСКУ

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член НСКУ

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпропетровського національного університету (м. Дніпро), заслужений працівник культури України, член НСКУ

Олійник Юрій Васильович, кандидат історичних наук, начальник відділу інформаційних технологій Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ

Пасіченко Володимир Андрійович, вчитель історії Заставківської ЗОШ I-II ступенів Красилівського району

Слободянюк Петро Якович, кандидат історичних наук, академік Української Технологічної Академії, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, заслужений працівник культури України, член НСКУ

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, начальник Управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець України

Яременко Василь Іванович, кандидат історичних наук, доцент

ЗМІСТ

НАШ ЮВІЛЯР

<i>Даниленко В.М., Телячий Ю.В.</i> Україна в його душі (До 70-річчя від дня народження Слободянюка Петра Яковича, українського культуролога, історика, архівіста, громадського діяча)	3
Слободянюк Петро Якович: миттєвості життя	14

НАУКОВІ СТАТТІ

<i>Адамський В.Р.</i> Набуття містечком Тульчин статусу міста	19
<i>Байдич В.Г.</i> Виставкова діяльність Державного архіву Хмельницької області у 2012-2018 рр.	29
<i>Байдич В.О.</i> Спад кримінального бандитизму в Південно-Східній Волині у 1925-1928 роках	37
<i>Байдич О.В.</i> Міста і містечка Південно-Східної Волині у документах Кременецького земського суду (друга половина XVI – перша чверть XVII ст.)	43
<i>Блажевич Ю.І.</i> Релігійна панорама Хмельниччини на сучасному етапі (2017 рік)	53
<i>Григоренко О.П., Яременко В.І.</i> Кузьма Матвіюк: шлях до почесного громадянства	60
<i>Єсюнін С.М.</i> Павло Шеремет про Хмельницький	72
<i>Єсюніна Г.В.</i> 27 захисників України – Почесні громадини міста Хмельницького	79
<i>Казанцев Д. Ю.</i> Паперові грошові знаки (бони) України 1917 - 1920 рр.	103
<i>Коржик С.А., Западенко Л.П.</i> До історії єврейської громади містечка Летичів	123
<i>Лавринчук В.О.</i> А чи закінчилась Друга світова???	156
<i>Мороз В.С., Мороз В.С.</i> Дніпровський Національний історичний музей ім. Д.І.Яворницького – віхи становлення і поступу (Їх іменами названі вулиці міста Хмельницького).....	167
<i>Олійник Ю.В.</i> Політика нацистської окупаційної влади у соціокультурній сфері на окупованій території Кам'янець-Подільської області	176
<i>Пасіченко В. А.</i> Шкільна мережа Красилівщини на початку XX століття	181
<i>Слободянюк П.Я.</i> Проблеми національно-культурного відродження України	188

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

<i>Баженов Л.В.</i> До десятиріччя створення Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Ч. I. Початки становлення (2008-2011 рр.)	193
---	-----

НАШІ АВТОРИ	205
--------------------------	-----

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 14

Підписано до друку 25.5.2018. Формат 60x90/16
Обл.-вид. арк. 9,5.

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10